

С (Тыва)
У 49

Тываның ЧЭ-ниң

60
ЧЫЛ
ОЮНГА

СЫР-ХЕЛ

4 • 5 2002

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндезилеттинип тургустунган

Кол редактор Ч. Куулар

№ 4 — 5 (34) 110

2002 ч., июль — октябрь

“Улуг-Хем” сеткүүлдүн редакциязы
Кызыл — 2002

Чогаалдарның машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алыр.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, "Улуг-Хем" сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүң тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, "Улуг-Хем" сеткүүлдүң коллективи, Тыва Республиканың Чазаа, Парлалга болгаш информация комитеди, ТР-ниң Культура, кино яамызы.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың Чогаалчылар Эвилели.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хойлуужудупгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республикада девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары — Т-00028

М 4702580600 без объявл.
24-13-2002

© "Улуг-Хем" сеткүүлдүң редакциязы, 2002 г.
© Республика типографиязы, 2002 г.

“САЯННЫҢ ЧАҢГЫЗЫ”

Алды айның 20-23 хүннеринде Тываның ЧЭ-нің 60 чыл оюнга тураскааткан “Саянның чаңгызы” деп ат-биле Тываның, Хакас-сияның аныяк чогаалчыларының каттышкан семинар-хуралын чыып эрттирдивис. Хуралдың бир кол сорулгазы – чечен чогаалдың хөй-ниитиге болгаш келир үениң салгалдарына уран-эстетиктиг кижизидикчи салдарын чаа үениң негелдезинге дүүштүр идепкейжидери болгаш салым-чаянныг аныяктарны Россияның ЧЭ-нің кежигүнүнге кирип деткири болур.

Бо семинарга Абакандан шиң чогаалчылары Алиса Кызласова, Татьяна Майнагашева, эвилелдин даргазы Галина Казачинова, Новосибирск хоорайда “Сибирские огни” ном үндүрер черниң директору Владимир Берязев, шүлүкчү Станислав Михайлов болгаш бистиң республикадан 34, шупту 40 ажыг кижги киришкен. Девискээр сайгарылгазына шилип киирген тыва чогаалчыларның ажылдары ниитизи-биле эки үнелелди алган.

Семинарның кол удуртукчулары-даа, өскээртен келген чогаалчылар-даа **Сылдыс Донгактың** “*Ээн ховуда сырын ыглайдыр*” деп ооң баштайгы шүлүк номундан очулгаларны онзалап демдеглээн. Москва хоорайга М. Горький аттыг литература институтунуң дээди курстарына өөренип турда, ооң чогаалдарын сураглыг шүлүкчү Юрий Кузнецов сонугарга берген. Чедир сөглөвээн, баштайгы дээрде үзе шапкылаан ышкаш сагындырар домактарның чажыт агымнары-биле бодунуң хөөннерин илередири кымга-даа дөмейлешпес уян болгаш ханы шүлүкчү деп Станислав Михайлов, Эдуард Мижит болгаш өскелер-даа ооң шүлүктөрүн онзалап демдеглээннер. Ынчалза-даа ол шүлүк жанрына бодунуң үнүн тып алган хирезинде, сөөлгү үеде ооң чогаал ажылындан оспаксырай бергенин Михайлов безин эскерип, ол дээш бодунуң хараадалын илеретти.

Ол ышкаш бодунуң үезинде **Игорь Иргиттиң** “*Авам ынак аңгырлары*” деп номун хөй-ниити дыка чылыг уткаан. **Антон Калзан** ооң “тускайлаң сеткил хайымныын”, “национал бүдүш-

түүн", овор-хевир тыварынга "бот-көрүштүүн" хөй-ле чижектерге сайгарып айыткан болгай. ("Өзүмнерниң демдектери" ар. 117-152, 1991). Ооң чогаалдары өөредилге программазынга кирбейн турда-ла, үе-биле деңге чоруп орар бурунгаар үзелдиг башкылар боттары оларны өөреникчилерге изии-биле дамчыдып турганнар. Чүге дээрге, олар аныяк өскөнниң эстетиктиг негелдезинге дүгжүп, онзагай чаа болуп көзүлгөн. Бөгүндө Сылдыстың шүлүктерин Ю. Кузнецовтун сонуургааны дег, ынчан ону Ев. Долматовский, В. Дементьев суглар база-ла эскерип кааннар. Ынчалза-даа Игорь баштайгы ийи чыындызын үндүргөш, ол үеде чаа болуп дыңналып келген чогаалдар бижиирин ара кагаш, үзүктели берген, сөөлгү үеде харын ачазының "хоругдаткан" чогаалдарын үндүрүп турар.

Мооң бир чылдагааны күрүнениң талазындан ном үндүреринге деткимчени кошкатканында деп болур, ийи талазында, хөй-ниитиниң чогаалга сонуургалының кудулааны-биле тайылбырлап болур. Чаңгыс сөс-биле объективтиг чылдагааннар бар чүве. Ол ышкаш Сылдыс ном үндүрер чер аңаа гонорар төлөп бербеске, ооң холу салдына берген чадавас. Кижим ам шак дүшкен боо дег, кезек үеде сураг барды.

Сөөлгү чылдарда **Алексей Бегзин-оолдун** шүлүк жанрынга көскү өзүлдэин И. Иргит, Н. Куулар суглар эскерип каан. Утка биле хевирни хандыр шуткуп кылыр эвин тып, бодунуң сеткил-хөөнүн хандыр ажыдар хыын тып бар чыдар автор дээрзин А. Даржай демдеглээн. "Лирика-драмалыг кол угланышкынны-биле бөгүнгү амыдыралдың шүлүкчүзү болуп илереп келген кижидир" – деп, Берязев элээн каш одуруг сүрген кара очулгадан безин Бегзин-оолдун чогаадыкчы өзүлдэин эскерип каан. Бо дээрге, шүлүк чогаалының чаңгыс черде "көжүй" бербээниниң херечизи-дир.

Октябрь Тун-оолдун сонет хевиринге күш кире бергенин Н. Куулар демдеглээн. С. Комбунуң эртем диссертациязында сайгарып көргүскени чөптүг дээрзин бо сайгарылга база катап бадыткаан.

Роман Лудупка хамаарыштыр ак-ойда саадаан ачыты-башкы эвес, а бөгүнгү амыдыралдың хүн-бүрү чөрүлдээлери-биле ту-душ, төрээн эрзин чонунуң чугаа аянындан бодараан тускайлаң шүлүкчү дээрзин Н. Куулар, Э. Мижит бадыткап сайгардылар. Ооң бодаалдарында чөөн-чүк философиязы, европейжи аянар-

биле чергелештир бистиң үениң депшилгелиг угаадыгларын деткип турар. Ол болза богда шажынның амыдыралчы угаадыгларын эдерген, колдуунда буян чырыдарынче угланган бо үениң лама-шүлүкчүзү болур.

Тележурналист **Саяна Ондүрнү** критик У. Донгак тыва дылдан орус дылче шүлүк очулдуарынгга бодунуң тускай аргазын тып бар чыдар очулдурукчу деп комиссия кежигүннеринге таныштырган.

“Ооң шүлүктери херээжен кижиниң ынакшылы-биле куттулуп турганзыг, уян чараш-тыр” – деп, С. Михайлов магадаан.

“Эрткен үе-биле чарлыышкын өске хөй шүлүкчүлерниинде дег, Саянада билдинмейн турар, ол эки-дир” – деп, А. Берязев эскерди. Бо хөөннү база бир бурунгаар тода угланыышкын деп айытса чогуур.

Меңги Ооржактың үштээн шүлүктеринде “амгы литературада барык читкен притча¹ манавааным солун таварылга болду” – деп, Михайлов эскерди.

“Мээң студиямга өөренип турган кижини. Чаа шенелдеге сундулуу аажок, чогаал сүлдезин көдүрүп шыдаар кижини” – деп, Мижит аңаа бүзүрелин илеретти.

“Сайлыкмаа Комбунуң өөреникчизи-ле болгай. Ам билдингир чогаалчы апарды. Германияга болгаш өске-даа чурттарга сурагжаан моол тывазы Чинагийн Калзаңны-даа очулдурган кижини. Ону дидими-биле саналдап болур” – деп, ЧЭ-ниң даргазы Меңгини деткээн.

Инна Принцеваны “Шүлүкчү сүлдези дельфинни дег дыыжы-дыр, деткиир” – деп, Михайлов ойнай-сылдай саналдаан, “Мен база каттыжып тур мен. Ынчалза-даа чогаалга кым-даа дижик, аргалыг-ла болза өскелерни өттүнмези чугула” – деп, Берязев ижин-кара чок хуу күзелин илереткен.

Эмма Цалагова ф.э.к., ТКУ-нуң башкызы, шүлүкчү, очулдурукчу. Светлана Козлова ышкаш, тыва улустуң амыдыралын элээн хандыр билири-биле бодунуң чогаалдарын тыва хөрзүнге өстүрүп турар чидиг үннүг шүлүкчү. Семинарның удуртукчулары ону бир үн-биле деткээннер.

Алиса Кызласова 6 шиизин хакас театрның сценазынгга тургускан билдингир шиин чогаалчызы. Ол ышкаш Татьяна

¹притча — ойзу аарак шооткан уткалыг шүлүк

Майнагашева төрзэн чонунуң чүгле салым-чаянныг артизи эвес, В. Шулбаева ышкаш бодунуң театрын "чемгерип" турар, ылаңгыя "Эзимниң ээ-сүлдези" деп шиизи-биле сұрагжаан чогаалчы.

Станислав Михайлов: "Алды шиини тургускан дээрге, улуг чедишишкин-дир. Тургузар мурнунда бүдүн коллектив көрүк-чүлөрни хөлзедипки дег, дириг овор-хевирлер, аажы-чаң барын сайгарып көргени чугаажок. Ынчангаш бо ийи авторну деткивес аргажок-тур" — диди.

"Хакас дыл эң берге байдалда турарын билир бис. Юнесконуң болгаш Тюрксойнуң тускай хайгааралында. Биче буурай төрөл чонувустуң дылы-дыр. Дириг шынарын чидирип бар чыдар төрөл чонувустуң дылын, сагыш-сеткил байлаан камгалаар сорулгалыг чогаалчы эштеривисти канчап деткивес бис" — деп, комиссияның даргазы аалчыларга байыр чедирген.

Тыва прозаиктерден Чечен Ирбижейниң деңзигүүрү көскүзү-биле чайып турган. Ооң "Өлүм кашпалында" чыланнар айыылга таыварышкан кижини чемгерип турары — бо үениң философиязы болур. Чер кырында амыдыралдың эң сөөлгү идегели чүгле бойдустуң бодунуң хайыралында деп идеяны ол элдээртип турар. Чүгле моон алгаш көөрге, Ирбижей езулуг ханы чогаалчы эвеспе" — деп, Игорь Бадра бүзүрөткен.

Ооң "Литературная Россия" солунга парлаттынган "Частыышкын" деп чогаалында чүгле даг ажылын көргүскен эвес, сөөлзүредир билдингени төрениң тии азы кижилерниң аразында харылзааларның бусту бээрин оштаан ханы утка бар болган, ол мени кайгаткан. Сюжеттиң өззэнге ийиги план азы элдээрткен уг-шигни бо-ла бодап алган боор кижиги" — деп, Ирбижейниң бир ховар шынарын Мижит эскерип каан.

Монгуш Чочагарга хамаарыштыр элзэн чигзинишкиннер турза-даа, Новосибирскиден келген эштер биле И. Бадра ону Россияның ЧЭ-ниң кежигүнүнче саналдааннар.

Вячеслав Бузукаев — тоожучу, "Тувинская правда" солуннуң хоочун журнализи.

"Чогаалчы кижиги амыдыралга дег, бодунуң сагыш-сеткилинге тааржыр очулдурукчулуг болур ужурлуг. Чүгле бодунуң одаан долгандыр бодаар болза, кайыын чер алыр. Мээң бүдүрүлгө темазынга чечен чугааларымны моон очулгазы-биле үнгенин барымдаалап, шаанда мени Абаканга Москвадан келген чогаалчылар деткээн чүве. Бистиң амыдыралывысты билири бир

иениң сүдүн кады ээп өскөн ышкаш тыва төөгүнүн хөрзүнүнгө чогаалчы болуп дадыккан эш-тир, мону деткизе чогуур" – деп, М. Ховалыг илеткээн.

— "Владыки" деп романында эрги чүдүлгелиг орус улустун тускай аажы-чаңын, көшкүн салым-чолун көргүзүп турар. Тыва төөгү-биле ханы тудуш, Бузук-Аяк деп алдай-орус хайнаа кижидир ийин бо. Кижилерниң найыралын ук-төөгүзү-биле уктап "истээри" солун кижиге – деп, И. Бадра баштактанган. Аңаа улай М. Хадаханэ солунчу дылдыг болду бе деп чигзинип турза-даа, база деткээн.

Тоожу бижири адаа аар болгай, ол ышкаш ийиги хүннүн сайгарылгазы база аартай берген. Чамдык эштерниң үр үеде холу салдынып, чогаалдан оспаксырай бергени база улус хөңнүнгө дээксей-даа берген ышкаш... Кандыг чүү-даа болза, чоржаң шарыларны часкы ховуже чер андарар андазыннар сөөрткеш, хайтеп үндүрүпкөн ышкаш сагыш-сеткил деткимчезин бердивис. Оларның чогаалчы салым-хуузу ам чүгле боттарындан хамааржыр. Ирбижей бе азы Бузук-Аяк бе? Ий холду сывырыныпкаш, чулгуп кирери арткан. Кымның аяа, чүнүң-биле иштени бээрин үе көргүзө бээр.

Изиг сеткилдиг аныак шүлүкчүлөр Сылдыс, Меңги, Шолбан, Тайгана ... амыр эвес деп билир херек. Көңүлүвүс эки быжып тургаш, "шарыларның" хөндүргелерин кошкатпайн, дөштү өрү чүктүдүп үнөр болган-дыр бис. Алдар-биле санажы бээр бис деп бир шүлүкчүнүн сөглээни дег, ханы сеткил, ырак бодал, чаа маадыр үениң чөрүлдээзин өттүр көскү овур-хевирге тө-чая кымның бийиринге көстүп кээр эвес? ..

Бо одуругларны машинага токкуладып оргаш, "ток-ток дээрге, кара баарым аарыыр, доң куруг чоруур дээрге, толага-йым¹ аарыыр" деп тывызыкты сактып ордум. Саян сыннарның шокар торгазы дег, бижек кагар машинага токкуладып оорар чымыштыг иживис мындыг-ла чүве бо. Хакас, тыва дылдарның аялга-чаңгызы, Стамбулга азы Стокольмга, Улан-Баторга азы Токиога чаңгыланып үнүп-ле кээр боор, өршээ хайыракан!

Сентябрь, 2002 чыл.

К. Черлиг-оол, Д. Уран.

¹толагай — баш

Чайгы хуралган

Л. Иргит, Б. Комбу, С. Донгак.

улустан чогаалчызы
М. Кенин-Лопсан

С. Михайлов, В. Берязев (Новосибирск).
К. Черлиг-оол.

Э. Цалагова

Ч. Ирбижей

У. Донгак.

И. Принцева

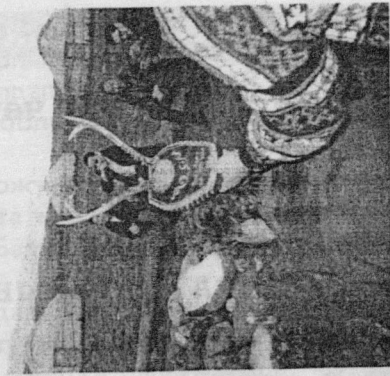
Д. Куулар — профессор, ф.э.д.

М. Ховалыг, В. Чотпун-оол

Т. Майнагашева (Абакан)

Ол-ла өргээл

Туристер өртээли

О. Охемчингийн тыттырган чуруктары.

Тоожулар, чечен чугаалар

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

АЪТТАР ДУГАЙЫНДА БАЛЛАДАЛАР

Калчан-Шилги. Оорлар
хөндүп каапкан соонда.
Авторнуң тыттырган чуруу.

ЭЭЗИНГЕ ШЫНЧЫЗЫ

Мырыңай чоокта чаа хоочун хойжу Түлүш Чалбаа хенертен чок апарган. Эртең кадатче үнген кижидир, дүштө аалыңга келгеш, бажын туттунган соонда, оңгарылбайн барган.

Чалбааның өөнүң ишти, ха-дунмазы бурганнаан күжүрнү орнукшудуп, ийи-үш хонук дүүрөп келгеннер. Хойжунуң аъды ынча хүн суг-даа ишпээн, сиген-даа ызырбаан. Улус кээргээш, оода эзер-чонаан союп каар-дыр дээрге, кымны-даа чагдатпаан. Карактарының дөгүлгөн чаштары борбак-борбак кылдыр дошталы берген. Ээзи амыр, ыш-биле барды, ам бо дириг амытан

дора өлүп хилинчектенири ол-дур деп, чон чугаалашкан.

Ам канчаар, Чалбааның чээни оол (ол эмчи кижидир, Кызылдың төп эмнелгезинде кезер эмчи) боо тудуп алгаш, аътка чеде берген. Амдыы чаа-ла кижидир чоокшулатпас, хаарыктаар, чааргаар, хол-будун дөгээр мал шыгырт туруп берген.

Хойжунуң чээни холун арай боорда көдүргөн. Сактырга, хос дүүрге эвес, бүдүн барба тараа тудуп алган ышкаш болган. Мөлдүк-калдык шыгаап чоруй, караан шийипкен. Боо даажы чык-ла дээн.

Аът доң хар кырынче ок кадалы берген, соок агаарга хөөн булганчыг изиг хан ооң аксындан көвүктелдир шурап, каракта-лып чыткан...

Чон экер эрниң эки аъдының бажын дытка азып кааннар.

Бо таварылга херек кырында болган. Аътты боолаан кижии Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи хирург Валерий Петрович Насюрюн ам-даа ажылдап тур.

Херек кырында болган бо болуушкунну бижээш, "Шын" солунга үндүрген мен.

Удатпаанда угунда башкы, кожуун чергелиг ажылдарны кылып чораан, ам бистиң аравыста чок, элээн молдурга дарга кижии килеңниг харыы бижээн. База "Шын" солундан номчаан мен.

Ол кижии мени педагогика-даа, партияның политиказынга-даа удур чогаал бижиپ турар деп буруу шапкан. Партия болгаш чазак мал бажын өстүрер деп сорулга салып турда, мээң ол херек кырында болган чүүл дугайында балладамны контрреволюстуг дээр чыгыы буруу шапкан дарга чүве. Үжен чылдар үези болза, дораан репрессияга таваржыр турган боор мен.

Чок, мен чогаалымны педагогикага удур деп бодавас мен, харын аътты боолаан эмчини кижизиг чорукту кылган деп санаар мен. Ол дидим эрний быжыг холу эвес болза, аът эезинден чарылгаш, оон дора хилинчектенип өлүр турган.

Бис болза, малды угаан-медерел чок дээр болгай бис, херек кырында мал кижиден артык угаанныг-дыр ийин.

Мындыг чижектиг чогаалдар улуг орус литературада безин бар. Л.Н. Толстойнуң арзылаң-биле хава дугайында бичии ынай рассказы бар. Ында бир зоопаркка арзылаң биле хаваны чаңгыс клеткага өстүрүп турар. Ажылдакчылар баштай хаваны арзылаң тудуп чиптер деп бодааннар. Ындыг чүве кайда боор, харын ийи амытан найыралдажы бергеннер. Кады чемненир, ыймактажып ойнаар, удуур болганнар. Оон беш-алды чыл бооп чорда, хава ыт кырып өлүп калган. Ооң сөөгүн ап кааптар дээрге, арзылаң ону бербээн. Арзылаң өлүг хаваның чанынга чыдып-ла берген. Чем-даа чивес, суг-даа ишпес болган. Ынчап чыда арзылаң чеди хонганда өлүп калган. Дириг амытаннар ындыг угаанныг болур чүве-дир.

Малчын Чалбааның ады база ындыг угаанныг болганы ол-дур.

Алдарлыг уруглар чогаалчызы С.Я. Маршактың байлаң дугайында шүлүү бар. Ону өөредилге номнарынга доктаамал кирип турдулар. Сөөлүндө хөй-хөй башкылар, эртемденнер ол шүлүктү антипедагогтуг деп буруу шапкаш, өөредилге номнарындан уштуп октаптарын негээннер.

Ол шүлүктүң утказы мындыг чүве: балык чемнеп чоруурда, оглу байлаңны янзы-бүрү амытаннарга кадартып каар турган. Сөөлзүредир аътка кадартып каан. Аът байлаңны оранып ырлап тургаш эки кадарып, иези балыкка хүлээдип бээр, адал соонда байлаңны балык шортанга кадартып каар. Шортан чүү боор, балык ыраары билек байлаңны сыырыптар.

Мону Самуил Яковлевичиниң удурланыкчылары антипедагог-туг деп санааннар. А Маршак тургаш, бойдуска кым-даа удурланып шыдавас, мегелеп бижээн херээ чок деп чүвени көргүзүп шыдаан. Ынчаарда ам шортан байлаңны эвес, байлаң шортанны сыырыпкан деп мегелеп бижиир бе ынчаш?

Мээң чугаамда Чалбааның аъдын боолап кааны шын! Мал бажы өстүрер деп айтырыг өске херек-тир. Чылгы малды массалыы-биле өлүрүп турган эвес?

Хамааты дайынның маадыры С.М. Буденный дайын шөлүнгө аъды балыгладыптарга, хей-ле хинчектени бээр дээш, эргелиг дайынчы эжин караан шийип алгаш боолап каар ийик чоп?

Мээң удурланыкчым дарга боду база башкылап ажылдап чораан хиреде педагогиканы хандыр билбес болганы ол-дур.

Бир-тээ аъттар дугайында бижий бергенимде, бодумнуң ынак аъдым дугайында рассказымны борта кирип көрейн:

КАЛЧАН-ШИЛГИ

Төрээн совхозум белээ деп мегелей албас мен. Улуг-Хемниң Хайыраканда төрелим эр меңээ калчан шилги аът берген чүве. Ынчан час турган. Аъттың күжү арай арык, ооргазында чыргалар база бар, черле ынчаш түлөп турар малдың ындазында көрүш чогу кончуг болду.

Аътты кажaa иштинден үндүр чедип бергеш, аныак эр хөөрөп турду:

— Чарыштырып болбас эвеспе, чүгүрүү билдине берзе, оорлар дораан алгаш баар.

Ол-даа арай хөөредипкен чугаа-дыр деп билдим, мындыг дүктүг хапта чүнүң маңы бар боор. Ынчалза-даа чүве ыыттава-дым, эргелиг эжи эки аъдын берип турда, артык сөстүң херээ чок.

— Багай эвес эдилээр мен — дээрден өске домак тыппаан мен.

Калчан-Шилгини чедип алгаш үнүп чоруп турумда, төрелим эр — аъттың ээзи база немеп кагды:

Калчэн-Шилги сула одарда
(Авторнун чураан чурүү).

— Кончуг угаанныг аът эвеспе, чүгле кижиг дег, чугаалавас. Эрний ол чугаазынче кичээнгей салбаан мен, ол-ла дораан утупкан мен — малда кандыг угаан турар чүвөл?

Аътты Барыкка эккээримге, эш-өөрүм ону көргөш, орта-ла сөс чугаалавадылар:

— Аргажок мал-дыр.

— Арган-дыр. Дөрт сөөк.

— Үлгүүрге-ле.

— Чалы омаахоң.

Бир эжим мырыңай ужур чок санал киирди:

— Орунга чаваа-сарбаа дөргүлүг чүвө тып бээр мен, аьдыңны меңээ бер. Мен ооңну семирткеш, кыжын чиш кылыйн.

— Канчаар-даа болзуңарза, бодуңар билиңер, эш-өөрүм-дүр силер — дээш, аьдымны чылгыга салып кааш, чана берген мен.

Ындыг хевирлиг, арай деп чода тып алырымга, эш-өөрүм, амгы шагның аныяктарының чугаалажыры ышкаш, “ызыр” эвес аът дээш “настырымны” бадырып кагдылар.

Черле ынчаш чаа аьдым бодунуң даштыкы хевири-биле-даа, күш шыдалы-биле-даа мени өөртүп шыдавады. Ынчангаш часты өттүр ону барып көрбээн-даа мен, харын утупкан мен. Аъттыг мен деп бодавайн-даа чордум.

Күзүн аңнаар үе келгенде, хап чеде бердим. Чылгы ынчан Салдамга турган. Баарымга оолдар дезиг мал сывыртаан турлар. Бир эр семис калчан шилги аът мунупкан, карак-кулак чок дүжүрүп тур. Мээстерге шаварга, хая-даш козураар. Чылгы чанынга келирге, ол аът девиржиңип, доңгайтыр шелип, холу-биле чер хап, чүткүп турду. Ам топтап көөрүмге, баштай танываан-дыр мен, мээң багай аьдым ол болду. Ам дээрге, канчаар силер, чай оьду кезип, кылайтыр семирип алган, дүгү кылагар, чалында чели туруп келген, буттарының ишти долу, “калапээлиг” чүвүр-ле.

— Мындыг аът-биле, Ворошилов дег, парад-даа хүлээп ап болур — деп, чылгычылар хөөрей-дирлер.

Калчан-Шилгиниң Хайыраканда ук ээзиниң: “Чүгүрүк аът, угаанныг аът” деп турганын база сактып келдим.

— Моон артык аътты кайын кижиг тывар, бо чылгыда мындыг мал чок — дээш, оолдар сүмеледилер. — Саткан-даа херээ чок, соккан-даа херээ чок. Аьдыңны аът кылып ал. — Ынча дишкеш, дижин ажып көрдүлөр. — Бо-дур, диштериниң карактары

канчанмаан-даа. Чаа сес харлаан, күш кырында мал-дыр. Бодунар-ла шыдаар болзуңарза, силерни ам-даа он чыл анаа чүктээр.

Шын-дыр дээш, аъдымның бажыңга чаа багладып алган чүген-чуларымны суккаш, чаа садып алган эзеримни ургаш, Хайыралыг Калчан-Шилги деп адап алган мен. Ийинден көөрүмге, шынап-ла Ворошиловтуң калчан-шилги аъды-ла.

Даартазында аңнап үнүпкен бис. Мунарга, Калчан-Шилги аът-ла чорду, саяк чыгыы караң кылаштыг, сииледир челип каап, маңнап каап турда, каш чоруу дески. Чарыштырып болбас деп эрги ээзиниң чагып турганы черле чөп. Чаажы мырыңай инек-ле, чанынга-даа, кырынга-даа боо адарга, серт дивес. Дүже халааш салып каарга, ол-ла черинге турар.

Ийи чыл иштинде Калчан-Шилги-биле кандыг бергелерге, кандыг ужуралдарга таварышпадым дээр. Күжүр аъдым мээң эргелиг эжим апарган. Ону бар шаам-биле камнап чордум. Ишти-хырнын аштатпаан мен, кадыр-берт черлерге дүжүп алгаш, аъдымны даңгаар чедип алгаш чораан мен. Бодум чемне-ниримниң мурнунда Калчан-Шилгини оъткарып ап чордум.

Ол кыжын кызыл суглуг Баян-Кол бажында Хаттыг-Тайгага аңнап чордум. Сегит бажынче далажып шаап бар чыда чавыт ыяш адаа-биле эртеримде, боом шавылангаш аңдарлы берген мен. Кезээде кичээнгейлиг чорбас болза, кылын кидис улдуң-нарлыг, бүдүн ыттар дег, дүктүг хончуларлыг унты идим бирээзи эзеңгиден уштунмайн барган. Аъттың аай талазынче чайлы берген мен. Ажыргы эзеңги эзерни артылып кээрге, аңаа идик ызырны берген. Солагай будум база уштунмаан. Бажым куду кылдыр, аъттың дөрт даванының адаанга астына берген мен. Канчаар-даа булгангаш, буттарым уштуп чадап кагдым. Аъдым дынын мүн-не салбаан мен. Калчан-Шилгиден өске аът болза, мени шагда-ла үзе-чаза, өлүр теп каапкан боор. Өөрүм истеп кээп, мени эзеңгиден адырып алгыже чедир шак ажыг үеде ынчаар кызыл тыным хыл кырынга чытты. Оон туруп келгеш, Калчан-Шилгимниң дөрбегер аксы-думчуун суйбап, ошкап-чыттап, чассыдып шаг болган мен. Караам чажы төктүп турду.

Бир часкаар кыжын аңчы оолдарга хап келдим. Дүүн мени манап чадааш, бертен даң бажында арлы берген болдулар. Оларның аңнаар черин билирим аргажок, ынчангаш дораан тып алыр боор мен деп бодадым. Калчан-Шилгимни эзертээш, тайгаже халдып үнүптүм.

Хүн карааның чылыы аажок. Ховупарда хар кылаңайнып чыдар. Кидин-не карак харыгар үе.

Кадыр-Даг кырын бир кылдыр аралап келдим. Эштеримниң изи чок. Ол ажып алгаш, Барык унунда Чыланныг-Оймакта улуг одага барган. Аңаа база келбээннер болду. Хажатты өрү чоктааш, Көк-Оймакка келген. Ында база чок. Ам канчаар, дедир чоруптум.

Хүн чүгүрүүнде кире берген. Ынчап барган соонда кышкы дээрниң кылчагар оду кижиге эш болур эвес. Имиртин каксы Ак-Довурак чириинде чер бажыңга келдим. Дүне кымны кым тывар, өөрүм чедип кээр база чадавас деп бодааш, орта хонар деп шиитпирледим.

Ушкан дыйт дазылының орнунда кылган чер бажың магалыг казанак болгай. Кончуг эки манзалар-биле туткан бедик нара оруннарлыг, олулар сандайлыг, бичии соңгалыг, суугулуг, шай, дус, таакпы, лаа, паш-хымыш кезээде белең. Хөй ыяш хереглес, кыштын кончуг узун дүннеринде безин ийи-үш куспак будук чедер. Чылыы мырыңай хөлчөк, чанагаш тоолдажып хонар турган бис.

Бажыңга барбайн чыда-ла, эзерин-даа сойбайн, аъдымны ак ийге өртеп кагдым. Хүнзедир могапкан боор, эки оъттап алзын.

Чылыг бажыңга чааскаан ноюрзап хондум. Өөрүм-даа сураг. Ам оларны кайыын тывар, чааскаан аңнаар-дыр деп бодап алдым. Ынчангаш куш дүнүнде-ле тургаш, аъдымга халып бардым. Чогул! Дылым агарып калды. Ынчап улуг харда чадаг кылаштап, түрээрим ол-дур дээш, үнүм чиде берди.

Аът өрттэн черимни ылавылап көргөн, аңаа шоолуг оъттаваан-дыр. Аргамчым дүрүү-биле хевээр чыдыр. Канчап барган хөнек боор мен, аргамчымның бир ужун шет дөзүңге баглааш, өске ужун узун-дынга улаарын уттупкан болдум. Ам чааскаан аът, ам аалга көк сула шөлзөн үңгүп турган аът, ол ам арганың бораң оъдунга канчап ызырныр, дүүн кежээ-ле эттеп чана берген ыйнаан.

Кылаштаар дээримге, буттарым безин бастынмас, ыт чок тур мен. Ол аразында, сагым бе, ынаар имиртинде аът былгырган ышкаш. Чүрээм шимирт диди. Дааш үнгөн үгже каш базым халый бердим – бүлүртүңде бир-ле кара бараан менче уткуй кел чор. Көргөн – Калчан-Шилгим! Мени кагбаан. Аъдым

ның мойнунче халый бергеш, ыяк куспактапкан, хыраалыг карактарын, борбак харларлыг эриннерин чылыдыр суйбап, харлыга берген түр мен. Күжүр Калчан-Шилгимни, шынап-ла угаанныгбайымны! Ээзин кагбаан!

Ол чайын шөлээ мурнунда чылгычыларга хап чеде бергеш, оолдарга ыяк чагып кагдым:

— Көрдүңөр бе, мен Соңгу Кавказче дыштанып чоруу бардым. Калчан-Шилгини дыка мунмас силер, хөөкүй бичии деңгип алзын. Күзүн кады дииңнээр бис.

Чагыыр чагываска-даа, ону кым муна бээр ийик. Анаа-ла аксым-дыр ийин.

Курортка дыштанып алгаш келгеш-даа, аъдым көөрүнче далашпаан мен. Кадар оъдун оъттап, кара суун ижип чор ыйнаан. Чүглө күс орайтай бергенде, кайнаар дииңнээрин баш удур дугуржуп алыр дээш, чылгычыларга хап чеде берген мен.

Эштер-биле мөндилешкен, элдептиин, ыыттаар кижжи чок. Менче удур көрбөс, идиктериниң баштарын дилээр, арыннарын чажырар.

Бир-ле эпчок чүве болганын эскерип кагдым:

— Чүү болду?

Диттир кижжи чок

— Чугааланаңар, чүү-даа болган болза, канчаар боор.

— Калчан-Шилги чок-ла болгай...

— Канчап барган? – деп, ийи борбак сөстү боостаадан арай боорда сы кызып үндүрдүм.

— Оор апарган...

— Оор?..

Олурган черимге аңгалай бердим.

Элдеп чүве-дир аа? Сула одарга чорааш, Калчан-Шилги оорга алыспас ужурлуг аът чүве. Чылгыга ону тудуп алыры кончуг берге, дезиг мал. Сыдым чайыптарга, ол черге турбас, чара халып алгаш, кулуксуп чоруп бээр. Аргамчы чедер черге черле чоокшулатпас. Чаңын билир улус, бис ону өөрүндөн чара сывыртааш, бүзээлеп тургаш, анаа холга тудуп алыр бис. Оорларның ынчап турар чайы кайда боор, ындыг арганы билбестер-даа болгай.

Калчан-Шилги-биле катай оорлар база ийи мал алгаш барганар болду. Аъдымны ээн черге чылгы-биле кады сүргеш, бир кыштагга барып кажалаан-дыр. Багай дести чылгы үрей

таваргаш, чаза база берген. Оон быжыг кажалыг өске кыштагга апарган. Өөрү-биле кады кажаже каразыг чок кире берген Калчан-Шилгини оорлар орта тудуп алган. Чер карада чүнүз изин тывар боор, Калчан-Шилги сугларның барган уу эсти берген.

Шак ынчаар, барып-барып аңаар, диинээр үеде хаван чадаг арткан мен.

Кызылга келгеш, чоокку-даа, ыраккы-даа районнарда эштеримче чагаалар чоруткуладым. Чагаа бүрүзүнге аьдымның бичии тыртык калчан дөөнейин чуругулап каан мен. Үр болбаанда Өвүрде Монгуш Мадон эжимден чагаа келди: "Хайыралдыг Калчан-Шилгиң Хандагайтыда кылайтып түр".

Үр болбаанда Өвүрге сургакчылап чеде берген мен. Аьдым дугайын шагдаа черинге демдеглээш сураглаарымга, ындыг аът Сап арт ынчаар көскүлөңнээн болду. Бир шагдаа эдертип алгаш, Моолдуг хем кавызында Буга деп хоочун малчынның аалынга бардым. Оон дыңнаарымга, ол хемниң аксында, мырыңай Моол кызыгаарында бир аалда ындыг мал көргөн мен диди. Ам ынаар кактывыс. Аалга кирип олурувуста, дагда хой кадарып чораан аъттыг кижиге уткуштур ында өгже халдып бадыпты. Ырак-тан-на танып кагдым: мээң Калчан-Шилгим! Кажжа чанынга "Волга" биле Калчан-Шилги уткужуп келдилер.

Машинадан дүшкен дораан өгге-даа кирбейн, Калчан-Шилгимни чыттап, суйбап шаг болдум. Аьдым мени танып каан, карактарының чажы борбак-борбак төктүп турду. Кижиге ышкаш, аас-дылдыг болза, та чүнү чугаалаар турду ыйнаан?

Малчын-биле эптиг-чөптүг чугаалашкаш, аьдымны танып алганым дугайында холум үжүүн шагдаа көрүп орда тутсуп бердим.

Малчын харын меңээ шорлур сагыштыг болду:

— Улуг чогаалчы, дарга кижиге өске аът алымнап апарган болзунарза, бодуңар база харыылаар силер.

Ынчан үнүм шыңгыырадып алгаш харыыладым:

— Бо аътты кайыын ап алганыңар дугайын кедерезе судка барып чугаалажыр бис, малчын.

— Миша деп кижиден өреге алган мен — дээш, кижим оон ак хар ашпады.

Аьдымны шагдаага мундуруп алгаш, демги Моолдуг хемде Буга малчын сугга келдивис. Аңаа шөлээн хөөкүй Калчан-Шилгимни шинчилеп көрдүм. Хар-хыраа кылдыр арыпкан, харын мырыңай бичиилей берген, кээргенчи кончуг болду.

Калчан-Шилгимни эзер-чонаа-биле ол аалга чагып салып кааш, соонда кээп алыр мен дээш, чорупкан мен.

Мээң аъдымны ол орандан, Улуг-Хемниң Ийи-Талдан кым оорлап эккелгенин истээрин Өвүрнүң шагдаа черинден дилээн мен. Сөөлүндө ол албан чериниң меңээ дыңнатканы болза, ол Миша деп кижиге Калчан-Шилгини энир чылын өлгөн кижиден садып алган болган. Ону-даа таарыштыр бодап каан кажар арга-дыр дээрзин кым-даа билир-ле ыйнаан. Шак ынчаар Калчан-Шилгиниң Улуг-Хемден Өвүр ажып келген изи хөөр иштинче кире берген. Оорлар чүглө оорлар эвес, кончуг оптуг кажар улус-тур дээрзин ынчан билген мен.

Сөөлүндө мындыг база сураг дыңнаан мен. Чогаалчының аъдын Өвүрге мен ажыра берген мен деп, кара-бажыңда бир кижиге чугаалап орган дээр чораан.

Ооң соонда Өвүрге ажыл аайы-биле күзүн чеде берген мен. Буга малчын сугга баргаш, Калчан-Шилгимни база таныбайн турдум: казызы муңгаш кылдыр семирер берген, килегер-ле чүве, дүгү артында кылаңайнып турар.

Малчын меңээ тыва арага сунгаш чугаалай-дыр:

— Чаа, чогаалчы, уруг-дарыым силерниң аъдыңарга өөрени бердилер. Чааш, кашпагай, онза-ла мал-дыр. Силер база уруг-дарыглыг болгай силер, Кызыл хоорайга аътты чоор силер, Калчан-Шилгиниң мээң уругларымга бериңер. Хой кадарып мунзуннар. Силерге мен купунуг бе бээр мен. Азы чүнү алыр силер? Акша-көпөөк бе, саар инек бе?

Мен дораан чугааладым:

— Өртек үнезин чоор ийик мен, малчын. Анаа бээр бооптур мен ийин. Мээң ада-ием база силер ышкаш малчын улус чүве. Мен силерден чүнү-даа албас мен, чүглө эки эдилеп калыңар, шаңы ол болгай аан.

Аъдым-биле кады эзер-чонаамны база каапкан мен. Ол аалдан аъттанып тура, хайыралыг Калчан-Шилгимниң бажын суйбааш, карактарым чаштары черже изиңнедир төктүп турду: "Байырлыг, Калчан-Шилгим, сени эки эгге таварыштырып кагдым. Эки адың сыкпас сен, чалгаа болба, чыраа-саяаң кагба!"

Ынак эжим ышкаш апарган аъдым-биле ынчаар чарылган мен. Ооң соонда өске чоржаң аъттар мунганда, даңгаар-ла Калчан-Шилгимни сактыр эвейик мен бе. Аңнаанымда үргүлчү мынчаар боданыр апарган мен: "Калчан-Шилгим биле болза,

мынчаптар ийик мен, балыг аңга чеде халды бээр ийик мен, азы аът кырындан боолаптар ийик мен...”

Бир катап чыл хире үе эрткенде, ажылым аайы-биле база-ла Өвүрге сургакчылап чеде берген мен. Ында аалчылар бажыңыңа олурумда, Буга малчынның мал эмчизи уруу кирип келди. Ол дораан-на мынча диди:

— Аъдыңарны өске малдар-биле кады оорлар аппарды, чогаалчы. Хамык черлер кезип чоруур кижжи көрзүнүп чоруп көрүңер деп, авам, ачам чагыды.

Ол мал эмчизи уругнуң адын, харалаан, уттуп ап-тыр мен.

Чеже-даа районнар кезээш, Калчан-Шилгимге дөмей мал тыппаан мен. Ол хевээр аъдым сураа читкен.

Оон бээр ам чээрби-үжен шаа чылдар эрткен боор.

Бир катап Кызылдың № 9 школа-гимназиясында кады ажылдап турар эжим Соскур-оол Картышпаанович Ондар-биле кара-бээшкелеп олур бис. Ол школалар-даа директорлап, Сүт-Хөл кожуунун даргалап-даа чораан, хоочун башкы кижжи. Ол ам школада шыдыраа бөлгүмү удуртуп турар, өөреникчилери хоорайга бо-ла чемпионнаан турар.

Соскур-оол Картышпаанович бир салыг соонда менден хенертен мындыг элдептиг айтырыг салды:

— Хайыралыг Калчан-Шилгинерни уттупкан боор силер аа, Кыргысович?

Кайгай-ла бердим:

— Чүү, кандыг Калчан-Шилгимни, Картышпаанович?

— Бир аан, шагда Өвүрге мээң Буга даайым сугга берген аъдыңар аан.

— Аа, уттур боор бе? Ооң дугайында рассказ-даа бижээн мен.

— Номчаан мен, номчаан мен, чогаалчы.

— Калчан-Шилгини ынчан шагда-ла ол аалдан база оор аппарган болгай. Тывылбаан.

Соскур-оол Картышпаанович караа чырып чугаалады:

— Тывылбас боор ийикпе, чогаалчы. Калчан-Шилгинер ооң соонда база тыптып келген болгай.

— Канчап? – деп кайгап айтырдым.

Башкы уламчылады:

— Малчын Буга дээрге, мээң акым ашак чүве. Силер аъдыңарны аңаа берипкен болган силер. Ол дугайын силерниң рассказыңар мурнунда-ла билир мен. Мындыг болган чүве-дир.

Акым ашак Моолдуг хемге аалынга бир чазын эртен оттуп чыдарга, өг эжиинде мал оранган-дыр. Ашак кайгап чыдып-тыр, бошта мал бар эвес. Чүү мындыг, артында эжикте ораныр аът боор дээш, үнүп кээрге, читкеш ийи чыл (ийи чыл!) болган Калчан-Шилги бо туруп-тур. Үзүк чели-даа, шала тыртык калчаны-даа ол олчаан. Малчын кижжи малын канчап танывас боор, Калчан-Шилгизин танып кааш ашактың хөрээ көвүдеп-даа, алаң кайгап туруп-тур.

Уруглар ынчаар өөредип каан, Калчан-Шилги ыңдыг аът чүве, даңгаар хлеб чиир, эжикче бажын сугар. Ийи чыл иштинде ол чаңын база утпааны ол-дур.

Малчын амырааш, аъдының аксынче бүдүн хлебти дыгып турган-дыр.

Ону дыңнааш, мен база кайгаан мен: та кандыг оранга барган аът, “ээзи” та кым, та канчаар эдиледип турган, ийи чыл болган оруун та канчап утпаан?

Калчан-Шилгиниң эң баштайгы ээзиниң ону меңээ берип тургаш, угаанныг аът дээни-ле шын болган.

Ийе, шын харын, Калчан-Шилги ыңдыг угаанныг аът болган-дыр.

Хайыралдыг Калчан-Шилги дугайында мээң расказым борта төнүп турар.

ТАНКЫЛАРГА УДУР

Аъттың угаанныын бичиимден тура билир мен.

Мээң ачам Ийи-Талдың эң улуг байы чораан. Ону даргалар харам эвес боорга-ла феодал дивейн чорааннар боор. Ол шынап-ла бош холдуг чораан арат чүве. МЧАЭ, колхозка малын харам чокка үзүп берип чораан. Ада-чуртуң Улуг дайынының үезинде ачам, авам маадырлыг Кызыл Шеригге 500-600 хире малын халаска үзе сүрүп бергеш, хол-буду безин сирлеш дивес чордулар. Ынчангаш нам-чазак ачамның патриотчу чоруун үнелеп, ТАР-ның ордени-биле шаңнап, Тываның алдарлыг малчыны деп атты тывыстылар. Ооң соонда Совет чазак ачамны ТАР үезинде-ле Ленин ордени-биле шаңнаан. Ачам Брянск фрондуга чедип, “Гвардия” деп хөрек демдээ-биле демдегледип, Тыва ССРЭ-ге каттышкан соонда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга ийи удаа соңгудуп, 1945 чылдың май 24-те Москваның Кызыл шөлге болган Тиипелге парадынга киришкен турду. Ачам 80 харлыында чок болду, оон бээр 30 чыл ашкан, ынчалза-даа ооң шаңналдарын мен ам-даа хүлээп ап чор мен.

“XX векте Тываның шылгараңгай кижилери” деп Алдын номга ооң адын Тыва Республиканың чазаа киир бижиди. Ооң алдын дептерин мен хүлээп алдым. Ол дээрге, меңээ улуг алдар-дыр.

Авам, ачам Кызыл Шеригге-даа, колхозка-даа чартык муң – чартык муң мал-маганны үзүп берип турда, оларның эвээжеп турганын эскербес-даа турган мен, азы бичии турганым ол бе? Ийи-үш чыл болганда база катап көвүдей бээр-ле чүве. Ол дугайын ачам Совет чазактың баштыңчыларының бирээзи В.М. Молотовка чугаалаанын күрүне архивинден номчаан мен.

Ачам ядыы кижилерни чалгаа кижилер деп, көөр хөңнү чок чораан. Шынап-ла ындыг чораан, мен безин көргөн мен, ядыы дээр кижилерге малды үзүп бээрге-даа, чыл четпээнде төндүр чип алыр болур чораан.

Ачамның база бир элдептиг чаңы бар турган. Ол болза аът-биле холбашкан. Ону борта чугаалап каап көрейн. Ачамның 5-6 өөр чылгыларынга кандыг аъттар турбаан дээр: чүгүрүк, челер, чыраа, саяк. Шупту доруг-доруг, дөгerezин чарыштырар. Ындыг кончуг аъттарлыг хирезинде-ле ачам чүгле чаңгыс мал мунар турган. Оозу дээрге, боос бе дег, шөртегер, дөшпер доруг аът-ла болгай. Ачам МЧАЭ, колхоз даргалап ажилдаанда-даа, аңнаарда-даа, арага ижипкенде-даа чаңгыс аъдын хөлге кылып. Тайгага өртевес, одаг кагбас, ужуп каарга, ооң чанындан ыравас. Угаанныг аът.

База бир кызыл баштыг аъдывыс бар, чыраалаар, саяктаар. Ынчангаш Улуг-Хем кожууннуң даргазы Иван Иннокендиевич Цевменко аалывыска келгеш, тараа, сиген шөлдери көөрде, база чүгле ол аътты мунар. Аъттыг шеригге албан эрттирген мен, ооң тураскаалы-дыр деп, ийи шпора – эзеңгилээштер ап чоруур. Дыка кажар дарга боор, аът мунарда оларын эжектеринге баглап алып. Күжүр кызыл-баштыгны мунупкаш, шпорлары-биле ийи быктын кижиргендириптерге, аъды ийи бут кырынга тургулаптар. Он пуд чыгыы аар дарганы канчап ынчаар ууптар аът ийик, кижин болганы кайгаар чүве-ле болгай. Кызыл-баштыгны мунуп-мунуп келгеш, Иван Иннокендиевич аъдын мактаан турар: “Умный конь, умный конь!”

Аът кижиниң черле чүгле ажилчын эвес, дайынчы эжи дээрзин Индияга чорааш база дыңнаан мен.

Полководчу Александр Македонскийниң шерииниң кол даяныр күжү хөректерин куяк демирлер-биле шып каан дайынчы чааннар турган. “Чаан” деп сөстү санскрит дылдан очулдурарга

“танк” дээн сөс-түр. Македонскийниң ындыг дириг “танкыларлыг” шериглериниң шавар халдаашкынынга кандыг-даа күш бырашпас турган. Куяктыг чааннарны чүгле индий уктуг улуг моголдарның (великие моголы) аъттыг шериглери ойтур шаап шыдаан чүведир. Чүл дээр болза, кашлагай аъттыг моголдар чааннарны долгандыр шапкылашкаш, чааннарның куяктыг камгалап чок ужаларынче ча-согуну-биле аткаш, ол дириг “танкыларны” черге чыттыр бергилепкеш, алдарлыг Македонскийни тиилеп үнгеннер дижир чораан. Ол база аъттың күжү-дүр.

Чиңгис-Хаанның аг-шерии база чүгле аъттар күжү-биле тиилелгелерни чедип ап чорааннар. Октябрь революциязынга база аъттар улуг рольдуг болган. Ча, оон ыңай Ада-чурттуң улуг дайынынга тыва эки турачылар немец фашистерге удур чүнүң-биле киришчиктер? База аъттар-биле. Төөгүчүлерниң санап турары-биле алырга, аът кижиге 5 муң чыл бараан болуп турар.

Аът кижиниң тайбың-даа үеде, дайын-даа үезинде идегелдиг эжи, быжыг даянгыжы, ынаныштыг дузалакчызы.

СҮЛДЕ

Өске улус дугайында чугаалавайн, тываларны алырга, аът дээрге, арат кижиниң чодазы. Ынчангаш тывалар аътты сүлдези кылдыр көрүп чоруурлар.

ТАР-ның сүлдезиниң дугайын бир чогаалчының бижээн шүлүү школачы чылдарымдан мээң угаанымда шээжилеттине берген. Ону ам-даа утпаан мен:

Карыш, кулаш узун хаайлыг,
Калчан кыскыл аъдын мунган,
Көвей чоннуң хүндүткели –
Күрүнениң сүлде демдээ

Эрги болгаш амгы Россияның сүлде демдээнде база аътты чураан. Ону база ында анаа эвес киирген. Кижиге амытан аъттан кезээде чарылбаан, ам-даа чарылбас.

Тыва шүлүкчү Черлиг-оол Куулар “Аъдым” деп шүлүк бижиптерге, аңаа аялганы композитор Ростислав Кенденбиль бижээн. Ол ыр дораан-на бүгү Тывага тарай берген. Оон бээр чээрби-үжен чылдар эрткен. Ынчалза-даа “Аъдым” сценааларда ыр-даа бооп, танцы-даа бооп ушпушаан:

Хөглүг чаңым, ырым-шоорум,
Хөөмейим сергетти бе?
Кандыг кончуг омак-сергек
Карбап ор сен, Кара-дайым.

Шораан эзим, бедик сыннар
Шокараңнап эртип турлар.
Үнген хүнге уткужар дээн
Үүле-херек далаштырды.

Хайыражок кымчыланыр
Каржы кижиге мунмаан боорга,
Чыраа, саяк чорууң үнүп,
Чындыҥнадып олур сен бе?

Тыва кижиниң аъды чуртунуң сүлдези, чуртунуң ыдык демдээ.
Тыва Арат Республика тургустунарга, ооң баштайгы сүлде дем-
дээнге аъттыг аратты чурааны анаа-ла таварылга эвес. Аът биле
арат кижиге тудуш. Тыва маадырлыгы тоолдарда аът артында кижиге
ышкаш чугаалап турар.

Ам Тыва Республика тургустунганда ооң баштайгы сүлде
демдээнде база аъттыг аратты чураан. Ол база таварылга эвес.
Амыдыралдың дириги херечизи-дир, үелерниң үзүлбес харыл-
заазы-дыр.

Бо хүннерде Тыва Республиканың ийи дугаар сүлде демдээн
доктаадып бадылаар деп турар. Аңаа база хүнге уткуштур,
амыдыралга уткуштур маңнаткан аъттыг араттың чуруу албан
турзун деп бодаар мен.

Тыва Арат Республиканың барык-ла ыдык ыры турган “Дөге
баары” деп ырда мынчаар бадырып турар. Ол ыр база аъттан
эглээн:

Дөртөн аътты чарыштырган
Дөңгеликтиг Дөге баары.
Дөртөн шериин чыскаап сургаан
Төп-ле черде дөрт-ле яамы.

Алдан аътты чарыштырган
Агылыг-ла Дөге баары.
Алдан шериин чыскаап сургаан
Албан черде алды-ла яамы.

Аът – тыва кижиниң чодазы. Аът – тыва кижиниң өңнүү,
даяңгыыжы, ажылчын болгаш дайынчы эжи. Аът – Тываның
сүлдези.

Ам чаа-ла соңгулдапар эртти. Тыва Республиканың ыдык
демдектерин – сүлдезин болгаш ыдык тугун удавас болур Улуг

хуралга доктаадып бадылаар. Мен борта артык сөс чугаалавас мен. Маңаа мээң изиг күзелим, эчис сорулгам мындыг: Тыва Республиканың сүлдезинге аътты ыяап чураан турар ужурлуг. Чүге дээрге бо бистиң эрткен оруувус, бөгүнгү амыдыралывыстыр. Ам келир сүлдевиске база аътты чуруп алып бис.

Мээң аът болгаш аът чылының дугайында бодалдарым база ындыг.

Екатерина ТАНОВА

КОНТРЛААР ЧАСКАН ЫРЫҢ-СЫРЫҢ

Ишкин бажын оя чурттаан Ырың-Сырың бир катап Шынаа кирип, Хемчик кыдыында төрелдериниң аалынга келген. Кежээ аалдың оолдары кедээр Ак кыдыында улаан-булуңга барып ойнаар дижи берген.

— Ол улаан-булуң деп чүве-ле тыптып келген чүве-дир. Дыңнаарга ында хурал-суглаа-даа, оюн-тоглаа-даа болуп-ла турар дээр. Солуну кончуг хире чер эвес бе ол? — деп, Ырың-Сырың чээннеринден айтырган.

— Оо, ында аажок солун-на болгай, даай, аныяктарның ойнап-хөглээр чери-дир ийин. Харын бистиң-биле кады барып сонуургавас сен бе — деп, оолдар чалай берген.

— Улуг ашак кижичедип кээрге, аныяктар кочулап шаг болур ыйнаан, оон башка барган болза солун-на турган боор.

— Улуг улустар безин аңаа үргүлчү баар, аныяктарның оюн-тоглаазын көөр дээш, хурал соонда бо-ла артып каар, харын-даа оюнга боттары киржи бээрлер болгай — деп, оолдар даайын көгүткен.

— Харын аан, арай аныяк турган болзумза, аңаа барып үүлгедип турбас ийик мен бе. Шаанда дүнелерде ойнап шаап турганым ышкаш аан — деп, Ырың-Сырың арай хомудаан сеткил-биле чугаалаан.

— Оо, силерге ынчан база солун-на турган боор аа, даай.

— Аа богда, шынап-ла чаактыгга аштырбайн, чарынныгга октатпайн чораан-на болдур мен ийин.

— Солун-на але, даай, канчаар ойнап-хөглеп чорааныңарны бичииден хөөрепсиңерзе, кандыгыл? — деп, оолдар дилей бергеннер.

— Че харын хөөрээр, мактаныр чүү боорлаан, шупту-ла ол үениң аныяк кижилериниң ойнап чораан үези-дир ийин. Канчаар кожамыктажып, одажып, кыстар былаажып чорбаан дээр. Оон эртсе содаалажып, кымчылажы бергилээр турган чүве-ле болгай.

— А силер кымчылашкан силер бе, даай? — деп, оолдарнын бирээзи айтырган.

— Ынчанмайн канчаар.

— Ону хөөрей кааптыңар, даай — деп, оолдар ээрежи берген.

— Че харын ында ыңдыг-ла кончуг солун чүве чок ийин. Бир-ле ойнап турувуста бир оол мени одап, ырлай каапкан. Хирези мени долгандыр бөкперлежип, ырлап көр дээш ээрежип турган кыстарның бирээзинге хүннээн хевирлиг. А ол оол сөөлүндө мээң кончуг өңнүүм апарган болбас ийикпе. Аныякта канчаар кымчылашканывысты бо-ла сактып келгеш, каттыржыр бис ийин.

Ыылава, ыылава,

Ымыраадан дора-дыр сен.

Ымыраа деп ыргак чүве

Ыылаза, сенден дээр — деп бо ыйнаан.

Үргүлчү-ле ырлап, сөс кожа тыртып чоруур боорумга, улус ынчан-на мени Ырың-Сырың деп шолалай берген турган чүве болбазыкпе. Мен кайын одаашкынга харыы бербейн баар ийик мен, база-ла одап дүжүрдүм:

Чаргырава, шалырава,

Сааскандан дора-дыр сен.

Сааскан деп ала чүве

Шажыраары сенден дээр — деп харыылап кагдым.

Эрниң арны хуула берген соонда, кымчызын сегирип алды. Мен база чоонган ийик мен, кызыл сөөскен сыптыг кымчылыг-ла болгай мен.

— Че де, оон?

— Оон чүү боор кымчылажып-ла эгеледивис. Чүг-ле эът-кеъш изиңнээр чүве-ле болгай. Чамдык кижилер “Соксаңар, оолдар!” дижип алгыржыр-даа, чамдыктары “күжүр эрлерни аарай” деп хөөктүрер-даа. А бис оларже сагыш-даа салбайн, шаавыска киир кымчылажып-кымчылажып ийи тарай кылаштажып чоруй баржык бис.

— Көргөн болза, солун-на боор але, даай. Кымчылажып чораан кижизи-биле сөөлүндө эжишкилер апаарга суг аан.

— Назын халыынының оюну-дур ийин. Чалыы назын оюн-тоглаа, каткы-хөг чокка канчап эртер дээр силер. Ынчан ойнап деп бир кончуг хөг турган. Ону бистиң Хемчикке анаа-ла аныяктарның дүнеки оюну дээр, а Чаа-Хөл улузу ойтулааш дижир дээр чүве. Кежээ аал чаны-биле кайы бир аныяк кижии ырлавышаан шаап эртер. Оюн болур дээрзиниң чарлалы ол. Кажан, каяа ойнаарын-даа, бодунуң сонуургааны кысты-даа ынаар болчагже кый деп турарын-даа ол кожамык ырызынга илереди кааптар. Аалдарның аныяк кижилери имиртин дүжерге идик-хевин эде кеттинип, аът-хөлүн эзертеп-ле эгелээр, а аът-хөлү чок оолдар өске улустуң өртегде аъдын чавыдак мунупкаш арлы бээр, ойнап хонгаш, эртен аътты ол-ла черинге өртеп каан болур. Аъдын чоктап каан ээлери: “Аа богда, бо кончуг азалар аъдым ооргазын оя мунуп кааптар ийне” деп хыйлангылаар. Ынчалза-даа назы халыынын олар билир болгаш карганып-казылып-даа турбас боор чүве. Шыырак аът мунган оолдар ийи-үш уругну артынга ушкарып алган ырлажып шаап чоруур боор чүве.

— А силер уруглар ушкарып чордуңар бе, даай?

— Ушкарбас боор бе. Мээң дораламга каш-даа кижии ушкажыптарга тоовас, маңнаары дам баар мал-ла болгай. Оюн-тоглаа төнүп чорда, ийи-үш уругну ушкарыпкаш аъттың сыр кара маңы-биле халдып үнер чүве-ле болгай, чүгле салгын сыылаар, шынап-ла мээң доралам маңнаар-ла турган ийин. Бир дыңнаарымга соомда ушкарып алган кыстарым “Чоон кара кежегези соңгаар эстеп чоруур Шугуу” дижип ырлажып чорлар ийин.

— Ол Шугуу деп кымып, даай?

— Мээң чогум адым-дыр ийин, оолдар, ол ат ам шуут уттундурган болдур ийиң.

— Солун-дур оо!

Оолдар Ырың-Сырың даайын эдерткеш, улаан-булуңче чорупканнар.

Чүглө Ишкинде эвес, Хемчик унунда безин сурагжаан ыр-лаар, шүлүктээр, солун чаңныг Ырың-Сырыңны таныыр аныяктар дораан алгыржы берген: "Ырың-Сырың акый келди, солунун, ам ооң ырлаар, шүлүктээрин дыңнаарывыс ол-дур".

Аныяктарның оюн-тоглаазы кидин-түлүк турган. Ырак кыдыг Ишкин бажында чыдар-даа болза, Ырың-Сырың алыс кувискаалчы хөөннүг болгаш, чуртуң амыдыралыңдан чыда калбайн чораан. Бижик-билигге-даа шору, солун безин соора көрбес. Аныяктарның оюн-тоглаазының утка-шынары-даа чаартынганын билир хире. Ам шаандакы дег содаалажып, одажып кожамыкташпас, чаа үениң ырларын ырлажыр, бирээзи допшулуур ойнаарга, өскелери танцылаар деп чүве база тыптып келген. Черле солуну кончуг. Шиитчип ойнаар, кайы-бир кижжи чаа ырның эгезин ырлаарга, өскези аңаа улаштыр ырлаар. Ырны билбейн азы будалы берген болза, ону шиидер, а шииткели дээрге мырыңай-ла кара хөк: кайы-бир кысты азы оолду ошкаар, хаван, дагаа-даа өттүнер.

Ырың-Сырыңны дыңнаксааш четтикпейн турган аныяктар ону өрээл ортузунче үндүр кый деп келгеннер. Оюн башкарыкчызы аныяктар даргазы Калчан-оол "Че, Сырың, улаштырып тур" дээш, чаа ырны эгелей берген:

Улуг ада ССРЭ-ниң
Улуг кызыл шериглери
Украинни, Белорусту
Уургайдан уштуп алды.

Дайын мурнуу чарыында тыптып келген ол ырның бирги купледин ырлап дооскаш, Калчан-оол "Че улаштыр" дээнзиг, быктын даяныпкан манап турган. Ол дыңнавааны ырга канчаар улаштыр ырлаарын билбейн Ырың-Сырың кезек боданып турган. Кожамык турган болза аңаа харыы боду чайгаар төктүп келир чүве-ле болгай. Бо ырга канчаар харыы бээр чүве ирги, ол канчап уургайже кире берген украин биле белорус чүве ирги деп бодап, чушкуузун дырбап турган.

— Че, акый, улаштырывыт! – дижип, аныяктар оон-моон алгырышкан.

Ырың-Сырың кезек боданып тура, хөрээн ажыдыр чөдүргеш, ырлап эгелээн:

Бичии ада ССРЭ-ниң
Бичии сарыг шериглери
Бижик билбес араттарны
Бирден бир чок узуткады...

Улус кезек аймай берген чүве дег шимээн чок баргаш, хенертен чир-шоң кылдыр каттыржы берген. Калчан-оол база улус-биле кады каттыржып тургаш, хенертен каткызын тыртып, арны шириин апарган:

— Бо канчап турарыңар ол, акым, бичии ССРЭ деп чүнүл? Ырың-Сырың айтырыгга дүш-даа чок харыылаан:

— Та. Улуг ада ССРЭ бар болганда, бичии ада ССРЭ база бар-ла ыйнаан. Чоп ССРЭ-ни аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннарның каттышкан чурту дээр ийик, ыңдыг болганда бичии ССРЭ чүгө чок деп – дээш, ол тоомча чок хере тепкен турган.

Улус ам Ырың-Сырыңның тайылбырынче кичээнгей салып, ыыт чок барган.

— Че мырыңай тений бербедан, Сырың. Ол бичии сарыг шериглер деп чүнүл?

— Та. Улуг сарыг шериг бар болганда, бичии сарыг шериглер чүгө чок деп. Сарыг баштыг бичии чүвелер ССРЭ-де эндерик-ле ыйнаан. ССРЭ-ни орус чурту дээр ышкакжыгай. Бо Ишкин аскыңга турган орустарның бичии сарыг-сарыг оолдары эндерик турбадыве.

Улус ам шуут-ла чирилээр.

— Ээ, сен-даа контрлаар дей бербээн сен бе, акым. Улуг ССРЭ-ни бичии ССРЭ деп, улуг Кызыл шеригни бичии сарыг чүвелер деп. А ол бичии сарыг чүвелер бирик билбес арааттарны узуткап каапкан деп чүнүл, чүү мыңдыг контр үзеп-бодал бажыңга кирип келгени ол?

— Аа, бирик билбес чорукту узуткаар деп лозуң бар ийик.

— Бирик билбес чорукту узуткаар дээн чүве-дир, арааттарны эвес!

— А шынап-ла “өөрөтти” дээр дээш, өскээр сөс кожупканым ол-дур але.

Улус ам каттырышпайн, Ырың-Сырыңче дүвүрел болгаш кээргел-биле көрүп олурганнар. Залдан бир-ле кижини “Ам орустарны орустар дивес, хамаатылар дээр чүве-дир ийин. Оон башка талаар” – деп оожум чугаалаан.

— Оо, ынчаарга мен база орус турган кижини-дир мен аа – дээш, Ырың-Сырың шын-на сеткили-биле элдепсинген.

Улус база катап чириңейнип-ле үнген.

— Ийе харын, орус турган боор мен. Мени ам Ишкин сумузунуң ийи дугаар арбанының хамаатызы деп чизеге бижип кагжыктар...

Калчан-оол холун чаңгааш, чөгенген дег чугааланган: “Канчап тений турар апарганы ол мооң. Шынап-ла контрлаар дей бербээн бе. Энкеведе улузу дыңнап кагза, ол-ла-дыр...”

Улус ыйт чок барган. Ырың-Сырың ам сести берген:

— Аа богда, буруулуг-ла болдум. Аскымга киргенин-не салып чоруур хайлыг кижидир мен ийин, дуңмаларым. Ам черле ынчанмас мен. Ол энкеведе деп кижичерге дыңнатпайн көрүңер — деп, Ырың-Сырың чанны берген. — Ам черле аныяктар ойнаан черден ойлап чоруур мен.

Ыры-шоорлуг Ырың-Сырыңны аныяктар кээргей бергеннер. Ол-ла талыгырда чурттап чоруур кижиди аныяктарның чаа оюн-тоглаазының утказын билбеди ыйнаан дижип аразында чугаалажы бергеннер. Кезек када соксаш кылынган оюн-тоглаа катап уламчылай берген. Ырың-Сырың бүдүү сывырлып үнгеш чорупкан. Төрелдериниң өөнгө келгеш, ооң-биле чүү болганын чугаалап берген. Честези ону дыңнааш: "Ат бол часкан-дыр сен, ол эндеведе деп кижичи дыңнаан болза, сени айтырып, байысаап-даа турбайн, ол быктында астып чоруур наган деп дорзук-боозу-биле чаңгыс "тог" кылып каар ол-ла-дыр. Эдер, чугаалаар сөс-домаан эдип-чазап чорааны-ла дээр ийин, оол".

Ырың-Сырың ооң соонда шынап-ла ырлаар, шүлүктээр мурнунда боданыр, шүгдүнер апарган. "Контр" деп сөс коргунчуг-ла турган үе-дир ийин ол.

Василий МОНГУШ

ХОНАЧА

Чечен чугаа

Ынчан суму төвү суурга кара чаңгыс магазин турган. Авам ынаар баар дей бээрге дүвү далаш-биле кеттине каапкаш, кады чоруп каар мен. Садыгжы Маңнай акый самбыңын мурнунда салып алган шаккыладыр каккан, келген улустар-биле

чугаалашкан, оларга барааннарын саткан турар кижн. Кулаанда кызыдып алган карандажын уштуп алгаш, саазынга бижит-тингилээр-даа. Садыгжы бир катап конфеттер уруп каан хааржакка баргаш, оон бир конфетти алгаш, аксынче киир каапкаш, амданнанып дайнап турган. Мээң чаагым суу төктүп келген. Авам ону эскерип каан хире: адыш ишти конфеттен килдеп берип көрөм, Маңнай деп дилээн. Ол хүнден эгелээш, садыглаан болзумза деп күзей берген мен. Улуг улус мээң чүнү кылыксап турарымны билип кааш, садыглап ажылдаар болзунза самчылдал кылгаш, кара-бажыңга олурар сен дээн. Чамдыктары харын деткээн аяннаы, баштай санап, самбың хап, үжүк-бижикке өөренип алгаш, ооң соонда таптыг мөлчүп турар сен шиңме деп чугаалаар турган.

Клубка кино көргөн соонда кино механиги болуксаар апарган мен. Чеже-даа кинону халас көөр сен. Халас кино көрүп турган дээш шалың база төлөп бээр деп улуг улустан дыңнаан мен. Чылдар шуужуп эртип-ле турган. Бичии шаамда бодап чораан күзелдеримниң чаңгызы-даа бүтпейн барган.

Кожууннарже командировкалаар, сумуларже сургакчылаар ажылым аайы ындыг. Кайда школа бар болдур, ынаар баар, ооң ажылын сонуургап, харын-даа хынап-даа, хынап деп-даа чугаалап болур, ындыг ажылдыг болган мен. Барган школамның ажылында чедер-четпестерни көөр, кичээлдерге олуржур, ооң канчаар эрткенин сайгарар мен. Эрткен чылын барыын кожууннарның бирээзинге чоруп тургаш, эң ырак черде турар сумузунга чеде берген мен. Чораан херээмни кылып дооскаш интернат, столовая, спорт залынга база баргаш, школаның ажылында чедер-четпестерниң дугайында айтырыгларны ижин кара чокка сайгаргаш, чанарынга белеткени берген мен. Кожуун төвүнче автобус чүгле даарта чоруур апарган, ынчангаш суурга хонар ужурга таваржы берген мен. Мени школаның хоочун башкызы Сереңмаа Семдерекровна бажыңынче чалаан. Көдээ суурда аалчылар бажыңы деп чүве турар эвес, ынчангаш сургакчылап келген улусту башкылар боттары аразында дугурушкаш, кайы бирээзиниң бажыңынче чалап аппаар деп чүвени шагда-ла эскерген мен.

Сереңмаа Семдерековнаның бажыңы суурнуң кыдыында шөлээн кудумчуда озалааш черде турар болду. Чанында улуг арыг бар. Ийи аал чурттаар бажыңның бир талазы – башкының квартиразы ол болган. Ол ында оглунуң оглу Орлан-биле кады

чурттап олурарын чугаа кадында билип алган мен. Ол ам он дугаар класста өөренип турар, демдектери колдуунда дөрт-беш, ынчалза-даа чамдыкта "2"-ни шалбадай кааптар үелер база турарын кырган-авазы сымыраны аарак меңээ чугаалаан.

Кежээки чем соонда Сереңмаа Семдерековна чуруктар шыгжаан альбомнар эккелген.

— Мен бо суурга институт дооскаш, ажылдап келген мен. Ынчан чээрби хар чаа ажып чоруур аныяк комсомолчу кыс турган мен. Чедип алган эртем билимни аныяк салгалды кижизидеринге харам чокка бээр деп кол күзел, сорулга ол турган. Директорнун кабинетинге бир дугаар кирип келгенимни мынчага дээр утпаан мен. Алексей Достайович Бүрбү мени сандайже чалааш, шаажаңга шайны куткаш, сунгаш, бодунга база кудуп алгаш, чугааны эгелээн: — Дээди эртем-билиглиг аныяк кадрлар кээп турары кончуг өөрүнчүг-дүр. Ажыы-биле чугаалаарга бистиң салгалдың башкыларында сипер ышкаш ындыг эртемниг улустар ховар болдур ийин. Аап-саап кавырактанып чораан улус-ла болгай бис. Ынчалза-даа хүлээлгевис күүседир дээш, амыр-дыш чок кызып кылайып келген бис. Бистиң бо сумунун арат чону кончуг ажылгыр, шалып кежээ чон чүве, кызым. Оларның ажы-төлдери база ада-өгбезин дөзээн болур ужурлуг. Биске келгениң кончуг эки болган-дыр. Өг-бүлөң чок болза өглөп баштап каар бис. Мында кедергей ажылгыр, томаанныг оолдар бар болдур эвеспе. Сагыжыңга тааржырын далаш чокка шилип алгаш, куруяк кижиге кударай бээр, ашак кижиге амырай бээр кудадан дүжүрүппеткей бис. Ында кижиге шыдаваз чүү боор, мээң бажым сериин турда, чечек бажы хадып турда, чайлыг чүве-дир оң!

Алексей Достайович мени уруу ышкаш хүлээп алган. Баштай дыка берге турган. Улус көрбөс черге ыглап-даа чоргуладым. Өөреникчилеримниң-даа аразында, оларның ада-иезиниң-даа аразында кандыг-даа улус турар чүве болган. Аныяк болгаш бодум база чазып турганымны сөөлзүредир билип каан мен.

Сереңмаа Семдерековна чугаалап олурда суг салба кижиге болган. Кижиге ынаар чаңгыс сөс немептер арга чок. Оон чоорту альбомнарже шилчий берген. Альбомнарда чуруктар эңмежок, кандыызы-даа бар. Бөлүк чуруктар, хөрек чуруктары, турар чуруктар, ажылдап, өөренип, ойнап турар дээш чоруп каан. Сереңмаа Семдерековна чуруктарда өөреникчилерниң-даа, башкыларның-даа аттарын шуптузун билир, оларның салым-чолу кандыг болганын база барык шупту чыгыы билир болганын мен

магадаан мен. Оларның хөй кезии башкызы меңээ өөрүшкүнү хайырлаан деп ол чугаалаан. Өөреникчилери эртем билиглиг, өглүг баштыг, ажы-төлдүг чурттап чоруурга башкызынга дээди шаңнал ол деп меңээ каш катап чугаалаан.

Делегейге дески чүве турбас дээри база шын деп башкы чугаазын уламчылаан. Чамдык өөреникчилерим чоннуң чоон оруундан чандыр барып, аас-дылга таваржып, харын-даа кем-херек үүлгедип, кара-бажыңга-даа олуруп чордулар. Сактырымга мээң четпес ажылдааным түңнелинде олар ындыг багай чүвеге таваржы берген ышкаш кыннып кээрге, кижиниң уйгузу келбейн баар чүве. Чамдык өөреникчилерниң билиг шиңгээдип алыры кончуг кошкак. Каш-даа катап, канчаар-даа кызып тургаш тайылбырлап бээриңге билип албас бооп кээрге дыка-ла берге. Ада-иезинге база чеде бээр сен. Оларның аразында чүве тоовас, харын-даа кижиге удур халдаар улус тургулаар, силерге шалыңны төлөп турар-дыр, чүгө багай өөредип турар силер деп баргылаарга, кижиге кайгап каар чүве-ле болгай.

Альбомнарның шуптузун топтап көөр дээр болза даңны атсы-даа олуруп болур хире. Башкы чамдык чуруктарга доктаагаш, бо оол ам сураглыг артист апарган, бо уруг кезер эмчилен чоруур, бо оол чогаалчы, бо уруг депутат дээш элээн тайылбырларны кылгылаан. Ынчап олурувуста элээн орайтай берген. Бажыңның чугаа-сооттуг суксун суггаттыг ээзи мени бичии өрээлде диван кырынга чыттырып кааш, таваар удуп хонарын күзээш, өрээлинче чоруй барган. Бүгү назынында уруглар өөредип, кижизидип келген башкының чугаазы мээң сагыжымны доюлдурупкан. Ам ол пенсияда. Ынчалза-даа каш шактыг — школага хүннүң-не баргаш, оозун эрттирип каар. Кичээли чок-даа болза дөмей-ле ында турарын чугаалап олурган. Уйгу чоорту мени хоюңнадыр куспактап кел чыткан. Таптыг-ла шак ол душга кижиге үнү дыңналган ышкаш болган. Уйгум-биле улаарап чыдарым ол кижиге боор мен бе дээш, топтап дыңнаалай берген мен. База катап үн дыңналган. Бодаарымга херээжен кижиге үнү ышкаш. Кожавыста квартирадан үнүп турарын билип каапкан мен. Үнден аңгыда ында дааш-шимээн база үнүп турары илдең — хак-хок дээн дааштар улай-улай дыңналып турган. Ол аразында Серенмаа Семдерекровна эжик аксында бо көстүп келген.

— Мээң кожаларым ам база “концертин” үндүрүп эгелей берди ышкаш. Эпчогун але. Мында энир чылын көжүп келген өг-бүлө чүве. Ижер-даа, алгыжар-даа, чокшур-даа. Аяк-савазын,

сандайларын, соңгаларын бузуп турда кижі кайгаар. Шуут чыжыраар чүве. Даартазында бажыңга келгеш, шай ижер аяктан, быдаа ижер тавактан ачыладып көрүңерем деп кээрлер. Берип каарга дедир эгидерин уттуп алырлар. Херек кылып сүрүп баргаш алыр кижі-дир мен. Оолдуң адын Сылдыс дээр, кадайын Чодураа дээр. Чаа-ла үжен хар чедип чоруур аныак улус-тур ийин. Бир оолдуг, оозу Чодурааның ада-иезинде. Чогум боттуг кылган ажылы-даа чок, та канчап ынчаар чурттап чоруур чүве ыйнаан, кайгаар-дыр мен.

Ыя аразында даштын эжикти бир кижі улай-улай соктай берген. Сереңмаа Семдерековна ажыдарынче далашпайн дыңнап турган.

— Араатан ашактың холундан өлүр деп бардым, күжүр башкым, күжүр угбам! Амы-тыным ап көр. чалыы назынымдан, чарлыр деп бардым, чаңгыс оглум өскүс калыр деп барды. Буян-на болур ыйнаан, эжиң ажыткаш, мени чажырып ап көр, угбам!

Башкы маң-биле баргаш, эжиин ажыда каапкан. Ыглаан-даа ышкаш, каттырган-даа ышкаш үннер холужа берген. Башкы Чодурааны чедип алгаш, бо кирип келген. Бир чеңин одура соп каан көк халат кеткен уруг карактарының чажын чеңи-биле чодуп, ишкирнип, улуг тцынып каап турган.

— Бээр столче олургаш, соок шайдан пактап, оожурга, Чодураа. Сээң ашааң-даа езулуг араатан кижі чүве эвеспе аан. Мындыг дүн ортузунда канчап ыт-дааш үндүрүп, ыглап-сыктап, бажыңнар аразыңга маңнап турар боор, эпчок болгай. Кижі бүрүзү удуур уйгулуг, чыдар чыргалдыг ышкакжык.

— Сылдыс мээң бажым дүгүн чүү-даа чок чулуп каапты. Кызырткайндыр чула соп турган даажын безин дыңнап турдум.

— Чоп аңаа чулдуруп алгаш олурар чүвөл? Бодуң база ооң бажын чула соп каапсыңза?

— Мен ооң дүктүг-ле черлерин шупту чулуп кааптарыңга белен мен, башкы. Ол каяа меңээ сагыш ышкаш чыдып бээр боор дээр силер.

Чодураа шай ишкеш, чугаага алаагып, тыныжы оожургап кел чыткан.

— Ам бажыңыңче барбайн маңаа удуп чыдып ал — деп, башкы сүмелээн.

— Улуу-биле четтирдим, Семдерековна. Силер мээң амы-тынымны каш катап камгалап алган улус силер, санын-даа уттупкан мен. Ужуру болза мен силерниң изиңерге тейлеп

чоруур ужурлуг кижидир мен. Мени силер мээң төрөөн авамдан-даа артык камгалап чор силер, башкы. Сылдыска барба, тура сеткили улуг оол-дур деп багай ачам база сагындырып турган болдур ийин. Мен кончуг мелегей эшти ооң чугаазын каяа дыңнаар мен. Ол менээ ынак, мен ачаа ынак мен деп эзирик кижидег чулчуруп турдум ыйнаан. Карак көзүлбөс турган үдир. Бодумну бодум каргай бээр-дир мен. Таптыын, ол-дур бе, херээжен, деп бодумну бодум сөглөгилээр-даа мен.

Сереңмаа Семдерекновна залда диван кырынга ак чоорган чаткаш, Чодурааны ачаа чыттырып каан. Башкы чырыкты өжүрүп-кеш, өрээлинче кире берген. Мен, чаңчыл езугаар, оң талакы быктымче аңдарлып чыдып алгаш, карактарым шийипкен мен. Уйгунуң тааланчыг куспaa мени база катап хоюңнады берген. Дааш эвес дааш мени оттурупкан. Кортканымдан чүрээм тиккиңейнип турган.

— Сереңмаа! Эжиң ажит! Чодураа деп херээжен сенде чаштынып чыдарын билир мен. Канчаар эвес мен. Эжиң ажит, кырган аза! Бир эвес ажитпас болзуңза, бажыңыңче бензинни чажыпкаш отту шаккаш, октаптар мен. Диригге хып каар силер!

Веранданың эжиин хол-биле соктавышаан, буттары-биле үзүк чокка теп турган. Башкы, иштинде хилиренип чугааланмышаан, эжикти баргаш ажыдыпкаш, чырыкты кыпсыпкан.

— Сылдыс, сен оожургап дыштанып ал, Чодураа маңаа хонуп алзын. Арт ажар, хем кежер эвес, эртен чана-ла бээр ыйнаан — деп, башкы чугаалаан.

— Бо сээдең кадай кайда барды? — деп, Сылдыс алгырган.

— Сээң кадайың кай барып кай баарыл, дөө залда удуп чыдыр-ла — деп, башкы чугаалаан.

Сылдыс кадайының чанынга туруп алгаш, уламчылаан:

— Сен дег мындыг сээдең кадай ССРЭ-ге безин турбаан! Сени мен-не болгаш кадай кылдыр ап алган мен. Өске кым-даа сенче безин кылчаш дивес турган. Мен кээргээш кадай кылдыр ап алырымга берген харыың бо ышкажыл: бажыңнар кезип, кажып маңнаар. Бодуңну чүү кончуг кижиде мен деп бодаар сен? Мен болгаш дүн ортузунда сени сүрүп чоруур-дур мен. Менден өске кижиде болза чораан ораай чоруй барзын, чоор мен ону сүргөш дээш, дүкпүрүпкеш, хаалгазын хаап алыр-дыр ийин. Мээң азыралымдан карактарыңны чаг дуглай бергени ол-дур, херээжен. Ам мында мегеленип, удаан кижиде өттүнүп чытпайн, тур! Бажыңда боостааже кири кааптар борбак хлеб безин чок-тур. Сарыг хүнү бадыр хүнү кылып турган сен?

Чодураа: Аксым бар дээш дыка кежээлеве, Сылдыс. Мен демократтыг чурттуң хостуг хамаатызы-дыр мен. Азыг дижиңни менче дыка шаарартыр болзуңза албан черинге дужаап бээр мен. Хоойлу мурнунга харыылаар апаар сен.

Сылдыс: Мээң чугаам сеңээ хоойлу болур ужурлуг, Чодураа. Амдыызында мээң кадайым туруңда сээң бажыңны мен эъттендирип турбас-тыр мен ийин. Чугаам чаңгыс, чудуруум ийи. Ийи чудурук мээң хоойлум ол.

Сылдыс ынча дээш чоорган-биле дуй тырттынып алгаш чыткан кадайын бир барып үстүрген. Серенмаа Семдерекевна алгы-кышкы-биле дораан-на чанында барды. Сылдыс кырган башкыны ыңай ырадыр идипкеш, бистиң өг-бүлевистиң иштики херээнге кириште, башкы деп алгырган. Сылдыс дараазында карбаш дээш, кадайының шугланып алгаш чыткан чоорганын шала кырынче дүжүр шызадапкан. Ооң соонда Чодурааның бажының дүгүнден алгаш, тургузу тыртып эккелген.

— Кончуг араатан мени өлүрдү-ле, башкы. Аныяк чалыы назынымда ашаамның холундан өлүр кандыг кончуг салымым бак кижги боор мен! — дээш, ыглавышаан, алгырбышаан катый хаара бадьрыпкан. — Чаңгыс чаш оглум ынчап өскүс калыры ол-дур. Сен мени өлүргениң дээш кара-бажыңга чыткаш, өкпөң аарааш өлүп каар сен. Мээң хинчээм сеңээ чедер, кижги амызынга четкен кижги өөделиг чүве-даа көрбес сен! Бурган суду сени ынчаар шиидип каар, көөр-даа сен, Сылдыс.

— Менче чүге дылың караңнадып тур сен, херээжен! Бук дивес кылдыр боостааң дуй тудуптайн! — дээш, ийи холу-биле кадайының боскундан кээп апкан.

Ырыктааштыг, майкалыг чыткан бодум канчап тура халып келгенимни билбээн мен. Сылдыстың читкезинден ийи хол-биле туткаш, каш катап тырыккылай каапкаш, шалаже чирс кылдыр ужур октапкан мен. Чокшуп турган ашак-кадай менче кайгап калган көрүп турганнар. Башкы сеткили ханганын илередип, бажын согаңнадып каап, ыйт чок турган.

— Бо чүү мындыг кижги тыптып келди? — деп, Сылдыс алгырган.

— Мээң чалап алган аалчым-дыр. Кызылдан келген дарга-дыр. Хөөкүйнү удутпадыңар, кончуунарны көрем — деп, Серенмаа Семдерекевна хомудап чугаалаан.

— Кызылдан келген кижги деп де. Дарга кижги деп де? Амыр-дыр сен, кырган аза! Мээң кадайымны аңаа дөжек кылдыр салып берген боор сен. Улус сени кончуг культурлуг, интеллигент

башкы дээр ышкажык. Култураң ол бе? Ам яңганнап чоруп кааның ол ышкажыл, Чодураа. Бужартаан кадай-дыр сен. Кызылдан келген дарга сени канчаар эргелетти, таптыг чугаалап тур че. Дарга кижиниң чыды безин таптыг ыйнаан – одеколонзуг чүве-дир бе? Оон ыңай чүү болганын база сонуургадып чугаалап көр даан. Дарга кижиниң чаңнап бээри шыырак-ла ыйнаан!

— Мен бо дарганы бир дугаар көрүп тур мен, Сылдыс. Кырым сынар.

— Мени шуут угааны чана берген мелегей кижиде деп санап тур сен бе, Чодураа? Бо калбак диван кырынга дем чаа-ла кыйырадып чыткаш, көрбээн кижиде мен деп чугаалаарга кым бүзүрээр чүвөл. Ашактар чексинер кылдыр арны-бажың үрөп кааптайн адырам! — дээн соонда база катап кадайының кырында-ла барган.

Мен Сылдыстың соондан ийи холун так туткаш, салбайн барган мен. Чодураа ашааның арнынче үстүрүп чыдырда оозу олура дүжөрдө, чудурук мээң солагай талакы караамга чык-ла диди. Карак оду кызаш дээн. Ол хирезинде Сылдысты салбаан мен.

— Сен оожурга! — деп, Чодураага башкы чугаалаан. — Сени камгалап турган дарганың арнынче база шаштың. Бак кижиде балалыг, пар ыяш хөөлүг деп чүве ол-дур. Аастыг-дылдыг улус ыңай чоргулаңар. Кижиде-даа удутпас, боттарыңар-даа удувас, чүү деп чүвөл бо!

Сылдысты хостап салыпкан мен. Ам ол ыйт чок, бирде менче, бирде кадайынче көрүп, чушкуузун дырбап каап турган. Чодураа үнүп чорупкан, ашаа ооң соондан бар чыдырда, Сөреңмаа Семдерекевна оруун доза турупкаш, дем чаа кадайының чыткан диванынче айыткаш, аңаа удуп чыдып ал дээн. Оозу чаңгыс сөс-даа карышпайн ол-ла дораан чыда тыртып алган.

Эртен оттуп келген — карак кара-көк, ынаар ишти хан кучук чүве болган. Назыным иштинде арнымны бир дугаар ынчаар үрөткеним ол. Эпчогун чугаалааш канчаар. Аргалыг болза дашкаар үнмейн бажың иштинге хоруп чыдыксаазы келир. Менде, орукка чораан кижиде, ындыг харык кайда боор, эпчоксуна-эпчоксуна Кызылче эл чаныпкан мен. Ужурашкан улус мээң арнымче топтап көөр болган. Оларның бүдүү иштинде чүү деп бодап турарын даап бодаары ындыг-ла берге эвес турган.

Ажылга келгеш, бир дугаарында директорумга бардым. Баштай канчаар сургакчылап чоразымны, ооң соонда арнымны канчап көгөртүп алганымны немедейн-даа, казывайн-даа чугаалап берген мен. Бистиң директор хөйүн көргөн кижилерниң бирээзи. Ол бистерни, ажылдакчыларын, беш салаазы ышкаш билер.

— Херээжен кижини айыылдыг араатанның холундан уштуп алган эр-хей-дир сен! Ужуру болза сени чүгле мактаар эвес, харын-даа шаңнаар ужурлуг кижидир сен, Чыргал Хүлерович. Эр адың сыкпааның кончуг өөрүнчүг-дүр. Кижилерниң деңнелин шылгап көөр дизе, ооң херээженнерге, бичии чаштарга болгаш кырганнарга хамаарылгазындан билип алыр.

Даргамның сестери мени сергедипкен. Кабинедимге келгеш, ажылдап кирипкен мен. Эжиим ажыттына берген – көөрүмге үш дугаар кабинеттен Оля болган. Ол мээң чанымга келгеш, кезек када ыт чок тургаш, үнө халааш, коридорга дидиредир маңнапкан. Дараазында эжик ажыттыңан – дөрт дугаар кабинетте олурад Шенне биле Дина кире халчып келгеш, минута хире ыт чок тургаш, арлы бергеннер. Оларның соонда база каш-даа кижиди эжикти ажыткаш, мээң “чараш” арнымны сонуургап көргөннер.

Даартазындан эгелээш, дидир-дидир дээн чугаалар кабинеттер аразынга казыргы ышкаш чоруп турган: Чыргал бир суурга баргаш, өглүг херээжен кижиде кады чыдырда, ашаа чедип келгеш, чүү-даа чокка улдап каапкан ышкакжыл. Ужазында аяк аксы ышкакш кара-көк чер база бар дээр-дир. Кады чыткан кадайын ашаа моорады эттээн, ам эмчиде реанимацияда аппарып каан. Ооң дараазында өске чугаа кулаамга чедип келген: Чыргал институтка кады өөренип турган уруу-биле ужуражы берген. Чыргал ооң-биле өгленир деп тургаш, мегелеп каапкан чүве-дир. Ол уруг өжээн негеп, Чыргалды сылба берипкен ышкакжыл. Шын кылган кыс-тыр. Назы кырыыр, өжээн кырывас дээр ийикпе. Үш дугаар чугааны чаңгыс кабинетте кады олурад эжим таакпылап тургаш, дыңнап алгаш келген: Чыргал хынап чораан школазының башкызы-биле элээн ханы чугаа кылып, эриннерин ошкаарын, эмиглерин суйбаарын оралдажып турган дээр-дир. Ол башкы баштай чөпшээрэжириккен турган хирелиг. Ынчалза-даа чогуу чоокшулап кээрге, ойда дүшкеш, алыксаан чүвең бо-дур дээш, алагадапкан дээр-дир. Чамдык кадайлар мээң арнымны арага-биле холбаан. Оларның чугаазы-биле алырга, бистиң коллективтиң чамдык эр улустары сургакчылаар дээш чоруткаш, Кызылдан үнмейн чыткаш-ла кылын халаг эзирип алган турганын көргөн улус хөй бооп келир.

Чартык ай эрткенде арным анаа апарган. Кижилерниң кичээнгейи чоорту звээжеп бар чыткан. Бир хүн чарлалдар азар самбыра чаны-биле эртип чыткаш, көөрүмге дүш соонда, дөрт шакта, кызыл-булуңга хурал болур деп чарлал азып каан турган.

Чарлаан шагында чыгып келген бис. Директорувус чылар-чылбас бazyп кирип келгеш, президиум столунда сандайга олуруп

алган. Оон ол туруп келген. Үрүңейинчип олурган улус шимээн барган. Директорувус папказының иштинден саазын уштуп эккелген.

— Мен дүүн Кызыл-Эрик школазының хоочун башкызы Сераңмаа Семдерековна Ондарның чагаазын алдым. Ол ында Чыргал Хүлеровичиниң дугайында бижээн болду. Бистиң ажил-дакчывыс Кызыл-Эрик суурга чоруп турда, бир дүржок идегет кадайын өлүрер дээш эттеп, соп, бажының дүгүн чулуп-чулуп, боой тудуп эгелээн. Шак ол душта Чыргал Хүлерович хулиганга удур чаныш-сыныш чок тутчуп киргеш, арны-бажын үредип-даа тургаш, айыыл халапты башкы көрүп турда чайладып каан-дыр. Ол дээш Чыргалга өөрүп четтиргенин хоочун башкы илереткен-дир. Мындыг эживиске бистер чоргаарланыр ужурлуг бис. Дүржок хулиган-биле сегиржиپ алыры дээрге, хоп чугаа тарадып маңнаары эвес болгай. Чыргал Хүлеровичиге өөрүп четтиргенимни мен база илередип тур мен. Оон аңгыда аңаа акша шаңналын тыпсыр дугайында дужаалга атты бөгүн салдым.

Мен директорнуң чанынга чеде бээримге, ол меңээ чагаа хавын тудускаш, холдарымны чылыг туткаш, эр-хей деп мактап каан.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ҮЕР СООНДА

(Чаа тоожудан эгелер)

Бирги эге

Белдир-оол бай кадайның дачазын ээлеп турган. Херим аксынга ооң тарып каан астралары, магнолиялары чаа-ла чечектелип органын көргөш, ол дыка-ла өөрээн. "Бо суг кандыг кончуг дүрген көдүрлүп олурар чоор? Дем дүште чаа судак орту хире турду, ам эринде

келген. Бо хире дүрген көдүрлүр болза, кежээ бээр ажа халааш, херимче кирип кээр-дир" деп, ол иштинде боданган.

Судакты өрү чоктап орган моторлуг хемеде ийи эр кижиниң бирээзи аксында үн улгаттырар "өэк" дамчыштыр алгырган:

— Үер кээр, херим аксын эки дуглаңар! Дүне суг бажыңче кирип кээр чадаvas, крыша кырынче чададан белеткеп алыңар. Үнелиг эт-херекселди крыша кырынче үндүрүңер. Суг ам-даа улгадыр, кичээнгейлиг болуңар!

Белдир-оол херим иштин долгандыр көөрге, шымыраарып келген морковьтар, чоокта чип эгелээни делбигир бүрүлүг редискалар биске үер, чүү-даа күш четпес дээн чүве дег, кежээ-ки хунге улам амыраан чүве дег, шыргай ногаан чындыраара берген турганнар.

Кежээликтей мен келиримге редискалардан, ногаан кулчадан хөйнү туруп каар сен дээн ээзиниң чагыын сактып келгеш, ол редискаларны тургаш, доскаарда сугга былгагылаптарга, өкпең-кызыл шурулар дег болган, целлофанга суккаш, кухняга аппарып каан.

Крыша кырынче үнер ооң чадазы белең-не болгай. Олче үнгеш хем өрү көөрге, чавыс ортулуктар шагда-ла дүлдүне берген, хемниң уну калбарып-калбарып, ортузу ана достая берген чүве дег, хөлчөк улуг дыттарны арбагар-салбагар дазыл-дары-биле ол-бо бөөлдээн, сактырга ана "Титанник" деп кинода халап дег, чалгыглар кежээки хүн херелинде, кончуу сүргей кызаңайнып бадып чытканнар. Чер адаанга өскөн бомж чаш оол мындыг чүве көрүп чораан эвес, эриин ажып "албыстаар" деп барган хемни көргеш, ам-на чүрээ тиккиңейнип эгелээн. Мырыңай чаа көк кулча биле редисканың чаагай чыдынга чем чиксээри келген хөөнү ыя аразында сагыштан ушта халаан. "Чүнү бээр үндүрүп каар чоор, бо кадайның чоп чиде бергени ол, кончуг куруяктың?" деп, ол иштинде хыйланмышаан, крышадан дүже халааш, бажыңче кире халып келгенин безин билбейн барган.

Агайның удуур өрээлинге кирип кээрге, ак хар дег сыртыктары, чоорганы, ол бүгүнү бичии оол целлофан шоодайга суккулааш, крыша кырынче үндүрө берген. Катап дүшкеш, ээзиниң арын чаар, будуур бүгү херекселдерин, аяк-шынаан – каракка илдигер чырык-ла, үнелиг-ле чүве бүрүзүн сумкалааш, дажып-ла турган... Ам имиртиңнеп келген. Кожа-хелбээ кижилерниң ыйыт-даажы, дагаа куштуң алгызы-биле холужуп, оларның аксындан үнген сөстөр: "Үер! Үер! Халап болду! Ажы-төлүм! Дагаа-

ларым! Хаваннарым!" — деп-ле ам бо херимни ажыр шаап келген сугнуң даажы-биле чергелештир улам дыңзыг киткеп-ле турган.

— Хаванывыс бээр үндүр!

— Хаван байтык бодум ат болдум...

— Херимде ытты салыңар!

— Тоолай кажжазын ажыдыңар!

— Холуң бээр эккел, караңгыда чүве көрбейн-дир мен.

Бажың мурнуңда септиң чалгыы дем чаа маңаа чыткан болза, ам савазын долуп кээрге, арта ыдыды чиде берген ышкаш, ынаар чүгле кылаңнаар.

Крыша кырында кара чааскаан коргуп чыдыр сен бе дээн ышкаш агайның ала диизи бо чылбыртып келген. "Тоок хайт, бо-даа болза меңээ эш" — деп, Белдир-оол оозун суйбагылаан.

Та кайыын суг-биле бадып келген амытаннар ийик, тын харанган тоолайлар адаанда дагаа кажжазының кырынче сырлып турганнар. Эрте шагда бир-ле үер тавараан хем уну судактың суу 60 чыл болгаш, аап-чуртум эргип келдим, Амырга-Моос мен мен" дээн ышкаш, даг баарында дачаларны, дилги фермазында кижилерниң угаан-кудун чайылдыр чалгыы-биле чайтылады-хойтулады чаңнап хонган. Шойгу яамызының шериглери моторлуг хемези-биле чырытпышаан, дүн ортузунда бир эргип келгеш:

— Суг чавызап эгеледи, кортпаңар. Хүн үнгүже шыдажыңар! — деп, албаарап корткан пенсионерлерни оожуктуруп эрткеннер.

Белдир-оол сылдыстарже көрүп алгаш, кедээр хавак кырында чер адаанда, хоорай чылыдар хоолайлар белдиринде хонуп чыдар авазын бодап чыткан. "Күжүр авам мени сактып, коргуп чыткан боор. Школамны ара каапкаш, шил чыып, авамга дузалажып тургаш, солундан чарлал көргөш, тып алган амыдыралым бодур. Анна Сергеевна эгезинде меңээ дыка-ла бүзүревейн турган. Авам-биле ужурашкан соонда, меңээ паспорт кылдыртып бергеш, чүгээр көрнү берди. Ынчалза-даа ол меңээ ам-даа долузу-биле бүзүревес". Белдир-оол ынчаар-ла боданып чыткан, диизиниң чылыынга ожаагып удуй берген.

Оттуп кээрге, дагаа серизиниң кырында бора-тоолайлар хүнде дөгеленип органнар. Херим иштинде суг тыртынып кире берген. Шала чавыс кожа дачалар иштинде суг ам-даа акпышаан, ооң эккелгени куруг доскаарлар бот-боттарынга үскүлежип дагжаан, саазын хааржактар, шарыглыг саваннар, крокодилдер-даа ышкаш, ында-мында куураңнашкан, чииртим-не чүве бооп-тур. Чадалап дүжүп келгеш, бажыңдыва көрнүп алгаш каттырып чытканзыг куу кижиге бажының сөөгүн көргөш, ооң чүрээ серт дээн. "Анчыын але

бо үерниң, мону кайыын эккеп каан дээр силер?" . Херим бакылаар дээш ол сөөктүң мурну-биле эртип чыдырда, куу акша хавы чыткан. Кайгап-ла каан !?! Ыңай-бээр көрзүнерге, кижиде чок. Хаптың аксын ажыдыптарга, ногаан долларлар...

Бажың эжиин ажыдып кире бээрге, баларзыш дээн, суг диван кыры үнмээн дээрден башка, шала кырын "чүп" каапкан бооптур. Шаланы базарга, чайтылаар, резин пага ында-ла салдап тур...

Ол чадалап үнгеш, долларларны санап көөрге, үш чүс ажыг. Бо кадай келзе, мону эскербезин дээш, пок артынга кургадыр чаткылап каан.

— Белек, Белэ-эк! — деп, херим артында кадайның үнү дыңналган. Чадалап дүжүп ора көөрге, бир кадай эштиг бо кирип органнар.

— Ой, Белешка, ты цел! Жив! Как я испугалась за тебя! Ты жив! — дээш, агайның карааның чажы кылаңайнып, оолду кужактап турган.

"Мээң Белдир-оол деп багай адымны бо угбам канчап мыңдыг эки тыважыдып алганы ол чоор?" деп Белдир-оол иштинде кайгап,.. ам ооң сеткили база эригип, өске кадайны авазынга көшкүрүп, оон бичии-даа чексинмейн духизиинге харын-даа дүүнгү чечектерин сактып келген.

— Все пропало — деп, оол буруузузунган чүве дег, чугаалаан.

— Черт с ним! Главное, что ты жив!

Кадайлар бажыңче киргеш, "Ох-ах-ла" турганнар. Үнелиг чүвелерни крыша кырыңче үндүрүп каапканын оолдан дыңнааш агай база катап сөөгү чештинип, сөзү куттулуп эгелээн:

— Чаш оглумну, чүү кончуг угаанныг амытаным боор сен! Сени канчап тып алган кижиде боор мен! Чемнен, че. Чемнен! Мында шыксыг багай-дыр, даштыгаа барып чемнен — дээш, хоорайдан эккелгени сумказыңдан термоста шай, пирогилер ап берген.

Крыша кырында оолдун камгалап кааны эт-севин көргеш, катап бажыңче кирип, кадайлар аастарын дээштирип алгаш, сүмележип шаг-ла болганнар.

Оол даштын сери адаанга са-ла чемненип алган. Үер деп чүл? Кижиде амытанны чаңгыс дүне маадыр кылып каар элдептиин аа? Ол долларларны бо кадайлар көрбээн-не боор. Адырам, бир доллар — 30 рубль. Үш чүстү үженге көвүдедиптерге, 9000 рубль. Дадайым эй, хөйүн аа!.. Бо үер оларны меңээ та кайыын эккеп берген? "Чоор сен, тоткан мафиостарның доллары ыйнаан, ап ал" дигензиг ак сөөк кижиде бажы ам-даа ооң мурнунда "каттырып" чыткан.

Белдир-оолду ээзи кый дээн. Кире бээрге: “Бо тетя база маңаа хонган болур эвеспе. Ам силерни каапкаш, мен МЧС улузу эккэйн. Акт тургузар. Хөй өнчүнү үер үрээн, та аппаратан. Погребте мээң хөй чүвөм бар. Иелээ хонган бис деп бадыткаар силер, Белек. Сен чүглө ийе деп каап олурар сен. Артык сөс этпе. Страхованиени чүү дээш төлөп турдум. Ам когаралым эгидип аар мен. Сен база акша алып сен” – дээш, Анна Сергеевна идиктерин тудуп алгаш, херим иштиниң малгаштыг суун чайтылады сүзүп чорупкан.

Агайның Белдир-оолдун чанынга каапкан эжин Аграфина дээр болган.

— Мен от салып, чем кылыптайн, сен крыша кырынга удуп ал. Даңны аксы удуваан кижин сен ыйнаан – дээн.

“Шору-дур але бо, меңээ сагыш човап турар. Бо үер кижилерниң каржы багын арыда шаап аппаратан чүвө дег, Сергеевна дыка-ла звилен апарып-тыр” деп, Белдир-оол бүгү чүвени сайгара бодап чыткан. Аграфина дээрге, агрофирма диген ышкаш элдептиин але. Мен ол чарыкта хавак кырында агрофирма деп садыгның кедээзинде чер адаанда чурттап турар болгай мен. Сергеевна авамны билир. Ол ам аңаа баргаш, мээң дугайымда чугаалап каар. Хөөкүй бо дүне мен дээш кымдан артык коргуп тур боор”. Өл-шыкка шыырныгып, коргуп хонган оол ам сагыжы ажып, хырын тодуп алгаш, база катап удуй берген. Ооң даамчыраан уйгузунга хуулгаазын дүш чайның алдын-сарала ховаганы дег, бо-ла ужуруп келген. Ыры кичээли болуп турган. Бүдүн класстан чаңгыс-даа кижин ыры сөзү өөренип албаан.

Башкы муңгарай берген:

— Аксыңарже адан тепкен бе, тейиңерже тебе тепкен бе, чоп ыыт чок бардыңар. Хамык ужур демдек-даа эвес. Ыры кичээли силерниң сагыш-сеткилиңерни көдүрер сорулга салып турар болгай. Азы силерни мен ыры-хөгжүмгө хандыкшыдып, сонуургалыңарны оттуруп чадап кааным ол бе? Ындыг болза мен... — дээш,.. башкының үнү сирлеш дээш, эжикче дап берип чыдырда, Белдир-оол хенертен “Мен, башкы!” деп алгыра каапкан.

Чонаада-ла чүвө ыыттакас Белдир-оол? Солунун аа диген ышкаш башкы тура дүшкеш, олче хая көрнүп келген.

Белдир-оол:

Кундус дүктүг кула-дайның

Кудуруунда уя-ла бар – дээш,

Хөөмейлеп эгелээн. Класс шип-ле шимээн. Уругларның ону магадаанындан карактары кыптыгылап, каткы келгенинден аастарын

туттунупкан дыңнап органнар. Белдир-оолдун үнү улам дыңзып “Кускун кара кулугурнуң кулаанайда сырға-ла бар” дээш, Сайын-Хооже карак баскылап каап салып орган. Башкы каттырыпкан:

— Белдир-оол, сен бисти мунгаш тамыдан ушта тыртып алган дег, камгаладың! — дээн. Бүгү класс амырап адыш часкаан.

Артыкы партада олурган Сайын-Хоо туруп келгеш, дыка тааланчыг хову аялгазы-биле моол ыр ырлай берген.

— Чаашкын соонда үнгүлөп келген чечектер дег, хенертен салым-чаяаныңар ажыттынып эгеледи ышкажыл. Дүүнгү ырның сөзүн өөренип албааныңар ужурлуг болганы ол эвеспе —деп, ыры башкызы дыка өөрүп турган. Сайын-Хоо биле Белдир-оол шак ынчаар ол хүннүң маадырлары апарганнар.

Белдир-оол оттуп кээрге, даштын изиг-даа болза, крыша адаа хөлегелиг болгаш арта сырыннап турар бооп-тур. О, Дүш деп чүвени витик ышкаш садып алыр турган болза але! Кайгамчык-ла-дыр!

Ийиги эге

Белдир-оол кургай берген долларларын целлофан хапка суккаш, ырадыр чажырып алган.

Узун-узун теректерниң аразын өттүр хемче көөрге, кызыл мыңгы хевээр, шала оожумнай бергензиг, сүрлүү кончуг чуглуп бадып чыткан. Херим иштинде оялчыктарда булуттар өңү көстүп келген, оозун бодаарга, сугнуң довураа черже сиңгеш шүүрели бергени ол. Бора-тоолайлар ону ижип, херим кыдыында көк сигенни оъттай бергеннер. Ол крышадан дүшкеш демир сетка кажааның аксын ажыткаш, ында тавакка сула аппарып уруп каан. Тоолайлар олче кире бээрге, кажааның аксын хаггаш, даштындан дүпчүп каан.

Аграфина ооң чанынга кылаштап келгеш:

— Өлден артар, өрттен артпас дижири шын-дыр. Чамдык черде малдыг кижилер когараан, өске черде куруг кижилер бо үерден малдыг апарган. Үстүвүсте кудумчу кежир ээн дача ээлеп турган бичии оолдар ийи өшкүлүг апарган дижип, улус чугаалажып тур. Үер-биле та кайыын бадып келген өшкүлөр, элдеп-даа боор чүведир. Мен ынаар кылаштааш келийн, оглум. Өшкүлөрниң эмии саамчаан боор, ол оолдарга саап өөредип каайн. Сен тоолайларың эки ажаа. Ол болза, сээң кежиң-дир. Күзүн улгады бээрге, эьдин чиир, кежи-биле аваңга бөрт даарадып алыр сен. Кежин дузааш, чарба-биле хөөткеш, ууштап аар, мен айтып бээр мен — дээш, херимден үнүп чорупкан.

Изиг дендеп кээрге, Белдир-оол крыша кырында сериин чыдынынче кире бергеш, боданып чыткан. “Доллар база хөреңги,

тоолай база хөрөңги. Оран-таңды ядыы кижиге ээ көрүнгөн деп чүве бо-дур аа, "Кодур-оол биле Биче-кыс" деп тоолда ышкаш". Кылаңайнып чыдар оялчыкта булуттарның көжүп эртип турары дег, сактыышкыннар ооң бодалынга көжүп эртип-ле тургулаан. Бирле катап школага хоорай чагыргазындан дарга амыдырал байдалы чединмес ажы-төл бүрүткөп чорааш, Белдир-оолдан салдынмайн барган:

— Адың кымыл, төрүттүнгөн чериң кайдал, оол?

— Адым, Белдир-оол, төрүттүнгөн черим Кызыл хоорайның адаанда.

— Кызыл хоорайның адаа аттыг-ла болгай. Сукпак бе азы дача бе?

— Чок.

— Азы Доңмас-Суг бе?

— Чок. Шуут-ла хоорайның адаанга чер иштинге төрүттүнгөн кижидир мен.

— Ол чүү деп олурар кижидир сен. Чер иштинге кижидир канчап төрүттүнер чүвөл?

— Төрүттүнмес боор бе, белдирге деп бижиб каап көрүңер, дарга. Хоорай чылдыр хоолайлар чер иштинде турар ышканыл. Мээң бомж авам мени аңаа божаан. Миннип келиримге-ле мени долгандыр бетон өрээлдер, чылыы дендии, чүгле эжи кырында, ынаар чадалап үнөр. Ам-даа ында чурттап турар бис.

— Ат чүве-дир але, оглум. Ам-на билдим. Хоорай артында изиг соок суг аргыжар трубалар чоогу ышканыл. Кайы кудумчунуң дужу боор ол?

— А, Лопсанчап кудумчунуң төнчүзү-дүр.

— Ол, ол. Адың Белдир-оол, а төрүттүнгөн чериң – Лопсанчап кудумчунуң төнчүзү, чер ишти деп каайн. Бурган өршээ, бажыңны сеңээ бээр болзун, оглум. Бергени-даа бо чүве ирги бе...

Ол ам өске чүвени сактып эгелээн. Сайын-Хоо-биле ооң эң баштай өңнүктежи бергени дыка солун төөгү, олар ийилээ Шишигинниң шыдыраа клувунга барып турганнар. Беш класстардан оолдарның чемпиону Белдир-оол, а уруглардан – Сайын-Хоо апарган. Бир кежээ ийи чемпионну чиштирер деп чугаа үнүп келген. Кол Наташа ашактар уткаш, улам дуржулгазы бедип турар деп башкызының чугаазын дыңнааш, Сайын-Хоо бүдүү иштинде Белдир-оол-биле ойнаксап турган болгаш шыдыраа хөлүнүң артынга хүлүмзүрүү аарак олуро каапкан. Баштайгы оюнну мерзе гампиди-биле эгелээш, Белдир-оол кыс

кижини хайыра чок удуп туруп бээринден эпчоксунгаш, дараазында оюнга ол кончуг кызытпайн уттуруп алган.

Белгүм кичээли төнерге, хавак кырында чурттап турар өөреникчилер чаңгыс аай чаныпканнар.

— Сен кайы бажында чурттап турар сен? – деп, Сайын-Хоо Белдир-оолдан айтырган.

Оол чүве ыттаваан, ол кедээр хову же кылаштаан. Сайын-Хоо бажыңыга чедип келген болза-даа, подъезден бүдүү үнүп келгеш, ооң соонче көрүп турарга, ол тратуарны эрттир кылаштааш, чер адаанче люкче кире бээрге, ам кайгап-ла каан. Оолдар мону чамдыкта чүге-ле “өрге” деп шолалаар чоор дээш кайгап чораан мен. Ужуру ам билдине берди.

Эртенинде ол школага чедип кээрге, Сайын-Хоо оон дуокаа айтырып-тыр:

— Сен дүүн чоп люкче кире бердиң?

— Мени улуска чугаалавас сен. Бистиң бажыңывыс чок. Авам биле чер адаанда чурттап турар мен. – Сайын-Хоо оолдун балыг черинге дээпкенинден эпчоксуна берген. Уругнуң караанга кээргелдин чажы бүлдеш дээн. Олар кезек када ыт чок турганнар.

Ол хүнден эгелээш, Сайын-Хоо рубльди дыка камнаар апарган. Бир хүн ол улус көрбээнде, Белдир-оолга 20 акша бергеш, чугаалаан:

— Мону ап ал. Авамдан дилеп алдым, бистиң акшавыс четчир.

— Четтирдим. Авам садыгда аштакчылап турар. Мен аңаа шил база тыпчып бээр мен. Дөмей-ле акшавыс чедишпес. Мооң биле чигир, маргарин садып аар мен.

Бир-ле катап суг хоолайлары хынап чораан слесарь Белдир-оолдун чааскаан шыдыраа ойнап органын сонуургай берген.

— Бирээден ойнаптар бис бе? – деп, ол шенеп айтырган.

Белдир-оол аңаа чаңгыс сандай ап бергеш, шыдыраа хөлүнче хол айтып чалаан. Азаның бичези кончуг дээр болгай деп сести аарак, сантехник оолга удур халдап эгелээн. Сактырга бодаларын көрбейн каап берип оран ышкаш болур, а херек кырында каш-даа көштү ажыр бодап алгаш, оюннуң орту үезинде матка чыгадып-ла кээр, ужур чок ойнаар оол бооп-тур. Ол акый көгере берген бажының дүгүн аткаар суйбагылааш, бо-даа анаа эвес төл-дүр, самдар өг иштинге кандыг-даа эр олурар, чалчай эзер адаанга кандыг-даа мал турар деп, улустуң мерген чугаазын сактып келген. Бо шагда элээди оолдарга улуг кижиниң магадал,

сонуургалы дек-ле одунмастаан үе болгай, мээң-даа ажы-төлүмде мындыг шудургу кижиге чөгөнчиг деп боданып, чер иштинде чурттап турар иешкилерге көңгүс өске кижиниң сагыш-салышкыны чайгаар оттуу орган. Кижиге делегейи буянын сеткилден туттунуп турар деп чугаа бар.

— Мээң өөм ишти хоорайның социал хандырылга черинде ажылдап турар. Аваң кээрге, чугаала шүве, оглум. Келир үш дугаар хүнде бо адреске чеде берзин. Даштыкыдан аъш-чем, идик-хеп келген, силер ышкаш улуска үлээр деп турар дээр чорду – дээш, саазын сунган.

Иешкилерниң амыдыралыга ол өске кижиниң арга-сүмези дыка ажыктыг болган. Чер иштинде ырак эвес кабельден кештиг чес улааш, радио-даа кожуп берген, чем хайындырып ижер плитказының токтан чажыт кожугларыга айыыл чок болзун дээш, камгалакчы-даа улап берген. Чон аразында эки кижилер шуут чок эвес деп чүвени ол аңаа көргүскеш барган.

Ниитилел бисти чер адаанга чурттаар кылдыр кызагдаан болганда, ооң өжүнде эки кижилерден туттунуп чорууйн деп чаа бодап элээди оолдуң бажыга ол хүнден эгелеп кирип чоруур апарган.

Бир-ле катап авазы ажылдап чоруй баарга, ол радио дыңнап орган. 60 чылдарда шыдыраага делегей чемпиону чораан Роберт Фишерниң дугайында дамчыдылга болуп турган. Ооң салым-чолу элдеп кайгамчык кижиге бооп-тур, Белдир-оол дег база ядыы-ядамык оол трушобаларга өскөн. Школага эге класс дооскаш, тоянчылап чорааш, бир-ле бай кижиниң шыдыраа клубунга аштакчылап кирип ап-тыр. Шыдыраа ойнаан ашактарның кыйыыга көрүп тургаш, боду элээн ойнаар апарган. Бир ашак оолдуң ол оюнга анаа эвес салымныын эскерип кааш, ону өөрөткеш турупкан.

Клубтуң ээзи кожайга ол чугаалап-тыр: мынча чылдар иштинде бистер ышкаш мелегей чөнүктөр-биле сен чүгле карылгалыг бооп келдиң. Ам сээң холуңда бо клубту удавас доллар-биле диргизип болур “алдын балык” кирип кээп-тир. Бо оолду аштакчыладып үе чидирип турбайн, меңээ дагзып каг. Мен маңаа гроссмейстер бажымны берейн. Ол ону ийи катап менден ажыр хөгжүдүп шыдаар. Сээң бо сандараан клубуң элээди мастерниң сураа-биле штаттарга ады үнүп эгелээр. Дээр дээн бай шыдыраачылар изиг баштары-биле бо клубка доллар салып мөөрейлежир.

Гроссмейстер каш ай дургузунда тоянчы оолга хөй энергия үндүрүп кичээлдеди кээрге, ооң өттүр көрүп кааны дег, кайгамчык шыдыраачы өзүп орган.

Шынап-ла Американың өске штаттарындан бичии оолдуң шыдыраа хөлүнгө илби-шидизин көрүксээн, ооң биле моожа салып ойнаксааш, холу кижээннерниң ышкынган долларларындан чер адаанче үрелип кирип бар чыткан шыдыраа клуву хөйнүн кичээнгейин хаара туда берген.

Удаваанда оолду Американың бир эртемниг кижизи эскерип кааш, ону хууда байның чиижең “чепсээнден” адыргаш, олимпий оюннарның школазынга кирип каан.

Бичии оол ам тускай агар санныг, тускай бажыңныг дээрги апарган. Ынчалдыр шыдыраа делегейинге келир үениң чемпиону болур чаа сылдыс көстүп келген.

Белдир-оол ол дамчыдылганы дыңнаан сөөлүндө, чамдык кичээлдерден дезип чоруткаш, библиотекадан шыдыраа номнары сураглаар азы паркка барып ашактар-биле беш минуттап акша салып чижир оюнга амдажып бар чыткан. Чамдыкта мөлчүп-даа алыр, чамдыкта мөлчүдүп-даа алыр. Ынчап тура ол чеди класстың сөөлгү улдуңун ара каапкан.

Ол база катап үер эккелген долларлар дугайында бодап эгелээн. Кандыг бир арга-биле хөөктүрүп алзымза, багай авамга бажың-даа садып берип болур мен. Мону авамга аппарып бергеш, ийилээ сүмележип тургаш...” Оолдуң ол бодалдарын хенертен херим аксында келген кижилерниң даажы үзе кирипкен.

— Ха-а! Харын-даа бажыңны аппаратбаан үер-дир! Аа, өршээ!..

— Мээң оглум кайыл?

Белдир-оол авазының үнүн танып кааш, крыша кырындан дүже халаан. Сержиңмаа оглунуң бажын хөрээнге чыпшыр куужактап, эргелеткен.

— Багай оглумну. Сен дээш дыка кортум. Бо үерни Москвадан телевизорга көргүзүп турду. Мен ынчан садыгга көрдүм. Ашак, кадай хаванының кулаандан туттунуп алгаш, сугда салдап турар. Бо дачаларны тырттырып каан. Доңмас-Суг далай адаанче кире берген. Иий, харын-даа ажырбаан-дыр сен, оглум.

— Авай, дуу тоолайлар ам бистии болур. Үер-биле бады келген койгуннар-дыр. Үстүвүсте ээн дачада тебе кирип келген. Дүгдө бир оолдар өшкүлүг апарган. Мен база олчалыг болдум. Ынчаш көөр сен. Улуг үерниң чаңгыс дүне доюлдуруп каапкан болуушкуннарын Белдир-оол авазынга “автоматтап-ла” турган.

Үерге когараан өнчү даңзылап келген үш кижиге погреб аксын ажыдып алган турганнар. Тос метр ханы чер иштинде оңгарны суг долуп келген.

— Хөй банкарда каттарым, дузаан ногааларым, хаваным чаглары, мөөгүлерим, халак! Ат болдум! — деп, кадай мөгүдөп халаан. — Сугну узуп төккөш, караңар-биле көрүңөр, шын актыдан тургузуңар, сес муң ажыг өртектег аъш-чем ам үрелген-дир!

Оңгар долу сугну Белдир-оол иешкилер эмеглежиپ узуп эгелээннер. Кырган кижии Аграфина чүгө күш чедер, мегелеп көскүлөңнөп, бажың иштиниң өл чадыгларын дашкаар дажыглап турган. Комиссия кежигүннериниң бирээзи иешкилерге сагыш човап дузалажы берген. Суг подвалды орту чедир сыыгай бээрге, узун ыяш суккаш, хемчээп көргөннер. Оңгарныың дүвүңгө чедир шынап-ла 9 метр бар болган. Ында иштиг банкардан хөй чүвө чок.

Үер халапты канчаптар боор, мээң карманымдан үнер эвес, күрүңө төлээр чүвени деп шуудунга кире бергени ол ыйнаан, ашактарныың бирээзи чугаалап-тыр:

— Чаңгыс силерниң өнчүңерни бүрүткээр дээн эвес, хүн ашты, ат болду. Асқыңар-биле актыдан тургузуп берээли, херечилер бар-дыр. Кожай кадай ону шала дыңнааш, буттары черге дегбейн бажыңче маңнаан. Удаваанда ол хаван чаа, колбаса, кызыл помидорлар, водка тудуп алган даргаларны сери адаанда столче чалаан. Ашактарныың карактары чырыш дээн:

— Суг-чарга өткен кижилерге бо болбазыкбе. Дүүңгү ояар иштивис куруг, бээр келиңер, ашактар! — деп, оларныың бирээзи өөрүн кыйгырган.

Улус чемненип оарар аразында Сергеевна ол-бо чарыынче айтыпышаан, шимчевес өнчү санап тоорлуп-ла орган:

— Дөрт сотук картошканы бо оол-биле эмеглежип олуртуп каан турган бис, ында безин 1000 рубль үңген. Ол ам ирип каар. Свекла, морковь чеже-дир! Шуптузун суг чара шаап апарган. Диван, комот, шкафтардан ам кижии алыр чүвө чок, хырбазы адырлып, тос башка тоглап каар. Хөй чылда күжүм, дерим — чимистиг ыяштар ирип өлүр, бүгү когарал бежен муң дээр болза, меңээ эвээш-тир. Амгы рубльдиң үнө чокталып бар чыдарын барымдаалап, страховкам төледип аар мен, чүгле шын актыдан тургузуп бериңер. Хөй-ле үндүрүг төлөп келдим, күжүрлерим. Ам ону меңээ эгидер үези келген-дир.

— Бурган ол дээш, үер бадырыпканы ол-дур — деп, ашактарныың бирээзи баштактаны каапкан.

— Мелегей баштааң мелегей бажыңче дедир суп ал — деп, бирээзи үш салаазы-биле тейлей аарак сагыш човаан.

Шыдаар шаа-биле ижип, чип алган эрлер ышкып оргаш, актыны тургузуп бергеннер.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

СЫРТЫК

Чечен чугаа

Даш-Чүрек далажып чоруур чаңчылы-биле Кочетов кудум-чузун куду тутсуп чоруп орда, светофорнуң кызыл оду ооң "Волгазын" "дужапкан". Кажан-даа эшкедеп чоруур кижиге солчуур ногаан отка чедир үе бүдүн шак кылдыр сагындырар. Хенертен оң талакы эжикти бир кижини соктай берген. Ооң далаш сагыжы кылыкче шилчий хона берген болгаш ужур-дүрүм билбес кым-даа турган болза, ааска эптешпес сестер-биле аа чиртиптер-дир дээш, шилин бадырыпкаш, алгыларының кайызы чорда, аныяк херээжен кижиниң бажы бо чавызап келген – Алдынай! Даш-Чүрек ындыкы эжикти карак чивеш аразында ажыда каапкан. "Дүрген кир!" деп, кылык тырткан шырайы чаа холдан үнген чучак дег чымчай берген, үнүнде өөрүшкүнүң аяны солаңгылай берген дег апарган. Алдынай-биле ол бүдүн ай-даа хиреде көрүшпээн-даа болза, чорук-херээ сагыжын дуглап алган болгаш:

— Дүрген чугаала, Алдын, каяа чедирер мен – дээн.

— Сээң адыңны аваң кончуг-ла шын адаан аа – Даш-Чүрек! Сен ышкаш чүрээ даш боорга, магалыг чүве-дир ийин, кажан-даа сагыш човаар чүвези чок аан. Чартык шак иштинде мээң хензиг айбым күүседипсинзе кандаай чүвөл? – дээн, Алдынайның үнүнде могоаттынар аян дыңналган. Даш-Чүрек базым бүрүзүн деңзилеп алган чоруур болгаш, бирээни бодапкаш:

— Көңүс чайлыг бис! – деп, каткы-хөг-биле бодун оожуктурупкан. Кажан-даа көөрге, эртенги хүн дег байырланчыг шырайлыг чоруур Алдынай дүлгээзинниг хоюг карактарын тулдур көргөн.

— Хем кыдыында садыгдан сыртык садып аар дээш,

ажылымдан бичии када былдаптым. Ол сыртыкты автобуска колдуктап алгаш чоруур эвес аан!.

Ындыг дыңнадыгдан Даш-Чүрек ийи холун рульдан салыпкаш, деңмектерин часкап каттырган:

— Мээң эң ынак эдим сыртык чүве! Ындыг айбыны хуннүң-даа күүседип боор мен. Чүгле ол чаа сыртыңга бажым салып, шенээр мен аа...

Садыг чедип, сыртык шилип ап, Алдынайның чурттап турары Калинин кудумчузунда узун бажыңга чедир үе иштинде олар кымның канчаар чурттап турарын, чүнү кылып турарын кыска-кыска домактар-биле чугаалажып каапканнар. Хоорай улузунуң езузу ыңдыг: кандыг-дыр сен че? Эки, эки, че, байырлыг! Оларда кол-ла чүве, боттарының арын-шырайын көржүп ап, кулактарыңга чаңчыккан үннерин дыңнажып аары. Даш-Чүрек мооң мурнунда Алдынайны каш-даа катап бажыңының даштыңга чедирген болгаш ам ол бажыңче кирип боор арга барын бодапкан.

— Улуг-ла сыртыкты чараш херээжен кижиге дөрткү каътче үндүрүп бар чыдар эвес аан, ушкарганнай аалыңга чедириптейн аа — дээн.

Алдынай ол саналга харын-даа таарзынган дег, даш чүректи ыстаан эътче шилчидиптер хүлүмзүрүү-биле бодунуң каъдынче үнүп каан.

Алдынайның бажыңы чаңгыс өрээлдиг болган. Ол боду бот дээрзин Даш-Чүрек мооң мурнунда ужуражылгалардан билир-даа болза, ону бот-борзун дээш эвес, бажыңы дээш иштинде кээргей берген. А Даш-Чүректиң бажыңнары хоорай иштинде элээн каш болгай, оларның эң бичиизи-ле үш өрээл. Шагда-ла бо бажыңның эргинин арта базыксаан аалчызын Алдынай эт-сеп дыгый өрээлинде ооргалыг сандайга олуртуп кааш, боду шай типтери-биле кухняже кирген. Бетики ханада каракка дораан-на илдигер чүве — Далай-ламаның ак-көк кадак-биле долгандыр каастап каан улуг чуруу, ооң адаанда ханада бичежек делгүүрде дагылдар, Моолдан кээп турар айдыс, хемнер баштарының артыжы база сарыг шажынга хамаарылгалыг номнар чыткылааннар. Думчукка дораан дегген артыш чыдының ужуру ам билдинген. Өрээли чаңгыс-даа болза, чаңгыс бот кижиге таарыштыр дериттинген эт-септиг бажыңның ээзи сарыг шажыңның чүдүкчүзү кижиге дээрзин Даш-Чүрек ам-на билген. А кандыг-даа чүдүлгениң сундулуг улузу тускай сагыл четтирген болгаш анаа улуска деңнээрге, оларның нарынын бодап келгеш, бээр кирип орда бодалыңдан ол кезек дадагалзай-даа берген.

Алдынай дег топтуг алдынар кижиден кончуг шынчы, туруштуг шажынчы үнер турган болгай аан. Олар танышканындан бээр мынча борта шажын дугайында чугаа үндүрбээнин сактып келген. А оларның бот-боттарын билчип алганы мындыг.

Даш-Чүрек чай чок кадында-ла солуннарда-даа, телевизорда-даа садып турар тудугга хамаарылгалыг дериг-херекселдер дугайында рекламаны кадайы Розаның кезжээниң-не чыпшына бээри бразил сериалы-биле дөмей, карак салбас. Ол бир катап, улус угааны соора чайылдырар хире хоорай солунун ажып ора, бир журналистини кыска айтырыгларынга харыылар бижип каан арында бодунуң үези хире аныак херээженниң арын-шырайын эвес, бүдүү иштинде ооң фамилиязын сонуургай берген. Ындыг фамилияны ол кажан-даа дыңнаваан – Кара-Буга. Ооң ажылдап турар черин солунда бижип каан болганда, ол хире шыырак, күчүлүг фамилиялыг кыс-биле ажыл-херек аайы-биле чугаалажып, танышкан-даа. А ол эр улустуң чүрээн безин серт кылыптар фамилиялыг аныак херээжен чер комитетинде ажылдап турар болганда, ол тудуг-биле холбаалыг болгаш Кара-Буга Алдынай аңаа херек кижин апарган. Бир катап душ бооп чедип келген бооп, фамилиязын сонуургааш, ооң саарлыкчы ажылынга база бо-ла дуза кадып боор ээлгир сынныг кысты ол дүштээр үеде бажыңыга чедирген-даа. Оон эгелээш-ле өскелерден чем эрээр сеткили чок хире аажы-чаңының бөдүүнү кончуг Алдынай-биле ол эш-хуузу-биле найыралдажы берген. Ооң хензиг айбызын күүседир деп тура, мынчага дээр медегерлинде хоруглуг турган бир кызыгаары буступ боорун ол бодап каан. Олар эр кижин херээжен кижин-биле канчаар эдержир ийик, ынчаар чүге эдержип болбас деп!

Даш-Чүрек боду чүдүлгеже сонуургал чок турган болгаш аңаа сарыг-даа шажын, хам-даа чүдүлгези дөмей, ооң сагыжын дүвүрөтпес турган. Ынчалза-даа Алдынайның сонуургаар делегейинге ол улам чыпшык боору-биле Далай-ламаның хүлүмзүрүглүг чуруунуң мурнунга келгеш, өске кижин ону көрүп кааптарындан човаан чүве дег, холдарын дүргени-биле мурнунга тейлей тудуп каан.

— Шай белен, олуруптаалы, бээр кухняже эртип келиңер, дээрги дээр чүве бе, Даш – деп, Алдынай ылчың сөске беленин илередип, чунар өрээлден өскээр кеттинипкен үнүп келген. Ооң бажыңыга кедер хеви ону база бир онза кылдыр хуулдурупкан. Ындыг херээжен улус чоруур боор ийин, карак чылчырыктаар чайырлыг-даа, улус караанга илдикпес – кандыг-даа хеп кедип аарга, ол хеп чүгле аңаа таарыштыр даараан дег кылдыр сагындырар. Алдынай оларның бирээзи болган.

— Шажын-чүдүлгелиг кижиге болдур ийин мен. Эпчоксунмаа — деп, ол бодунуң бажыңында эвес чүве дег чугаалаан. — Чем мурнунда тарина номчуптайн.

Даш-Чүрек ээлгири-биле бажын согаш кынгаш, холун чуп алгаш, кухняже кирбейн, эжик аксындан Алдынайны чайгаар-ла сонуургай берген. Таңгыт сөстөр сымыранып турар бичежек дурт-сынныг, бажының дүгүн чолдайтыр кескен уругда билдинмес сорунза барын ол көрүп каан. Ооң кырынга кулактарга бийиредир дыңналып турар сымыраныг безин сорунзалыг болган. Дириг дарийги дег-даа. Ол байдал ооң межерелин агаарже чигеш кылдыр ужуктуруп эгелээн ышкаш апарган. Дириг дарийги хенертен Алдынай кылдыр хуулуп келгеш:

— Ой, чүге столга олурбаан сен, дээрги Даш? — деп, ооң адын ааска чышпынып турар шөйгөн быштак дег, чымчак кылдыр адаан. Даш-Чүректің агаарда ужугуп турган межерели караңгылап кээр орта, ол хенертен ээкеш, чоокшулап келген Алдынайны бир холу-биле балдыр адаандан алгаш, өскези-биле ооргазындан кужактааш көдүрүп келген.

— Бо канчап бардың! Ойт, сал! — деп, Алдынай девидеп алгырган. Даш-Чүректің бодапкан шиитпири кыймыш дивээн болгаш база холдары көдүрүп алган деңзизинге таалай берген, салбайн, дам дыңзыдыр кужактаан.

— Бурган башкы — ыдыктыг далай-ламаның мурнунга канчап бардың? — дээн Алдынайның арнынче көрө каапкаш, ол бүдүү иштинде алгыра каапкан! Ындыг онзагай чараш арынны ол хорадаан кижиде кажан-даа көрбээн: аныяк уругнуң делгем хавааның, шевергин думчуунуң, адыш дег калбак чаагының кезин бир хуулгаазын чугаладыр, дески кылдыр хоюглапкан дег, улуг ала карактарда чалынныг от көстүп келген, ооң думчуунуң танактары дап кылдыр улгады берген болгаш сугда кадыргы чакпазы дег шимчеп турган. Оо, ындыг чараш арынны муң-муң аныяктар аразындан олар хүлүмзүрүп, каттырып турда безин тывары берге. Хорадаан кижиниң арын-шырайы дүрзүнчүг кылдыр хууларының орнунга бойдус чаяалгазы дег херелденип чораанын кым көргөн боор! Ынчангаш Даш-Чүрек меңей бээрге, ооң инек эмиглери сагындырар чоон салаалары чайгаар-ла салдына бергеннер. Ол эпчоксуна берген болгаш: “Сээң аар, чиигини көрүкседим” деп агартынган. Алдынайның шырайында бүзүрелдин оду катап чайнап келген болгаш:

— Олур че, шайлаалы — деп, биеэги дег баштак ылчын аянбиле чугаалаан. — Бурган-чүдээн мурнунга хөй акша-төгерик тудуп турар кижжи хүрүм кылып болбас.

— Бо чорааш мен силерни, шажынчы улусту, бүдүү иштимде кээргээр-дир мен, Алдын, дириг чораан кижиниң сагыш-сеткили канчап хоругдалга чоруур чүвөл. Ындыг шажынның кижиге херээ чүл? — деп, Даш-Чүрек бодунуң эпчок апарган байдалындан уштуна бээр арганы тып алган. Дүүнден бээр ол чем чивээн чүве дег, изиг шайны шөлүредди аартап, даашкыры-биле дайнаны берген.

— Бодалыңның өзээн билип аптым, оозу ыңдыг-ла харын. Кижжи кара-чажындан шажын-чүдүлгеге кижизиттинген болза, ооң езу-чурумун сагыыр болур. Мен ышкаш назылыг, үжен хар ажа берген кижиге, берге-дир ийин, Даш. Бодун холга алыры дыка нарын, улуг тура-сорук херек. Мен чааскаан-на болгай мен. Чүдүлгем ачызындан эдержир, чугаалажыр өөрлүг-дүр мен. Ол чок болза, кым мен мен? Хар-назыным улгадып бар-ла чыдар, мээң эш-өөрүм эвээш дизе ийи ажы-төлдүг апарганнар. Херээжен кижжи чээрби беш хар ажа бергенде, сагыжынга тааржыр кижиге дужары барык болдунмас деп чүвени ам билип чор мен. Чүглө ашактыг боор-ла-дыр дээш, өгленип болбайн аан: эрге-дужаалдыг, кадайы чок болган кижжи-биле, акша-көпеектиг, хөй өнчүлүг бодундан улуг кижжи-биле, арга чадаарда, кадайынга кагдырган кандыг бир арагачы-даа болза. Чалыы шаамның күзелдери, бодалдары өскерилбээн-даа — часкы чечектер дег оңмайн хевээр артып калган. Ынчангаш-ла эжин чидирген аңгыр дег арткан кижжи-дир мен. Мээң чөлөңгиижим — чүдүлгө апарган. Сарыг шажындыва ханылап көргөн болзуңза, Даш, кедергей улуг салдарлыг, мерген угаадыглыг шажын ол. Удавас Геше Тинлей башкы чедип келир, ооң лекциязын оода чаңгыстан дыңнап көрөм, мен сеңээ сагындырыптайн. Эрткен күзүн ол башкы маңаа моорлап келгенде, сен ышкаш “чаа тывалар” эндерик чораан. Холунда кирген өнчү-хөрөңгизи, алдын-мөңгүнү оон-даа улам арбыдазын дээн угаадыглыг келгеннери ол деп бодадым ийин. Сээң салган айтырыыңның ылап харыызы оларда эвес чүве бе? — дээш, Алдынай бодунуң муңгаан билдиртпези-биле чугаа аразынче өрүй каапкаш, шаштырыглыг айтырыгы бодунче углаптарга Даш-Чүрекке оларның аразында харылзаа ам бир карыш дег чоокшулай берген дег сагындырган.

— Мени “чаа тыва” деп чүнүл аан, Алдын? Бөдүүн тудугжу эрни — деп, Даш-Чүрек алган үнелелинге бүдүү чоргаарланы берзе-даа, ужур кылдыр удурланган.

— Ой, ой, бедүүн тудугжуну де? Сен дээрге, кызыл дипломнуг инженер эвес сен бе? Сээң бай-шыырааңны бүдүн Тыва билир чүве-дир ийин. Сен ышкаш “чаа тывалар” ындыг чүве-дир, ыдыктыг бурганы тывылбас, улуг башкының-даа мурнунга кижини куужактай бээр.

Алдынайның ол сөстөринге кижичү деп удурланып, агартынар боор. Даш-Чүрек шынап-ла тудуг инженерин дээди үнелел-биле доозуп алган. Ынчан оолдарның холун дамчып чоруп турган Борис Ельцинниң боду парлаткан номун номчааш, ооң салдары-биле келир үениң президентизин өттүнүп, адакы чаданың удуртукчузунга-даа ынавайн, ол дег он санныг тудуг мергежилин шингээдип эгелээн. Чүү-даа болза, бир ай болгаш бирээни — баштай дашчының, ооң соонда каңнакчының, дараазында соңга шилдекчизиниң ажылының уун шингээдип алган дег чаа езуга бар өнчүзүн ширбиттирипкен. Ынчан ол каш тудугжу оолдар эвилелдеп алгаш ында айбы, мында айбы-биле кым-даа, чүү-даа кире бээр чиндиңнээш дег үе кыры-биле соястап эрте бергеннер. Тудуг-суур ижээн хайыракан дег, шимченип үнүп кээрге, ол бодунуң тывынгыр мөзүзүн бедик сын кырынче үндүр челдирипкен: амгы тудуг харылзааны шалыпкыны-биле аргамчылааш, доңнап апкан. Ам ооң кол ажылы — кайы-бир тудуг тударда чижилгени — тендерлиг садыглаашкынны ойнап аары. Ында база-ла уран арга бар — кым кижиче дедир хөй акша октаар болдур, ол кижиче тендерни ойнаан кылдыр чарлаттына бээр. Даш-Чүрек, каңмыыл чүвең үш-дөрт-даа тудугну тудары-биле ойнап алган, а бижиттинмээн дүрүм езугаар тендер садыглажыышкынның комиссиязының удуртукчузунуң холунга бээр ужурлуг смета түнүнүң он беш хуузун күзелдиги-биле бүдүү эгиткилээн. Ооң бодунуң холунга саарлып келген түңнү чугаалап канчаар! Сөөлгү үеде тудугга армяннар ажыглаар арга база орулганы улгаттырыпкан: ол ажыл чок тоянчыларың база дедир акша бергеш, хөй төлевир негевес улус болган. Чүү дээр боор, тудугда чыран арга-ла хөй! Ам шала туттунган эмнелгениң тендер садыглажылгазын чарлаан боорга, эл-хол апарган-даа болза, ооң-на тыпкан аргазын боду шингээдип эгелээн — армяннар-биле дорт ажылдап эгелээн тендер удуртукчузу-биле нарын чугаа кылып бооп болчап алгаш халдып бар чорда, амдыызында харылзаа үзүп болбас ужурлуг кижиниң бирээзи Алдынай-биле таваржы бергени ол.

— Шажынга дорт хамаарылгалыг чаңгыс айтырыым бар, ону сен-не харыылап шыдаар боор сен, Алдын. Мындыг ийик, сарыг шажынның кол суртаалы, ооргазы — өске кижиге ол чүнү-

даа кылыпкан болза, аңаа удур багай чүве кылып болбас! Кижиге өжээрге, багай сеткил сеткир болза, кайы-бир шагда ол бүгү бодунга дедир эглип келир, ынчангаш кым-даа болза, чораанна черинге буян кылып чоруур ужурлуг. Шын-дыр бе? Силер шупту чүдүлгөңөр кол суртаалын билир силер. Ол хиреде амыдыралда чүге сыр дедир боттарыңар ап чоруур силер? Адыр, тодаргай кылдыр тайылбырлаптайн. Мен чеже-даа чүдүлгелиг эртемниг, эртем чок, дарга-бошка, ажыл чок-даа кижилерни көрдүм. Оларың “ом-мани-патмэ-хум” деп тейлеп-даа чоруур болза, биеэги дег өш-өжээргек, улустуң саадаан дүжүлгезин көрүп алааар, ажы-төлүңгө каржы-хажагайы кайгамчык болгулаар чорду чоп. Ону тайылбырлап көрөм, че – деп, Даш-Чүрек шажыңга хамаарылгалыг бажын ыжыдып чоруур бодалын Алдынайның сонуургалыңа аарышкы болдурбазы-биле хүлүм-зүрүй аарак чугаалаан.

Даш-Чүрек иштинде чугаазының барымдаазының бирээзи кылдыр, сөөлгү үеде семизинден ышкыштап кылаштаар апарган кадайы Розаны бодап алган. Ооң-биле дөмей бурган-шажыңга-даа сонуургал чок турган боду, хоорай иштинге оргумчулуг ламалар көстүп, ооргазыңа хапта дүңгүрлерлиг хамнар тыптып кээр билек ол: “Мен дээрге кончуг улуг ламаның уруунуң уруудур мен!” деп чүве тып алган. Алдынайның ам чаа чугаалааны ышкаш шынап-ла “чаа тыва” кижиниң кадайы болгаш бухгалтер ажылындан хосталып алган кижиге кайда шажын чыттыг болуушкун дыңналган болдур “ынаар сөөрт” дээри дужаал болу берген. Бир элдеп чүве – аңаа судур ашкан лама-даа, от дагаан хам-даа, дус-биле сымыраныг кылган орус кадай-даа дөмей-ле, ооң ылап чүдүлгези тывызыксыг. Ол-ла хамык харылзажып турары хам-ламалар бе, азы лама-хамнар бе, оларның суртаалының кадайыңа салдарын эскерип чадаан. Бодунуң шажын талазы-биле билииниң шаа-биле ону бир катап бүдүү шылгааш кайгап калган – ол шажынның кол ооргазы, утказынче сиңникпес, чүгле тарина доктаадып, катаптаарыңа өй кижиге болган. Ындыг кижиниң аажы-чаңы бүдүн “Доржу-Чотпа” судурнуң шуптузундаа шээжилеп аар болза, өскерлир боор бе. Өгленгенден бээр кандыг турганыл, ол хевээр арткан, аажызы берге кадайының карактарың сарыг шажын чырыдыптар боор дээн күзели танды бажыңда хевээр арткан.

— Дем эгезинде чугаалаан сөстөримниң бадыткалын бодун үндүрүп эккелдиң. Кым-даа кижиге бичизинден, кара чажыңдан

шажынга кижизиттинмээн болза, “езулуг шажынчы мен”, “чүдүлгем улуг” деп, аас эдер болза, ол сөстөрнүн шынга дүгжүрү берге-ле. А сээң чугаалап турар чүдүлгелиг улузун дээрге, үениң аайы-биле оялчыкче суг ага берген болза, чөвүрээ дег салдап үнүп келген улус ышкажыл, Даш. Оларга кол-ла чүве – сарыг шажынның ханызынче бүгү медегерлин хайырлаары эвес, а хөй чон, улус мурнунга бодун чүдүлге-сагылгалыг, кээргээчел сеткил-сагыштыг кижги кылдыр көөргедири болур. Олар шажынга бодунуң ишти-хөңнүн өргүүр дээш эвес, шажындан кандыг-бир ажык-кончаа адыжынче кирип аарын бир дугаарында бодап турарлар. Оларның ол күзели бүдүп-даа турар: чүдүлгеже шымынган улустуң аразынга боттуң кижизи база апарганнар, а амгы үеде ол дээрге, кижиге база эвээш эвес өнчү-дүр. Каракка көзүлбес, холга туттунмас хевирниң. Шак ындыг мөзүлүг улус эртен дораан сарыг шажын хоругдалга кирип, кара-мусульман шажыны нептерээр болза, кеткен хевин солууру-биле дөмей, ынаар шилчий бээрлер. Ынчалза-даа, Даш, сарыг шажынның номналынга дүүштүр бодун ол ыдыктыг делегейже дүлүпкен улус база эвээш эвес болдур ийин...

— Ындыгларның бирээзи – Кара-Буга Алдынай! – деп, бодамчалыг шырайы хенертен, хөлеге чайлай берген хову дег, чырыш дээн Даш-Чүрек маңын ап эгелээн чугааны үзе кирген.

— Чадапчок! – деп, чем ишкен аяк-шынакты чайладып эгелээн Алдынай дыңнаан домааның баштак аялгазын улапкан. Ооң-биле чоокшулажыр дээн күзелдин бир кыдыы эмирли берген дег болган Даш-Чүректин карактарынга тода чуруттуна берген.

— Шайладым, четтирдим! Ажыл-херек... — деп, ол ырак апарган хире эжикче углаар чылдагаан адап туруп келген. Алдынай келген аалчызының далажын эскербээн хире:

— Сарыг шажынның база бир ооргазы – сагыш-сеткилдин дүвүрели, кээргээчели ийик, Даш – деп, демгизин орук ара тургузуп алган. – Хөй сөс кожуп турбазы-биле мыңдыг-ла болгай. Сен аныяанда эртем-билиг чедип аар дээш дүвүрөп, сагыш-аарып чоруп турган болгай сен, ону чедип аарыңга, эртемиң ажыглаар айтырыг сагыжың аартып эгелээн аан? Барык ол-ла үеде акша-көпөөк дээш сагыжың саргып турган болгай, ам ол сээң холунда көк бүрү дег төктүп чыдар апарган. Ынчалза-даа ол акшаны ам канчап карактап-кадагалап, өске холче тудуспазын бодап сагыжың аарып, дүвүрөп эгелээн сен. База-ла аныяанда кадай алыксап дүвүрөп чоруп турган үең бар, ам кадайлыг болу бергеш,

ооң аагынга шыдашпайн, өске кадайлар, бодундан аныяк уруглар дугайында сагыш аарып чоруп турар апарган сен. Көр даан, кажандаа сагыжың-биле кылган базымың дээш аарып-ла турар, дүвүрөп-ле чоруур сен. А сарыг шажынны-биле сагыш-сеткил дүвүрели турбас кылдыр чурттап, амыдыраар дээн ийик, Даш.

— Кижидүвүрел чок канчап чурттаар боор! Мындыг тывызыкты бир дугаар дыңнап тур мен – деп, Даш-Чүрек ол дугайында сарыг шажын номнарындан номчаан-даа болза, ооң утказынче сиңникпээнин ам миннип каан.

— Мен база-ла ол тывызыктың харызын тыпкан болза деп тур мен. Тывылбайн тур – дээш, Алдынай бичии уругларзыг экин кыска. Ол бөдүүн шимчээшкин Даш-Чүректин медреселин бир эргилдирип, ооң боттандыраар дээн күзелин катап эргизипкен. Шажын-чүдүлгеге бүрүн бектедипкен болза, чаъстың башкы дамдыларының эчигейинге эгиннерин кызыпкан бичии уруг дег, ындыг шимчээшкинни ол кылбас-ла болгай дээн бодап чырыш дээн. Ооң карактарының көрүжүн шырыңма дуй турупкан дег болганда, ол холдарга чиигеш дээн Алдынайны бөле кужактап, көдүрүп алган турган болган. Демгизи алгырып, дывылаваан-даа. Кымчы баа ышкаш ээлгир холу-биле ооң бир экинден кужактанып алган.

— Мээң аар, чиигимни хынаарың ол бе, Даш? – деп, Алдынайның карактарында чүгле чоок кижизинге шаңнап боор бүзүрелдин оттары тыпты берген, кулактар кижиргени бээр аялга-биле айтырган.

— Чок, сээң хорадааныңны көөр дээн кижиде мен – деп, ооң сагыжында балалбас кылдыр чуруттунган шырайны катап сонуургаан бодаптын Даш-Чүрек чажырбаан.

— Ол ам болдунмас деп бил, Даш.

— Ындыг болза, сээң чаа сыртыңны шенеп, бажым салып көрейн дээш.

— Чаа сыртыктың доозунун кактаар апаар, эрги сыртыымга бажың салзыңза! – деп, Алдынайның ам деңзизи чиде берген кылдыр Даш-Чүрекке сагындырып, ол дидими-биле улам ылчыңнаан. Ындыг тааланчыг сөстөрдөн медресел агаарда эсти берген. Даш-Чүрек хоюг эриннерни изиг-изиг ошкай бергеш, өрээлде эр кижиниң сагыжын алындыраар чаңгыс орунга чедип келгенин безин билбейн барган. Ооң мага-бодунуң алаак чечээниң ышкаш тааланчыг чыды сиңген халадының ийи өөгү чештингенде, Алдынай ханада Далай-ламаже бажын эргилдиргеш: “Адыр!” дээн. Ол чииги-биле тура халааш, кыдыында көжегени тыртыптарга, ол

өрээлдің бир талазын көгүлдүр өң дуглапкан. Изиг эриннер катап-ла бодунуң таалалын тып, мага-ботту билинместедипкен. Даш-Чүректің амыдыралы бир өскерлип, хүн бүрүдө өөрүшкүлүг аялга ооң бажындан үнместей берген үеден эгелээш, ол мындыг таварылгада олчазын соора теп билбес эзир дег шүүргедеп келгенде, хенертен баш кырында чүве дег чинге дыйылааш үн катаптаттынып, медреселди дедир аңдарып, бо оранче ону ээлдирип эккелген. "Ойт!" дээн, алгы-биле девидээн Алдынай көдүрлүр деп чыткан Даш-Чүректи ойтур идипкеш, тура халаан. Демгизи хорадаарының орнунга хүлүмзүрээш, сандай ооргазында пиджагында барган.

— А, мобильный телефон-дур, Алдын – деп, ол иштики карманче холун суккан.

— "Чаа тыва" деп кижиги угаан-кудун чайып каапкы дег чүү кончуг берге кижиги сен! – деп, Алдынай девидээнин оожуктуруп, дөстөк хөрээ көжүп-шимчеп, кыска-кыска даашкыр тынмышаан, шывыгылыг орун кыдыынга олуруп алган. Даш-Чүрек албан-ажылынга ажыглаары хире, боскунда чоон кылдыр эдер демир хыл суп каан дег, үнү-биле хала чок телефон дамчыштыр чугаалажы берген. Алдынайның көрүжү ооң шырайында барган. Ыя каш минута бурунгаар эргелелчиг турган шырай баштай олурар орнунуң шывыгы дег хүрергеш, чоорту орун бажы дег карара бергеш, адак соонда ында арта салып каан ооң хөйлөңи дег агара берген.

— Иеңни мен дедир..., билдин бе? – деп, дарбагар танактары маңнаан аъттыгы дег апарган Даш-Чүректің чүгүрүк карактары шилдени берген орустап алгырган. Ындыг күштүг алгы, ындыг бужар уткалыг сөстөр кажан-даа бажыңыга дыңнап көрбээн Алдынай серт дээш, чыырлып олуруп алган.

— Сээң удуп, дыштанмааның меңээ кандыг-даа хамаарылга чок, сазыг хуна! Ол чүөктүң кайы-хире үнелиин билир сен бе, чыдыг кырза? Ооң өрттээн чавааң-биле-даа бар өнчүңгө каткаш, төлөп шыдавас сен, кырган сойлук! Бүгү назынында мээң кулум боор сен, өлөшкүн ыт! Сени дүн-хүн чок хендирбең сөөгүн иридир са мунар мен, өлгөн сек!...

Алдынай бо назынында ындыг коргунчуг сөстөр кажан-даа дыңнаваан болгаш боду човаанындан чудурук дег хензигие-ле апарган дег болган. Ындыг ааска эптешпес сөстөрүни ол дыңнаарының орнунга дыңнавааны кай! Ам ооң мурнунда, бир холунда "мобильный" деп адаар телефоннуг, ооң билири, хүндүлээри, харын-даа сонугаргай бергени Аймыр Даш-Чүрек

эвес, ооң кажан-даа ужуражып, көрүп көрбээни кижиге сомалыг дүрзүнчүг, чүггө коргунчуг дүшкө кирер араатан олчазын үзе-чаза согары-биле каат бажыңнарны сириледир ырланып турган дег көзүлгөн. Сонуургак херээжен улустун дораан эскерер сорунзалыг шырайы каткан хөм дег болу берген, сагыш човаачал көрүштүг карактардан кызыл сырылар чаштанып, мөзүзүнүн бедийин херечилээн дег угаанныг сөстөр эдер аастан борбак-борбак чараалар-биле оо-хоран бүлгүртүрүп турганзыг кылдыр сагындырган.

— ... билдин бе? Ам бодум чедө бергеш, мойнун оора долгаптар мен, эшпи аза! — дээш, Даш-Чүрек карманынче телефонун кири каапкаш, саадының дамырлары бичии салаа дег кырлая берген, эгииштевишаан куду көргөш, хоруй берген хөкпөш дег Алдынай барын ам-на эскерип каан.

— Чүү болду, Да-аш? — деп, оозу келдирлей аарак тунук дег үн-бүлө айтырган.

— А чолаачы кырган аза бар чүвө, Шивилигдө кудургайга Абакандан эккел чыткан тууйбулуг машиназын аңдарып алгандыр! Доозар ужурулуг тудуум ол дээш турары ол...

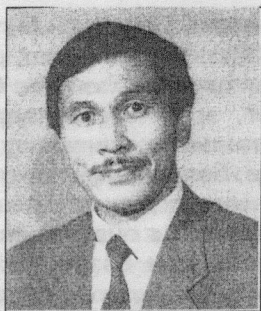
— Тууйбу де даан? Мен чүү-ле когараан ирги деп бодадым. Чолаачызы анаа бе?

— Чолаачы кырган кырза чорта берген болза хамаан бе, тууйбу өртээ чедер үнези кайыл ооң!

Даш-Чүректің ам-на кижиге дүрзүзү кирип келзе-даа, ындамында ак, кызыл долбаннары көжүп турар хевээр, тоска өңнөш эриннери-биле арга чадаарда эскертинер хүлүмзүрүгнү сомалапкаш, алды айлыг хире ижинниг херээжен кижини дег шөртөк иштин чолдак холдары-биле мурнундан бөлө туткаш:

— Буруулуг болдум, Алдын, ажыл-херектиң бергезин көрдүң бе: амыр-дыш чок, минут-секунд бүрүзүндө мени кайыын-даа тып аар. Мээң буяным-биле акша-көпөй ажылдап ап турар мындыг мирит чүвелерниң хайында улуг каражага таваржып, хилинчек көрүп... Дараазында бир... чаа сыртыңга бажым салыр мен — дээш, үнөр эжикче, дагаа оглу тевер дээш, ооң иезинден ойлаан дээлдиген дег шимеш дээн.

Алдынай сөөлгү сөстөрнү дыңнааш, бир холунун чудуруун аксынга туткаш, баары халаш диген чүвө дег дыңналыр-дыңнал-бас кылдыр иштинде човууртаан.

Николай КУУЛАР

ЧАА ЧЫЛДЫҢ ИЙИ ДҮНҮ

Чечен чугаа

Чалгынмаа биле Дадыкпанның салым-чолдары-биле бир-ле белдир черге башташкаш, элээн кожа базып чоруй, Чаа чылдың дүнезинде хензиг када чыырылдыр тыртынчып келген. Ынчалза-даа ол доңну баглаан хол чештиниичел кылдыр ат чолуп доңнап кааны үр-даа болбаанда билдине берген. Чээрби бир харлыг оол биле он тос харлыг кыс башкы институтунун ийиги курузунун сургуулдары – оон ыңай оларның кыска намдарында онзагай чүү бар деп? Оолдун артында – школа, мүн-не харын шериг албаны, уругнун артында – чүгле школа... Оларның эң кол кижиге дегбээн үүжези, ам-даа казып тып эгелевээн, ынчалза-даа шинчилеп эгелээн эртин-байлаа – аразында бүдүү ынакшылы ол-ла турган боор. Хөнүп чадап орган пөрүк сеткилдин өзүмүнче барып-барып доң кыжын ачылыг чаъс куттулуп, чылыг тыныш челбип кээрин кым билген боор?! Ол кайгамчык болгаш эки болган, ынчалза-даа ногаан өзүмге өжешкен дошкун сооктуң доштуг тыныжы өршээл билбес, коргунчуг-ла болдур ийин!

Хамыкты хайындырган ол кежээ аныяктарга бүгү чүве дыка-ла аайлашкан. Дадыкпанның чаңгыс өрээлде кады чурттаан эштери, бодундан бир курс улуг ийи оол, "Хоорайда эживистиң бажыңыга шөлээн Чаа чылдапкаш кээли, маңаа канчаарыңны-даа бодун бил" дээш, чырыкта-ла чоруй барган. Чалгынмааның ийи эжиниң бирээзи чана берген, а өскези таныжы, харын-даа душтуу болур оолду чалап эккелген. Ынчалдыр-ла дөрт аныяк кады хөглөп, байырлаан, 198... чылды демниг уткаан. Оон, та ишкени хейлиг арагазының салдарына алысканы ол, та демги кылын харылзаалыг эштеринге

шаптыктавас деп бодааны ол, Дадыкпан биле Чалгынмаа бир шак ажып турда, оолдун ээн өрээлинге баргаш, олчаан үнмейн барганнар. Даң аткыжеге карак шимдинмээн деп болур: билчишкинниң бот-бодунга бүзүрелдиг, эрге-чассыг хөөрежи ала-чайгаар-ла ошкаашкынче, куспактажыгче шилчээш, өжүннерин сыртанчыпканында киж кайгаар, болдун чүү-даа чок ышкаш сагындырган. Хуулгаазын дүн. Чүгле ыңдыг дүннер таан кыска, чай эгезинде чодурааның азы шеңнениң хензиг өйдө чечектелгеш, дораан тоглап каары дег, дүргени аажок эрте бээри-ле хомуданчыг. Оларның катаптанмас хөөнү чоорту уттундуруп каар, оон башка бо чер-делегей шагда-ла бүрүнү-биле ынакшылдың дываажаны бооп хуула берген туар боор оң...

Чалгынмаа радио ыыттап, гимн аялгазы чаңгыланы бээрге-ле, туруп, өрээлинче маңнааш, улаштыр угбазы сугнуң бажыңынче карак ажыт дезипкен – сорунзалыг дүн соонда, чаа хүн чырыынга хенертен ол хире чоокшулажы берген эжиниң арнын көөрүнден эгенири ыңдыг күштүг болган. А Дадыкпан дем чаа мага хандыр чассыдып чыткан уругну чоктааш, шыданмайн өрээлинге соктап чедерге, оозунуң изи безин соой берген, чүгле долгаар кылдыр телефон дугаары арттырып каан бооп-тур.

— Кончууну аа, чарашпайын салып аар, аамай-дыр сен, тала. Сүрүп эккеп ал, эр киж эрестиг хөделир болбазыкпе – деп, душтуу кыстың чанында орап өске оол дүш чок кочулаан.

Дадык-даа чым-сырт кыннып, шынап-ла чоонган мен дээш, адаанда вахтада согаңайнып удуп орап угбайны көгүдүп, телефон долгаарга, Чалгынмаа дораан угбазының бажыңының дугаарын айтып бергеш, ооң дужунда садыг чанынга чедип кел, үнүп кээр мен дээн уткалыг харыылаан. Оол-даа дедир халып үнгеш, дүвүдалаш кеттингеш, дөрткү каъттан ужугуп-ла баткан.

Эзиннелген харжыгаштар Чаа чылдың улуска ам-даа өөредип четтикпээни валызының аайы-биле бөөлденген дег, элдеп-чиктиг, өөрүнчүг, күзенчиг болуушкуннар тырыкыланып, шокараңнаан эрткен дүне бот-бодундан карак салышпаан оол биле кыс дүүн оларны бир-ле кижиниң өжээргээн, хүннээн карактары өрүм-нелдир үзе кайгап тура кежээлээнин кайын эскерген деп. Чалгынмаага күстен бээр туралап келген, ооң ийи-буттай өрээн суук кара чажын чазыксаар, ийи адышка өй борбалчыңнаан дөстөктерлиг хөрээн суйбаксаар, ийи карыш-биле долгандыр хемчээпки дег чиңге белин чыыра тыртыксаар Слава деп дөрткү курсчу эр бар чүве-дир. Арыг кыс ону черле херекке албас боорга, хорадаанындан, күзели ханмаанындан өжээргээн сеткили

кургаг ыяштыг аргага өөскээн өрт дег апарган кулугур хөрээн долган дунук кара кузумун кактап эгелей берген бооп-тур. Өжээргей карактар оол биле кысты оларның хуулгаазын дүн эрттиргени өрээлче киир үдээн.

Дүүш бетинде холдарындан четтинчипкен ийи аныяк боттарын салдынар арга чок кылдыр тудуштурупкан чаа байдалга таалап, ону улустан-даа чажырбайн чурттап турар черинче дедир кел чыдырда, оларны үш кижиге бүдүү хайгаарап, азыг артынга манап турган. Биргизи ийи узун, шыырак эрге: “Бо-дур, таптыг көрүп алыңар” — деп айыткаш, чугаалап шаг болганы дужаалын, чагыын азы дилээн база бир катаптааш, өскээр базып чорупкан. Аңаа уткуй келген бир оол танып кааш, “Слава, эй, турам” дээрге, демгизи тооваан, улаштыр кый дээрге-даа, дүргени аажок арлы берген.

Ээлчеглиг кежээ-даа дүшкен. Дадыкпан биле Чалгынмаа чеже-ле хөй-биле кады хөлзеп кээр, шимээн-дааштыг өөрүндө деэиичеңнеп, кинолап чорупканнар. Сөөлгү сеанс соонда чанып орда, хеп-хенертен, кандыг-даа өнчүк-чөңгээ чокка, халдаашкын-даа эгелээн. Чүнүн-даа ужурун билбээн Дадыкпан баарынче харлыктыр тептирикеш, харже олура дүшкен. Караңгы доора кудумчуда танывазы ийи куу дүрзүнүн Чалгынмааны күш-биле сөөртүп алгаш бар чыдарын шокараңнаан карактары-биле көрүп кааш, оол дыртпакталып туруп келген. Ийи-үш базарга, чаян бооп, эр күжү эглип, холу-буду аайынга кирип эгелээн. “Сүрер-ле, сүрер!” деп бодап мага-ботту, кадыг кириштен ышкына чоруй салган согун дег, ужугупкан. Ийи адаанчы оолдун алгызын дыңнааш хая көрнүп, манап турган. Чогуш-даа кизиткейни берген. Уруг алгырарга, дузалап болчуп кээр кижиге кайда боор. Ана халап болган, ам чүгле ботка ынанырдан өске арга турбас.

Дадыкпан шеригге самбону бичии-бачыы өөрөнгөн, институтка хостуг хүреш бөлгүмүнге база барып турган болгаш, элээн үр алдыртпаан. Халдакчылар берге эрлер дээрзи дораан билдинген — шанчып, теп турда, чүгле караңнаар, дозар, былдаары берге. Чүү-даа болза бирээзин хүреш аргазы-биле, дошталган харның тайгырын ажыглап, ужур иткеш чула тепкен. Арткан удурланыкчызының холунда бир чүве кылаш кылынганын оол эскергелек турда, Чалгынмаа-ла коргунчуу сүргей үн-биле: “Би-же-эк! Ки-чэ-ээн!” — деп алгырыпкан. Девидээн Дадыкпан бир кылчаш дээрге, доң харда шөйбек доорбаш ыяш чыткан. Шанчыгдан соора былдааш, камгаланыр арга бодап, маң-биле барып сегирип алгаш, эглип келген: бижектиг хол херлип келген боорга, боданып-даа четтикпейн, улдап-ла дүжүргөн. Коргунчуг

кургаг согуушкуннун дүлейленчек даажы, “ат болдум” дээнзиг алгы киргирээн хөрөк үнү уурук-суурук дыңналган...

Ооң соонда суд үезинде истекчи ол бүгү ийи-үш-ле минут иштинде болган дээрге, Дадыкпан арай чигзинген, ынчалза-даа кым билир боор ону, шын-даа ыйнаан, үе санап турар харык турган эвес. Хенертен өлүрүкчү апарганынга бүзүрөп чадап турган кижиге сегиржип алыышкынның кайы хире үр болганы кандыг хамаан ийик – дүш-дүлдө ышкаш хайлыг кезжээ кандыг-даа боттуг амыдыралдан артык өйүп кээр эрбенниг болуп, оолдун салым-чолун шуут-ла кыңчыктырбайн, кыскашталдыр кызып алган. Чок апарган эрний төрөлдери эрге-дужаалы улуг, шүүгү херээн чорударын эки билир болчукчуларлыг улус болган. Чалгынмааның херечилелин-даа улуг херекке албайн, базырып каапкан. Бот камгалалды хөлүн эрттирген, харын-даа шошту боду эгелээн деп (а кым ону бадыткаан чүвөл?) санааш, шииткекчи буруудадыкчының аайы-биле оолга он ийи чылды берип каан. Улаштыр Дээди Судче билдириишкин бижип, сүржүргө-даа, эки түңнел чок болган...

2

Он ийиден төнмөс-батпас он чыл эрткенде, арай деп хосталып үнгени бо. Демир херим хаалгадан үнерге-даа, оон улуг, каракка көзүлбөс херим чедишкен назылыг эр апарган биеэги аныяк оолду кажаалап алган хевээр ышкаш сагындырар, элдептиг дивеспе. Абакан – Кызыл автобустунун артыкы олудунга орупкан, бөдүүн чылыг чүвүрлүг, кидис идиктерлиг, хой кежи бөрттүг, дүндүгүр шырайлыг, карактары, даш көжээ-кижинии дег, белен-селен чивеңневес, шоолуг чүве-хөө ыптавас эр – Дадыкпан ам ол ышкажыл.

Чиигелде. Ынчалза-даа ол чиигелде сес чыл, оода-ла беш-алды, үш-дөрт чыл бурунгаар келген болза, өөрээй эртик. А ам канчаарыл? Бо туттуруундан хосталып, амыдыралдың каккыла-жып, моңнап кээр хаялар хүрээлээн кызаа унунга, хат-шуурганнар хөмө үрүп кээр ажык шөлүнгө үнүп кээрге, үжөн харлыг, хөрээнде долган муңчулгазы, даг дег, дамырларын дежилдир чиир дей берген эрни ында ам кым, чүү манап турарыл? Авазын эмер кулун дег дешкилектеп турган чечектиг аячы ам кайы чүкте, кайы оранда барганыл? Сүүзүнүгү хоолулуг оът-сиген, изиг кааңда суксун хандыарар кара суг, ол-ла бүгү күзенчиг, тааланчыг чүүлдер ам кайдал? Чүү-даа чок: биеэги делегейни, амыдыралды бо он чылда өттүр сыгырып келген дошкун хат чидир хөөп каапкан.

Абаканга автобуска оруп турда, бир аныяк тыва уруг билединиң аайы-биле Дадыкпанның чанынга олурар апарган. Чаражы кончуг, даштыкы алгы тоннуг кыс баштай сандайынче оруп чоруй, хөлүгүр арынныг, дүрзүнчүг көстүр кожазынче кайгай каапкаш, сумказын артында хос олут адаанче киир идипкеш, дүрген-не солуй олуруп алган. Та азааргааны ол, та сезингени ол чүве. Херек адаандан адырылган эр сактырга, талыгырда арткан чалыы үези ону ынчаар чаннап, өскелээн ышкаш болган. Дадыкпан демги кысче чүгле чаңгыс кылчаш кылынгаш, орук дургаар хая көрүнмээн...

Сактыышкыннар. Эрээленчиг сактыышкыннар. Ийи чыл хире олурган соонда, аңаа ат салбаан чагаа келген. Сенче ол эрлерни салыпкан кижии – таныжыңны чара кирип алыксаан Слава С.-тир. Сени шиидип турган шыңгыи шииткекчи ооң хээлилеп алган кижизии-дир. Чалгынмаа чагаа биживейин барган болза, кайгава. Ол ам Славаның кадайы апарган, аңаа шагда-ла оол божуп берген деп бил, сени ам кайыын тоор, сагыжында безин чок боор сен. Бодуң база ону шуут уттувут дээн уткалыг допчу чагаажыгаш.

База бир ийи чыл эрткенде, манавааны элдептиг чагаа келген. Каш сөстүг, биеэги таныжының холу-биле бижээн чагаажыгаш. Дадыкпан ону шээжи-биле сактыр ийик. “Буруулугну бурган билир дижир, ынчалза-даа сен-не мени билипсиңзе азы өршээп-сиңзе, бурганның өршээли ажырбас боор. Слава деп кара дайзын бистиң чуртталгавысты мынчалдыр үреп каанын чоокта чаа билдим. Мелегейим уржуундан ооң кадайы болуп чордум, а ол сек сеңээ өжээргээш, демги улусту ыдалапкан чорду. Ам чарлып алдым. Кажан-бир хосталып чедип келзинче, сени манап орар улус: Чалгынмаа биле Арын-оол иешкилер бар дээрзин билип ал. Харыылаарын бодуң бил”. Слава биле Чалгынмааның оглу чүге ындыг аттыг болганын кайгаза-даа (ол дээрге Дадыкпанның калган ачазының ады чүве-дир), бодун албадаттынып тургаш, Чаа чылдың шагдагы хуулгаазын дүнүн сагыжының дүвү чок эзремиче киир дүлүпкен. Оон башка озалдыг-ла, угаан чана берип болур. Хоругдалга кирген соонда чагаа ап болур үелерде Чалгынмаадан кээп эгелээн, чыл ажыр улажып келген чагааларның чаңгызынга-даа, кадыгландыр бодангаш, харыылавайн барганы дег, ол сөөлгү чагаага база кандыг-даа харыи биживээн. Ол олчаан хуусаазының бешки чылында манап чадап каан авазы чок апарган соонда, чырык өртемчейде кымдан-даа чагаа ап көрбээн.

Кызылга хостуг базып чоруур баштайгы хүнү, душ болуп, эрги чылдың сөөлгү хүнү кылдыр таваржы берген.

Имиртиңнеп кел чыдар төп кудумчуну байырлал бетинин хөлзээзини бүргей апкан; ыңай-бээр шуушкан улустун хөглүг чугаа-сооду дыңналыр. Чаа чыл дээрге Чаа чыл-ла ыйнаан, ону кижизиг уткуваандан бээр ам төнмөс-батпас он чыл болган дүүнгү хоругдаттынганның ону барып уткуптар чери безин бо хоорайда кайда боор. Мында чүгле даайы ашактың бажыңы бар – ол дириг хевээр деп, чоокта бир кижиден душ бооп дыңнаан. Ам ынаар баар дээрге, канчап диттинерип, барып-барып байырлал бүдүүзүндө! Ындыг Соок-Ирейни кым манаар деп, үндүр үдеттирипсе азы дора көргөн, өскөлзөн көрүштерге үскүлөшсө кончуг. Ооң орнунга, каш акшазы чок эвес, аалчылар бажыңындан хонар өрзэл ап алгаш, уттундурган Чаа чылды чааскаан уткуур, ол-ла. “Хосталганың башкы дашказын бо кезжээ көдүрзе-даа кандыг боор” дээш, чаңгыс шил арага борастан аары-биле мыя бо төп гастронимче базып органы ол.

Кудумчу кезер черге хенертен бир херээжен-биле үскү-лежип каг часканнар. Тайгыр идиктиг, холдарында сумкалар туткан аныак херээжен “чуңгулап” кел чоруй, Дадыкпанны хөмө тавараан, харын-даа ону тудуп алган, оон башка кээп ужар ийик. Шыны херек, эр ону танываан, харын Чалгынмаа-ла (тоолда ышкаш, шынап-ла ол болган) чожаан үн-биле: “Сен сен бе, Дадык, ойт, ойт даадым!” – дээн. Чеже-даа аяар чугаалаан болза, ол үн диңмирээшкин дег дыңналган, тудуп алгаш турганы шенек дамчыштыр чаңнык сопкан ышкаш сагындырып, эрний бүгү боду серт кылынган. Машиналар шимчеп эгелээрге, кудумчу ортузунга көжээлени берген турар эвес, чаңгыс угже Дадыкпанның бар чыткан уунче кезе халышканнар.

Чартык шак безин четпээнде, базаар артында тулааланчак шык черде суугу-биле одаар ийи өрзэл эрги ыяш бажыңның моң кара азар шоочазы ажыттынып, ийи кижини шууштур киргеш, сураг барган. Мырыңай караңгылап орда, чадаг-шанак сөөрткен бичии оол эгиш-тыныштыг, бус-шаңы бургураан чүве кире халып келгеш, кухнязында олар танывазы акыйны көрүп кааш, кезек кайгааргадаа, канчаар-даа сактырга, черле билбези кижини боорга, сонuurгалын чидирип, чоорул ону дээнзиг, харлыг идиктерин уштуп эгелзэн.

— Арын-оол ам тос харлыг – деп, авазы чугаалаан. — Үшкү классга өөренип турар кижини бо, бир дугаар школада, чанывыста

чаа школа тудуп каан, магалыг-ла. Мээң чогумну ажыглап, хүнзедир чунгудан ыраваан-дыр. Маңаа турган студент угбазы дүүн эртен Чаа чылдап чана берди, оон башка дем-не сүрүп эккээр ийик...

Оолак чугааны улаштыр дыңнавайн-даа, өңү чок "Рекорд" деп телевизорлуг улуг өрээлче эрткеш, уланчылыг кинозун көрүп эгелзэн.

— Меңээ дөмей аян бар-дыр харын, бичиимде бир чуруум олчаан, ам-на бүзүрөп ор мен, демги чугааңга — деп, оолдан карак салбаан Дадыкпан үнү шедиргеленип чугааланган.

— Мегелеп чоор мен, бо оол боттаныр өйде өске эр кижибиле холбашкан эвес. Слава деп эр-биле Арын-оол бир харлыг турда олуржуп алдывыс. Бо оолга аажок хөңнү чок чүве ийикпе — деп, Чалгынмаа бодунуң демги чугаазын түңнөп кааш, газта чылып турган быдаазын тавакче куда бээрге, хенертен улуг оолдуг апарган ада хейде-ле чөдүрүп чоруй, дашкаар үнгөш, далаш-биле кыпсып алган таакпызын тыртып, элзэн үр боданып турган. Оон кирип келгеш, дем чаа садып алганы кургаг арагазын, конфет-чигирин ужулгаш, бажың ээзи-ле билзин дээнзиг, столга салып каан.

Шил төнүп чорда, чугаа-соот ам ийи кижиниң аксындан күшбиле үндүр иттинмес, а боду ала-чайгаар төктүр апарган. Чажырып канчаар, бөгүнгү амыдыралында чырык чурумалдар ховартаан, харын-даа куруглаан деп болур Дадыкпанга хоругдал мурнунда институтка өөренип турганы хензиг өйүн сактыры — дыка үр кара хлеб чип, кара шай ижип амыдырап келген кижиге амданныг аъш-чем, шынарлыг суксун ижип-чири-биле дөмей болган. Сугга дүшкен кижиге кулузундан-даа халбактаныптар дижир. Он чыл иштинде чаңчыгып калганы, ортулук дег, озалааш делегейи — ооң мурнунда аңаа эргеленип, өзүп-мандып, мээңии деп бодап чораан улуг делегейи дег, база-ла буступ дүже бээрге, ам кайы эрикче эштип үнер аайын тыппайн, үш-үдүрүм харбанып, суг тырттынар чазып чораан Дадыкпан, хензиг када-даа болза, Чалгынмааның сактыышкынныг хөөнүңгө алзыпкан. Ийи-үш-даа удаа байырлашкаш, аалчылар бажыңынче дап бээр часкан, ынчалза-даа сандайга чыпшыр тарбыдапкан билдинмес күштү ажар тура-сорук тывылбайн туруп берген. "Эзирип ор ышкаш мен — деп, аныяанда бажың ээзи херээжен дээш тынын садарыңга белен чораан эр ооң кутканы ээлчеглиг дашканы ижип ора, угааны бүлүртүңнөп боданган. — Шагдан бээр арага ишкен эвес мен, анаа бажыңга кыс чаяанныг кижиге чаныңга олурган эвес мен. Эзиридим-не..."

Оттуп кээрге, улуг өрээлде диван кырында чыткан. “Чаа чылдың дүнү-ле болгай” деп, чүге-ле ийик, сагынган. Хоорай хөглөп хонгаш, оожумнаан хире, элээн ыракта ыт ээргизи, чоокта бир бажындан хөгжүм үнүнден өске улуг дааш-шимээн билдирбээн – Дадыкпанның чалыы үезинде ыңдыг хөгжүм турбаан-даа ышкаш, чүгле ам аңаа кандыызы-даа кандыг хамаан де. Сыңый долу, суксап чыдары аажок. Бажың иштин чылыдыр одап каан, хептиг кижиниң кырынче чоорган база шуглай салган – суг дер дүшкен чыдар бооп-тур. Теңдиңейнип, аяар тургаш, дашкаар үнүп, соок агаарны харамдыгып киир тынгылааш, караңгыда борарган манза үгөкче шиглээн коклажыгаш-биле базыпкан.

Дедир кирип кээрге, Чалгынмаа та канчап дыңнап кааны ол ийик, база туруп келген, кухняда шай чылдып орган. Ол аразында диванда шуглак-дөжек салып база четтигипкен.

— Эзирээн-дир мен, он чыл арага амзаан эвес – деп, чүге агартынган хөөннүг чугаалап турар апарганын кайгап, Дадыкпан ыыттаан.

Черле ынчаш, чугаазы арай дужа-келбиже, чугула чүү-даа чок болуп турарын ол дем-не эскерген, ынчалза-даа хөрээнде шыгжаттынган бүгү сагышты ам база катап бодунга чоок апар чыдар бо херээженниң кырынче канчап тө чажыптарып? Барып-барып аңаа хомудаар, хорадаар бе? Ооң ажыы-даа чүл ынчаш? Душчуп келген-не-дир харын, кады олурган-дыр, ам чер чырып кээрге, чорупканы-ла дээр. “Хөй чүве коптарар эргем-даа бар бе? Хайлыг кара Слава-даа таваржып кээр болза, ооң кырынче халый бергеш, боой туда бербес-ле боор мен” деп, Дадыкпан боданган. Өжээн негээр бодалдары өжүп бар чыдары чиктиг. Ческинчиг дүрзүнүң дүктүг арнынче дүкпүрүпкеш, ыыт чок чоруй баар ол-ла! Азы ужур шаапкаш, тепсел-тепсел, чаннып эгелээрге, база-ла ыыт чок каапкаш баар. Чааскаан, шуут чааскаан, ижээн, куй болгаш үнгүрүнче кирген амытан дег, улустан оспаксыргай чорааны дээр эвеспе. О-Шынаада угбазы сугже чоруй баргаш, төрелдери хүлээп алыр чүве болза, оларның мал-маганын кадаржып чурттаза, ыржым булуңга деттип, орталанып алза...

— Коньяк артып каап-тыр, саваны төндүрбеске болуп бе? – деп, Чалгынмаа аалчызын чалаан. Бо удаада барык-ла ыыт чок ижип органныр. Бирээзи ам база удуучаңнап, согаңайны бээр (баажыланып олурганы ол, бир-ле сөстөр манап турар ышкаш херээженден адырлып аар аргазы-дыр ийин), өскезин диванга аппарып чыттырып каан. Ам мүн-не даштыкы хевин уштуп,

эптешир чыдыпканда, Чалгынмаа иштики өрээлден халаттыг үнүп келгеш, Дадыкпанның кыдыынга орупкаш, ооң мойнундан кужактааш, бажын хөрээнге салгаш, ишкирнип ыглай берген. Эзирээн хире, хөрээ дөгдөнээр, карак чаштары хөрээнге агып бадып, изиг эт-бот дээп, чымчак эмиглер өгенип кээрге, кижиргенчиг ышкаш сагындырган. Ана тура халыксаазы кээр, ышкамы кончуг апарган. Ынчалза-даа эрний холдары угаанга чагыртпайн хөделип, херээженний чымчак эгиннерин чыыра тыртып кээрге, өске бүгү бодалдар арлы берген, харын-даа бүдүн өртемчей шип-шимээн барган...

4

Чаа чылдың дүнү шак ынчаар эрткенде, Дадыкпан эртежики туруп келгеш, бир-ле чылдагаан чугаалааш, базып чорупкан. Арын-оолду ам бир көрүксезе-даа, хей боор дээш, соксап каан. Чалгынмаа соңга караанга кээп, кудумчуда карарып ыраан кижии дүрзүзүн үдей көрүп, бир удаа кый дээр, харын-даа соондан үнө халыыр часкаш, туттунуп чыдып калган. "Биеэги бир дүнү-вүстү сагындырар дээр чадап кагдым ышкаш, хей-ле кызыттым, та чүү чүвеге ынанганым ол. Мынча чыл иштинде буруум дугайында бодап-ла чордум чоп. Ам база оом-биле кады эрээленип артканым бо-дур. Өзээн өттүр доңган кижини чылдып аары берге дижир, Дадыкпанның сеткили база шак доңган-дыр, ону эргизип чадаштым..."

Дадыкпан аалчылар бажыңында өрээлинге келгеш, албадаттынып чыдыпкаш, дүъшке чедир удаан аттыг болган. Туруп келгеш, "Ам канчаарыл? деп айтырыгга харыы бээринден кызыдыр корткан. Чуртталгазының ийи катап кады хонганы херээженче – ынак чорааны, ам-даа тыртылары дың чаңгыс кижиге, чаа тывылган оглунче баар дизе, мыя бо, орук билдингир, ажык. Барбас дизе, кырган даайынга ужуражып кааш, даарта эртен талыгыр ырак О-Шынааже чоруптар ол-ла. Сагыш саарлыкталып, арам-безеректелип оруп-оруп, чунуп, кеттингеш, даайы сугже баар бодап үнүп келген. "Кызыл" аалчылар бажыңындан үнгеш, каш базарга-ла, хоорайның улуг чуңгузунга үзүп кээр. Дадыкпан бир көөрге, Арын-оол бо, чуңгулап баткаш, кактаттынып бар чыткан. "Күжүр оолду... оглумну. Мында хүнзээн-дир бо, авазы сүрбээнде, чанары кайда боор. Азы орук аайы-биле чедирип каар бе, соогу аажок хүн-дүр" деп бодангаш, оолду кый депкен. Арын-оол дүүн бажыңынга авазы-биле кады орган, эртен туруп кээрге, чок болган эр кижини таңып кааш, ооң аайынга кирип, чанарындан удурланмаан,

харын улуг улуссуг, бичии, соок холун сунган – мендилежири ол ышкажыл. Дадыкпан топтап көөрге, оолдуң хол хаптары өл, ийи чаагы кыза берген болган. “Бичии кижии доңганын боду билир эвес, үжүй бээрийне” деп бодап-биле ооң чаактарын, кулактарын чылыды тудуп, суйбагылаарга, бодунуң ишти-хөңнүндө бир-ле чүве чылымзыш кылынган.

Ол-ла баскаш, шокар дилиндектиг кудумчу кежер черге келгеннер. Дүүн Чалгынмаа шак-ла маңаа ооң куспаанче киир тайып келгенин Дадыкпан сагынган. Машиналар шуужуп-ла турган, а светофорда ногаан от чок-ла чок. Элээн болганда чөпшээрел чырыы чивеш дээрге, ийи кижии четтинишкеш, кежилдир базыпкан. Даштындан көөрге, бажыңынче чанып бар чыдар адашкылар кара олчаан болган...

Саая МАЙНАК

ЧОЛДУҢ ЧОВУЛАҢЫ

(Тоожу)

Бирги эге

Ынакшыл шүлүглели

Ак шаң тынган ажыг кышты өттүр манаткан, сагыш чырыыр чаагай час чаларап келген. Хоорайның кудумчулары кара, арыг-силиии хөлчөк. Чыккылама соок кыжын ажылдаар черинче, бажыңынче бөле-хаара дүй тырттынып алган, дүвү-далаш маңажып турган улус ам чиик кылдыр кеттинипкен, ыңай-бээр кайганып, таваар кылаштажып эгелээн. Каржып-солчуп турар кижии бажы кизирт.

Бажыңнар баарында, тротуарларны дургаар тарып каан ыяштарда анай-хаактар мочургаланып эгелээн. Чылыг үе келгени-биле амыраан-чайыраан кушкаштар-ла үн алчып мыжырашкан.

Часкы хүннүн херелдери сонга өттүр изиндеди шонуп турган. Чапсар үезинде училищениң сургуулдары чугаалажып, каттыржап, бөлүк бөлүү-биле кабинеттер аразынга шуужуп турда, Саая Солаңгы Байыр-ооловна агаарлап, дашкаар үнмейн, сонгаже көрүп алган боданып орган: “Дүүн хүннү бадыр, бо эртен-даа адыжым ишти сыртыңайнып тыртып турар, элдептиин аа?.. Кымдан чүнү алыр дээним ол? Мындаа авамның чорудупкан акшазын алган мен. Ам та чүү?” деп, алаң азып орда, чаңгыс столда кожа олуруп, өөренип, өрээлде кады чурттап турар эжи Салчак Светлана чанынга маңнап келген:

— Э-жи-им, Солаңгы!.. Баштай ырлап азы самनावыт! Оон бээр мен — дээш, бичии дөрбелчин саазынны оң холунда өрү көдүрүп тудуп алган, арын-шырайын хүлүмзүрүг долган көрүп турган.

— Меңээ чагаа келген-дир бе? Экизин аа — деп, Солаңгы амыраан ышкаш, айтырып чугааланыпкаш, топтап көөрге, чагаа хавы эвес боорга, дылы сынып калган.

— Чагаа эвес, бан-дер-оль келген деп дыңнадыышкын-дыр — дээш, саазынны көөргедип чайгылаан.

— Бандероль алыр кижим чок, кижини ымзандырып алдың. Бодуңга келди ыйнаан — дээш, куду көрнү берген.

— Кайын келген деп! Ажай-буурул Саян сыннарының артындан ужуруп келген — деп, ыткыры кончуг хөөрөп чугаалаан.

— Ылап-ла менде келген болза, ылчыңайнып турбайн, беривит. Өрээлге баргаш, ырлап бээр мен — деп, чыдырда, коңга “олуруңар!” дээнгиз чаңгыландыр кыңгырт дээн.

— Номчуп көр даан, эжим — дээш, саазынны Солаңгының баарынга салып бергеш, кичээлге белеткенип, сумказындан кыдырааш уштуп алган.

Солаңгы номчуп көөрге, шынап-ла Саян артындан келген бандероль болган. Ол эдерепп, дылы агарып калган: “Уваа... Ындыг ырак черде өөренип-даа, ажилдап-даа турар чоок улузум бар эвес. Шеригде албан эрттирип турар акым-даа, дунмам-даа чок. Алдын-оол бе? Чок, ооң-биле харылзаам шагда-ла үстүп калган. Чаңгыс классчы оолдарның бирээзи бе? Оларның бирээзи болза, чагаа-ла бижээй. Элдептиин аа...” деп, тывызык тыпкан кижини ышкаш, догааштырып, бажы ыжып орда, Света сымыранып айтырган:

— Кымдан келген-дир, эжим?

— Ужурун тып чададым.

— Таныжып аар дээн оол эвес бе?

— Таныжып аар дээн болза, чагаа бижиир ыйнаан.

— Алдын-оол эвес бе?

— Холунуң үжүү өске чүве-дир – дээш, Солаңгы саазынны сумкага суп алгаш, башкыже көре-көре, Светага сымыранган:

— Кичээлдер төне бээрге, почтага кады баар бис бе?

— Чээ, баар бис. Ынчан ужуру билдине бээр.

— Ындыг боор – дээш, Солаңгы башкының тайылбырын кызып-кызып дыңнаарга-даа, ал-ла сагыжы дыңнадыышкында, чүрээ ажыңнаар, кичээлдер төнгүжеге чедир кара түрүнү көргөн.

Эжишкилер чурттап турар өрээлинге келгеш, бандеролду ажыдып алганнар. Солун-биле ораап каан дөрбелчин чүве болган. Света солунну чазыптарга, чыйы салып каан чагаалар болган. Солаңгыга ол-ла хевээр тутсуп берген.

— Сээ белек эвес, чагаалар келген шээйил. Шуптузун номчу, эжим. Мен шаптык катпайн, дуу өрээлде уруглар-биле суг салба хөөрежипкеш, чедип кээр мен. Чагаалар дугайында сөс-даа хөк дивес мен – дээш, Солаңгыже көре-көре үне берген.

Солаңгы арны изиңейтип, чүрээ диртиледир соп, кырында чыпкан чагаа хавын чазыптарга, Алдын-оол чанында кожа олурган ышкаш, дыдырашсымаар дас-кара бажының дүгүн аяныы кончуг, чолдайтыр даартып алган, кара-хүрең арны дола берген, чымчак көрүштүг улуг карактарының оду чайнаан, арын-шырайында хүлүмзүрүг чыраан, езулуг эр болу берген, Солаңгыже дорт көрүп орган. Топтап көрүп-көрүп, чүрээнің дужунга чыгыш түдүп, эриннеринге ошкаан ышкаш дегзип, андара түдүптарга, тураскаадыг бижип каан болган: “Төрээн черим Балыктыг хемге кара чажымдан тура ойнап өскен, ортумак школаны чаңгыс класка кады дооскан кыс эжим Солаңгыга бүдүү, бүгү сеткипи-биле ынакшаан Алдын-оолдан” дээш, чылды, ай, хүннү бижээш, адын бухгалтерлеп салып каан болган.

Ачы-буянның херелдерин черже саарып, ойнаан алдын хүннү хеп-хенертен чылбыга-моос сыырыпкан ышкаш, өрээл ишти караңгылаш дээн. Солаңгы Алдын-оолдун чуруун бодунче көрүндүр ийи холдап түдүп, карактарын шийип алган, улуг тынып орган: “Оо, тос дээрим, Долаан-бурган – Чеди-Хааным, Доңгул-Тайгам, Балыктыг хемим, эргеленир авам, энерелдиг ачам, ээ көрнүр, эргим хан-төрээн улүзум!.. Урууңарны мени өршээп көрүңерем. Анай чажымдан тура кады өзүп, өөренип чораан меңээ ынак Алдын-оолдун чагааларын номчуп көрейин” дээш, карактарын көрүп кээрге, өрээл ишти чырыш дээн. Хүннүң херелдери саарлып турган.

Алдын-оолдун ынакшылының кудуранчыг аялгазы, куюмнан-чыг сактыышкыны, хуу-салым дугайында бодалының ыры Солаңгының сеткил-сагыжын мугуртадып, сарынналып куттулган: “... Сарыг бүрүлөрниң чер кырынга дөжелири дег, саарылганган

бодалдарым хөрээмни бузуп каа дег, дойлуп тур. Салбагар кара булуттар аяс дээрни, хүннү дуглап диргелген дег, чашкы шаавыс, школачы чылдар дугайында сактыышкыннар сагыжымны дүн-хүн чок бүргеп алган – чалыы чүрээм аарып, сээдеңнээр-даа чыгыы чор мен. Частың чырык хүнүн көргөш, чаңгыланган ыры дыңнааш, сарынналга дүлдүне бээр кижидир мен. Улуг харлыг, улуур шуурганныг узун кыжын удуп чадап, аңдарлып-дүндерлип, сени көрүп чыдар-дыр мен.

Ынакшылым уттундуруп читпес аар аарышкызы – ыым сени талыгырдан бар-ла үн-биле кыйгыра бээр-дир, ынак болгаш, ындыг-дыр мен, ынанарым күжү ол боор. Бүтпейн баар деп бодалым чок, бүзүрелим ол хире идегелдиг. Чүрээм аарткан, сөглөп диттикпээн ынакшылым чүс хар чедир чурттаар-даа болзумза, ыйбаланып, хүл ышкаш, хадый бербес, ынааның өшпес шонуу сеткилимде чалбыышталып хып чор. Чааскаан-зыраан хунук чуртталгамның ырызында сарынналдың, куда-ралдың муңгак хөөнү сырыннап тур.

Черниң дүвүнден аттыгып үнген суг бажын өг дег овааландыр хөмерге-даа, бир-ле черден сыстып, чара теп үнүп келири дег, сеңз сөглеттинмээн ханы ынакшылымны чеже-даа уттуптар, кааптар дээрге, сагыш-сеткилди чагырар, каракка көзүлбес, хуулгаазын күш-түр. Ол могап шылаवास сүр-күш назын-биле, амы-тын-биле түдүш дээрзин оранчок ырак өске черге шериг албаны эрттирип тургаш, чүрээмден, бодалдарымдан, сактыыш-кыннардан угаап билдим. Ийи чыл хире үениң дургузунда ийлеп, өскүссүргей чорбаан, идер чалыы өске оолдун чүрээ-биле холбажы берген боор сен. Аксымны тебе тепкен ышкаш, ак хар ажыдып албас, пөрүк, аамай болганымдан аксым кежиин кузуп алган кижидир мен ийин. Шуурганныг-даа, өөрүшкү-маңнайлыг-даа чуртталганың одун кыпсыр бодаан, буугуп калган күзелимниң буурап, бүтпээнинге бодум буруулуг мен. Салым ындыг болганы ол ыйнаан, сээ чарбыыр харыым, эргем-даа чок. Сагыжым чырып, сүлде-сүзүүм бедик-даа чорза, сени черле утпас боор мен, сеткилим ханызынга чурттап чоруур боор сен...”

Шүлүк аянын кылдыр бижээн чагааларны, сускунун хандыр кара суг пактаан кижидир ышкаш, карак шиммейн, харамдыгып төндүр номчуптарга, аяс хүндүс хенертен карак одун кызыңнадыр кызаш дээш, черни сиртиледир чыжырт-дарс кылдыр диңмиреп, чаңнык дүжүп, Солаңгыны сопкан ышкаш болган. Даң адып, хүн дээп кээрге, имистелип чиде бээр сылдыстар ышкаш, ооң карактарының хып турган отчугажы өжүп калган. Солаңгының кызыл эриннериниң

өнү өжүп, кылаңнааш чулуу кургап, арын-шырайы куураара берген. "Аа, халак, ам канчаайн, Алдын-оол?.." деп чугааланыпкаш, холдары сириңейнип, чагааларны аайлап чадап, ишжирнигип ыглап орда, ооң чанынга Света аяар, бут баштап кылаштап келген. Эжиниң кээргенчиинге ыглаптар часкан. Анчыгзынып, кончуттуна бээринден сести-сести ооң бажын суйбап, чанынга чыпшыр олуруп алган.

— Меңээ чугаалап шаг болганың, эң-не баштай ынакшааның эр эжиң Алдын-оолдуң чагаалары-дыр бе? — деп, эпчоксунуп, чымчак айтырган.

— Бижип алган чагааларын шыгжап туруп бээрге, кады шериг албаны эрттирип турар эштери албадап тургаш, бандероль кылдыр бөле шарааш, чорудупкан-дыр. Меңээ муңгаранчыг ынак, ыглап чоруур — дээш, чугаазын төндүрбейн, харлыга бергеш, карааның чажы бүлдеңейнип, эжинден куспактаныпкан. Солаңгының хөрээ дөгдөңнээр, мага-боду сирилээр, чүрээ тиккилээр болган. Карааның, чаъс суу ышкаш, кылаң-арыг чажы Светаның ооргазынче дамдылап турган.

— Ыглавайн керем, Байыровна. Амыдыралга чүү-даа таваржыр, аактыг-кээктиг бергелерни ажып эрте бээрге, ааскежик аайлажы бээр чадавас. Ыглап-сыктап салдынарга, сүлдесүзүк кудулап, сүнезин хадый бээр деп авам, ачам чугаалажып органын дыңнаан мен. Ужурну сагыза эки боор. Быжыг туттун, оваарын — дээш, Солаңгының карааның чажын аржыыл-биле чодуп оожуктурган.

Солаңгы ыглаарын соксадып, эжиниң сагыш човап турарынга сеткили чырып, чүрэниң согары оожумнай бээрге, чуннуп каапкан. Ыглаан, муңгараан шинчи чок, арын-шырайы чазык-чаагай апарган.

— Ижин кара-чок чугаалажып, сагыш-сеткиливисти үлежип чоруур, чаңгыс кожуун чурттуг эжишкилер болгай бис. Алдын-оолдуң мөөңү-биле келген чагаалары ынакшыл дугайында шүлүглел ышкаш, чечен-мергени, дээштии чогаалчы кижиге бижээн дег, сагыш-сеткилимни куюмнадып, саргыдып тур. Номчуп көр даан — дээш, Солаңгы чагааларын Светаже сунган.

— Чээ, кежээ удуур бетинде номчуур мен — дээш, Света чагааларны тумбочка иштинче суп чыдырда, Солаңгы чугаалаан:

— Эчизин бодавайн, электен Маадыр-биле таныжа бергенимге, көгүттүрүп, дуурайладып алганымга хомудап ор мен. Алдын-оол шеригден эеп кээрге, ужурашкан болзумза... — дээш, Солаңгы орун кырынга куду көрүп алган орган.

— Маадыр чаңгыс классчы болгаш, үргүлчү меңээ кээп турган. Мээң кара хайым-биле... — дээш, Света чугаазын доозуп чадап, эжинче суглуг караа-биле көрүп орган.

— Бодум кенен болган мен. Сенде кандыг-даа буруу чок. Мээң сеткилимни чүгле сен билип чоруур сен. Салымым ыйнаан — деп, Солаңгы элдээртип каан.

— Маадырны биче сеткилдиг деп билир мен. Чаңгыс курста кады өөренип турар эжи Юра дээр оолду меңээ эдертип эккеп туруп берген. Ону көөр-даа хөңнүм чок. Манап чоруурум Эзир-оолга шынчы бооп артар мен.

— Юра чиктиг оол ышкаш чоржук. Карактарының дамырлары кызыл, арны сарыг, арган, чугаазы хөй. Мындаа кинолап чорувуста, чыдының чүдээнге кузуптар часкан мен — деп, чыдырда эжик соктаан.

Солаңгы бандероль хавын тумбочка иштинче супкаш, диленген кижиге бооп, номнар уштуп, үжеттине берген.

Светлана Салчаковна эжик чанынга чеде бергеш:

— Кымыл? — деп, ыткыр айтырган.

— Бис-тир бис — деп, таныыры үннер дыңналган соонда, Маадыр биле Юра сүрүштүр кирип келгеннер. Силии, арыи кончуг кеттинип алган болганнар.

— Экии! — деп, уурук-суурук мендилешкеш, өрээл иштин дескиндир көрүп турганнар. Маадыр Солаңгыже чоокшулап кылаштаарга, олче көрүнмейн, кичээнге салбайн, ном ажып орган.

— Билеттер садып алдывыс, кинолаар бис бе, уруглар? — деп, Маадыр Солаңгының чанында чеде берген, чиге көрүп тура айтырган.

— Билеттер менде — дээш, Юра Светаның чанынче чоокшулап орган.

Ол Юрадан караан дестирип, Солаңгыже көрүп:

— Бөгүн кино көөр чайывыс чок, эртен берге экзамен дужаар бис. Аңаа даң аткыже белеткенир бис. Боттарыңар көрүңер, оолдар — деп, угаангыр, сагынгыр харыылаан.

— Артык билеттериңерни садыптыңар азы чаңгыс курсчу уругларыңардан чалап алыңар — дээш, Солаңгы Маадырже, Юраже ээлчештир көрүп орган.

— Чүү болду, Солаңгы? — деп, Маадыр Солаңгының арнының хүлүмзүрүг чок, көрүжүнүң шириин апарганын эскерип айтырган.

Юра эжи Маадырның чанынга кожа туруп алган. Олар Солаңгыны түрү бастыр хире хөөннүг боорга, Света эжиниң чанынга чыпшыр туруп алган.

— Чүү-даа болбаан. Света экзаменге белеткенир бис деп шынын чугаалады, дыңнавадыңар бе? – деп, Солаңгы доңгун айтырган.

— Дыңнадывыс. Эки өөренип турар улус дөмей-ле дужаап аар силер. Че, кинолаалыңар, хүндүлээрге, хүл чажа бердиңер – деп, Маадыр адырлыр хөөн чок, шорлуп, улам сиңнигип чугаалаан.

— Көөр киноңардан озалдап каар силер, ам барыңар че. Силерниң-биле сөс былаажып турар чайывыс чок, биске минута безин алдын ышкаш үнелиг. Биске өөредилге, диплом херек – деп, Света кончуттуна аарак, оолдарны үндүр сывыргансыг, шыжыгып чугаалаан.

— Моон соңгаар кинолап, дискотекалап, бажывыс силгип маңашпас бис – деп, Солаңгы Маадырның хөңнү калзын, өске уруг-биле тенип чоруй баар болза деп күзелин илереткензиг, эжин өттүнүп, ооң дорт чугаазын деткээн.

Маадыр холдарын чудуруктаныпкан, ызырныпкан, уругларның кайызынче-даа хыйыртай аарак, соок көрүп чугаалаан.

— Че ындыг-дыр, даң аткыжеге өөрениңер, кызыл диплом хойлап алгаш, улуска көөргедип, хөрээңер чайып кылаштаңар! Юра, че напар, кино көрүп, аян-тээлеп чоруптаалы! О, кэй! – дээш, эжикче диртилиедир базыпкан.

Юра оң холун өрү көдүрүп, “куйт” дээш, ээзин эдерген ыт ышкаш, Маадырның соонче шиштеңейнип кылаштапкан.

Света эжикти кончуг дүрген сенчилепкеш, Солаңгының чанынга чыпшыр олуруп алган.

— Озалдыг, коргунчуг оолдар звеспе оң, корга бердим. Оваарымчалыг болзувусса, эки боор – деп, Света сести берген сеткилин илереткен.

— Чугаазының чөңгээлиин көрбес сен бе. Бодунуң амы-тынынга четтиниң, кижини бажыңга хан кутса хөңнү-дүр! Кандыг арга-биле Маадырдан чарлып алыр чоор... — дээш, Солаңгы улуг тынып орда, Алдын-оолдун чагаалары ону диргизип, чаа амыдыралче кыйгыра берген ышкаш болган...

Ийиги эге

Какпалаткан чүректөр

Солаңгы биле Светаның чурттап турар общежитиезинден театрже кылаштажып органныр. Маадыр тыртып чораан сигаретазын черже октапкаш:

— Света чаңгыс классчым болгаш, мени Солаңгыга таныштырып каан. Светаның шеригден бо күзүн халажып кээр Эзир-оол дээр таныжы бар. Школачы чылдарында-ла чарылбайн кады чоруп келгеннер. Ынчангаш, сенден дезип, оюп, херекке албайн, чоруп турары ол-дур. Ол сеңээ дуурайлатпас боор, оол – деп, Маадыр Юрага ужурун тайылбырлаксаан.

— Ындыг болза, олче чызаалаан, туралаан херээм чок-тур аа... Кыйбың-сыйбың кызыжактар тыпты бээр ыйнаан—дээш, Юра сеткили хомудаан, сагыжын чазамыктаан хевирлиг чугаалаан.

— Чоока чедир сени куспактап алган чоруур Катя дээр уруг чүге көзүлбейн барды. Кайнаар чорупканы ол?

— Янган уруг болган. Сыйбыңайнып чоруп тургаш, чес копеектиг чолаачы оолду көгүдүп алгаш, ооң кабиназында чурттап, хөлезини дээш, чулуп чип чор ыйнаан. Ону чоор мен. Ындыг шлюхалар бо кежээ-даа чыпшынып келзе хөңнү-ле. Ха-ха-ха – деп, каттырып-каттырып, эжинден айтырган:

— Сен канчап тур сен?

— Солаңгы шеригде муңгаранчыг ынакшаан таныжым бар дээш, дедир тепкеш, туруп берген. Бир чыл чыгыы ызырты сүрүп, ээжээн базып, адырылбайн чоруп тургаш, өлбээн кара тынымда холумга кирип алган мен. Бир катап мени “Алдын-оол” деп адаптарга, тос өкпем туруп, доңгайты шааптар часкан мен. Ам мени Алдын-оол дээр болза, аксы-сөзүн ап, аа шаап, кезедир мен.

— Аңаа хол дегбе, чаражы, топтуу кончуг уруг ышкажыл – деп, Солаңгыга болушканзыг чугаалаан.

— Херек апарза, хере шавар мен. Херээжоктар эр кижии аайындан эртпес болур ужурлуг – дээш, Маадыр тура дүшкеш, Юраже көрүп-көрүп тура, сургаан ышкаш чугаалаан: — Сен олар-биле ылчыраңайнып чорба – дээш, шириин көрүп турган.

Юра чүнү-даа ыыптавайн, “Маадыр кара сагыштыг, кадыг холдуг эр-дир эвеспе” деп, боданмышаан, кылчаш кылдыр көрүп каан.

Кинотеатр баарында шөлде аныяк-өскен чер-черде бөлүк-бөлүк туруп алган, каттырышкан, иткилешкен, чир-шоң турган.

Озалааш турган дөрт уруг, ийи оолдун бирээзи Маадыр биле Юраны уткаан ышкаш чоокшулап кылаштап ора алгырган:

— Оо, Юра, Маадыр, экии, эзирлер! – деп, хол тутчуп мендилешкеш, — Артык билеттер бар бе? – деп, айтыргаш, дылының долгай апарганын, аксының изий бергенин эскертип алган.

— Бар-бар, кайгал – деп, уурук-суурук харыылааннар.

— Балдырыңар дыңзыг, карманыңар шартагар эрлер болгай

силер, дуу ол турган чарашпайларны чалап, кино көрүп, таныжып албас силер бе? – деп, айтыргаш, холу-биле айтып турган.

Олар уругларны “шинчип”, будундан бажынга чедир көрүп турда, Мерген сымыраны аарак сүмелээн:

— Чүрек базырар чүвелиг болзунарза, силерден салдынмайн баар сыйбың-каралар шээйил. Карак базыптарыңарга-ла, ол-ла чүведир ийин. Ортузунда турар дирт кара, ызыр эр мындаа силерге чугаалап турганым суг кайгал Суглай-оол-дур, бистиң Мээреңивистир. Кызыжактар бистиң “напарларыбыс”-тыр. Хи-хи-хи. Бараалыңар, таныжып аалыңар, аалдар – дээш, шергеп алган турган өөрүнчө эдертип чедире берген.

Аттарын адап, хол түтчүп таныжып алганнар. Мээрең дээрзи Маадыр биле Юраны топтап, чырыы чыртая берген турган. Мария, Катя дээр уруглар оларның кыдыында кыстына бергеннер. Кижии оога берги дег, арагазыг, кузумзуг чып хөөн булгандырып, айдызап эгелээн.

Карактары хапыгыр, шөйбексимээр, диртегер арынныг Мария өөрүн долгандыр көргөш:

— Кино көөр харыым чогул, өршээп көрүңер. Залга чүрек бурулап, баш аарып орда, куску кели берзе, үндүр маңап четтигер звес. “Артистеп” тура хонза эки эвес бе, оолдар! – дээш, доңгайгаш, дүпкүрттүнүп турган.

— Ол, ол, Мария, черле угаан-сарыылдыг сен ийин. Баш муңгаш байдал тургустунуп кээрге, оон чиик адак уштунуп үнөр арганы тыптар сагынгыр, кажар уруг боор. Чыглыр үгээвиске чык долу таалыңныг чеде бергеш, чырык хүн деггиже декей-оолап, самнап, таалал-даамчырал ап, тамчыктаныры ышкаш, аас-кежик кайда боор – деп, Мерген Марияның саналын хөөредип деткээн.

Суглай-оол чоогунда дыңнап кааптар улус чок бе дээнзиг, дескиндир көргөш, сула чаңнаан:

— Мерген, билеттерни садыпкаш кел. Эжеш экер эрлер, хып дээн чапыы кыстар хөөрежирге, даң адары, кум кыннып алган ышкаш, болдур ийин. Ха-ха-ха... Бөгүн бир серенгини шуудупкан мен. Силерни суггарарыңа копей четчир болгаш арттар. Чүгле сула чаңнаар силер – дээш, оң холу-биле хөрээнде дартагар карманын часкап турган.

Маадыр биле Юра сести берген, аас ашпайн турганнар.

— Силер чүге хөк дивейн, хөлүйжү берген тур силер? – деп, Мерген айтырган.

Маадыр Юраже көргөш:

— Силер шөлээн хөөрежи, таалал ап хонуңар аа. Бис шаптыктай бээр бис – дээш, Мээреңже көргөн.

— Бис ышкаш, “соктап” чоруур, таалалды көргөн, чүрээңер кара таакпыга какпаладып, балыгланган, ханыңар хораннанган эрлер-дир силер. Мээң улузум-биле сула пактап, хөглөп турган чордуңар. Ам чаңгыс дында баглашкан бис. Кызыл тынывыс – акша, кара таакпы дээрзин думчууңарга керттип алыңар. Шак орайтады, дүргөн чоруулуңар! – деп, салаазын согаңнадып, хөрөктөнгөн.

Кым-даа, чүнү-даа ыттаваан, бажын согаңнадып, чөпшээ-режип каан.

Маадырны Мария, Юраны Катя чедип алгаш, өөрү-биле алгыржып чугаалажып, доора кудумчу-биле ажытталып чоруй барганнар. Эрткен-дүшкөн улус оларны тура дүжүп, кайгаар болган. Суг көрбейн, идиин ушту, даг көрбейн эдээн асты берген, чүрээ хөөрзэн, караа көзүлбөстээн аныяктарга каржып эртип турар кижилер тевенелер ышкаш сагындырган. Олар амдыызында боттарының бажында тевени көрбейн, тенек аараан ышкаш, мага хандыр хөөрежиксээш, калчаараан ытка сывырттаткан ышкаш, далажып, чыглыр үгээнче бар чытканнар...

Үшкү эге

Бүлдөңнээн карактар

Көрүп четпес, шөйлүп чаттылып чоруй барган, карак-чедер девискээрниң ужу-кыдыы дээр-биле тутчу берген, элеш канныр чүве-даа чок, ээн, сүстүнүп чыдар элезинниг, дазыр черлерде тайыс оът, чолдак кара хараганнар үнгөн хөлүгүр хову. Чер биле дээрни тудуштуруп, көгерөңнээш дүдүскөк шимчеп, көжүп, чиргилчиннеп турда, эът-кешти оя чип турар изиг хову. Хар суу-биле дазырларда үнүп келген оъттуң бажы саргарып, кадып, хады бээр кара хову. Дүне када, хүн хөөрөп келгигеже сыылаар чывар, кечээ челбип кээр сырын эвес болза, кижиниң тыныжы бачымнап кээр, хөңмеленип кадып каар, халыын оран.

Кыжын кыйгак хүн караанга кылаңайнып чыдар кылын хар чаар, кылаштап чораан кижини ужур шаап, хөртүк-биле хөөп каа дег, каш хүн иштинде улуур шуурганныг соңгу Казахстанга Алдын-оол шериг албанын эрттирип турган. Шеригниң агаар халдаашкынынга удур камгалал кезээнге Ортун-оол Салчак-биле хенертен айыыл диргелип келзе, маңнап чоруптарынга белең машиналарда дериг кылып каан автоматтыг башкарылга станция-зынга смена аайы-биле сарыг экран баарынга оператор дежурныйлар бооп, ыдыктыг хүлээлгезин күүседип турганнар. Александр Хертек чолаачы болгаш, бежен хире километр ырак

хоорайдан хову ховузунда турар тускайлаттыгана ротага чүктер база почта сөөртүр хүлээлгелиг. Ол кезекке бүдүн хүн иштинде көзүлбейн баар. Албан эрттирип турар өөрү ону сары хүннү бадыр манап, кижээ улуг өөрүшкү-биле уткуп аарлар. Эштериниң аттарын ыыткыр адап чагааларны үлөп бээр турган.

Ол хүн үш хүн чүдөрзэн дээр аяскан. Авыралдыг хүннүң дээрбээ безин улгады берген ышкаш, ачы-буянын херелдерин ие-черже харам чок саарып турган. Кылаңайнып, диңмилеп, суггур чаъс чагган болгаш, чер кыры ногаарарып, аян кире берген, шыксыг, арыг агаарны тынарга, чагаайы хөлчөк, кижиниң сагыш-сеткили чырый берген ышкаш сагындырган.

Хөлөгелер узай бергенде, Алдын-оол эжи Ортун-оол-биле казармадан озалааш, таакпылаар черге машина кээр орукче, барыын чүкче көрүп, ыыт чок органнар. Алдын-оолдун чүрээ дүрген-дүрген соп, ажыңайнып орган. Ооң сагыш-сеткилинге дээр биле черниң тутчу берген дөлеминде мурнуу-барыын чүкче ажып бар чыткан хүннүң солаңгылыг херелдериниң аразындан ак аржылы эстеп, Солаңгы Алдын-оолче ак-ой аът мунуп алган чүгүртүп кел чыдар ышкаш сагындырган. "Александр Хертек Солаңгының чагаазын хойлап алган, мээң ийлээн сеткилимни өөртүп, чырыдар дээш, сырынналдыр сыгыртпышаан, сыылады халдып ораын оштап турары ол тур аа" деп бодал Алдын-оолдун сагыжын улам дүвүредипкен. Олуруп чадааш, ыңай бээр кылаштагылаан.

— Алдын-оол, бөгүн харыы чагаа алып боор сен — дээш, Ортун-оол эжиниң хөлзөп турарын эскерип, часкарган ышкаш, чугаалаан.

— Ам база ымзанып, чүрээм саргыыр ыйнаан — дээш, Алдын-оол эжинче көргөн.

— Сагыжым эндевейн тур, девин чаа хуваанактаарымга кээр кылдыр дүштү — дээш, оранчокта машинаны көрүп кааш, ыыткыры кончуг чугаалаан: — Саша орук довураан бурулады халдып кел чыдыр, көр даан — дээш, холу-биле айыткан.

— Шынап-ла кел чыдыр — дээш, Алдын-оол эжинче хүлүмзүрүп каан.

Эрлер машина херим иштинче киргиле ызырты манааннар. Саша кабина өттүр ыыткыр алгырган:

— Алдын-оол, сенде кыс кижиле бижээн чагаа келди. Адыр, мана. Чүк дүжүрүп каайн — дээш, складче чортуп чорупкан.

— Чээ—дээш, Алдын-оол Ортун-оол-биле казармаже кире берген.

Элээн болганда, чолаачы шергеп алган өөрүнгө чагааларны үлөп эгелээн.

— Александр Алдын-оол Багай-оолович! – дээш, чагааны хүлүмзүрүвшөөн тутсуп берген.

Алдын-оол адрести номчупкаш, Солаңгының холунуң үжүүн танып кааш, карманнап алгаш, даштыгаа өөрү көрбөс ээн черге чагааны чазыптарга, Солаңгы Алдын-оолче чиге көрүп келген. Тырттырган чурук өңүг болган. Солаңгының этин ажыр салып бадырыпкан кара чажын, долбанналчак кызыл, бопугур чаактарын, оожум көрүштүг, улуг кара карактарын, чулуу кылаңнаан кызыл, чуга эриннерин, чазык-чаагай арын-шырайын көрүп орган. Солаңгының ийи чыл чыгыы үе иштинде четчип бышкан, хып дээн чалыы кыс апарганын Алдын-оол магадап, чарашсынып, карактарын шиммейн, топтап көрүп-көрүп, ооң тураскаадыг бижээн чуруун блокнодунуң иштинче суп алгаш, кара будук-биле чараштыр бижип каан чагаазын номчуп эгелээн.

“Сеткил-чүрээңниң чажыттарын илереткен чагааларыңда мунгараан, сагышсыраан, сырынналган арын-нүүрүңнү көрүп ор мен. Кээрпеп ор мен, кегээредир харыым чоғундан карактарым тулупталдыр ыжып, чүрээм баларап калды. Ынчалза-даа эрткен үени сактып келгеш, сагыжым чырыш диди. Чаштан тура чаңгыс хемниң суун ижип, сайзанақтап ойнап, арга эдээ шыкты дургаар ховаганнар сывыртап, ары сары хүннү бадыр маңнажып турганывысты утпаан мен. Школачы хөглүг чылдарывысты, үстүкү класстарга өөренип тургаш, кезээлерде четтинчип алгаш, танцылап, арга-арыгга, тайга-таңдыларга экскурсиялап, походтап чорааны-высты сактып чор мен. Төрээн хемивистиң эриинге селгүүстеп чорувуста сенден чыпшыр куспактаныпкаш, ошкаптар чазып, эт-кежим кезээ дургу чымырткайнып, чүрээм күштүг согуун доктаадып чадап шаг болган мен. Сен менче чоокшулавас, чүнү-даа эскербес, чүгле боданырынга өйлежир чораан сен. Өрээлге келгеш, даң аткыжеге сени бодап, көрүп чыдар турдум. Та чеже катап дүжээн кижин мен. Доозукчу кезээде даң хаяазы уткуп турувуста безин мени куспактап, “ынак мен” деп сөглээр боор деп бодап турумда, интернат чанынга чедир үдеп кааш, көрүп туруп-туруп, бажыңыңче бажың халайтып алгаш, кылаштап чоруй барган сен. Мен ол черге көжээленип калган турган мен. Кара баарым халаш дээн, ыглавышаан херим эриинге халып келгеш, хүннүң солаңгылыг херелдеринге шондуруп чыткаш, меңээ ынак эвес кижин-дир деп үзе шиитпирлээн мен. Эмчи училищезинге өөренип чоруп тургаш, барааның көргөш чаштып, дезе берген

мен. Айлар шуужуп эрткен тудум, эш-өөрүвүстен сурааң дыңнап чорзумза-даа, сээң-биле ужуражырын күзевээн мен. Шериг чоруп тургаш, та чүге ужуражып келбээн кижжи сен. Кайгаар-дыр мен. Аравыс ырап, харылзаавыс үзүлгөн. Мээң идегелим өшкөн. Бир чыл хире кады өөренип турар эжимниң чаңгыс классчызы мени сүрүп келген. Ооң-биле таныжып, чоорту чоокшулажы бердим. Аа, халак, сээң мээ ол хире ханы ынааңны билген болзумза, халажып келириңни манап аар турган мен. Чиирбейленип частып орган ынакшылывысты шиитпир чок, пөрүк, өде-чара эвес аажы-чаңывыс өжүр базып кааны ол-дур ийин деп, чагааларың номчааш билдим. Аралажып, эптиг-демниг чурттап чораан үевисти, найыралдан өөскүп кыпкаш, ынакшылче шилчээн сеткиливисти чуртталганың хайыра чок шуурганы чула улдап, силгипкени ол бе? Бүрүлери саргарып кадарга, түлөп каапкан, чанаш куу арга-арыг бүдүн кышты өттүр ондап остааш, чазын катап чиирбейленип, ногаан торгу тоннуг кылдыр чечектелир. Эмин эртир сагыш аарыыңга алыспа, эш-өөр чок кара чааскаан эленеве. Төрүттүнгөн черинден өскээр кайнаар баар боор. Училищени доозуп алгаш, аңаа барып ажылдаар мен. Ээлеп чурттаар бажыңымның куу ыжы буруңайнып, сени түрөткен мени дириг-дир деп сагындырар. Ээ көрнүп, аралажып чорууруңну күзедим. Назыным дургузунда утпас мен. Мени буруудадып чектеве. Сээң ам-даа ынак чоруур Солаңгың” дээш, ай, хүнүн салып каан болган.

Чагааны төндүр номчупкаш, Солаңгының өске оол-биле холбажы бергениңге бүзүревейн, база катап номчупкаш, Алдын-оолдун чүрээ ушта халый бер часкан. Чагааны аңдара-дүндөре тудуп орда, бодунуң ылбай, чөгенчи болганыңга хомудааныңдан, Солаңгының кайы хире ынак чораанын эскербээниңге кургаг чораан карактарының чажы тудуп орган чагаазының кырынче дамчылай берген.

Кааң аяс тургаш, хеп-хенертен салбагар, ойлуп-дештип калган кидис ышкаш, кара булуттар чер-черде диргелип келген. Дээрниң, черниң дүвү ойлуп дешти берген ышкаш, хиилээн, коолаан дааштыг, сай-довуракты, бок-сүрээни бодунче бөлүп, дээр шаар бөөлдөнип үнө берген казыргы Алдын-оолду таварывайн, барыын чүкче ээргииштелип чоруй барган. Алдын-оолдун сагыжыңга ак-ой аңды карарып астына берген, аржыылы, платъези эстевейн, кара хөлеге апарган Солаңгыны казыргы аласталдыр бөөлдөп алгаш, оран-делегей кыдыынче шывадапкан ышкаш болган.

Уланчылыг.

Александр ДАРЖАЙ

Тывамның ырлары

Ыры бажы сынып көрбээн
Ындынналган ынак Тывам
Ырың меңээ – чуртталга-дыр.
Ында бар-ла чүүл-бүрү
Ышкам чүрээм дуолдурар,
Уянгылыг сарынналыр.

Тос-ла тостуң соогунда
Долаана-даа частып келир,
Чодурааның аккыр чечээ
Чоорган болган энчек харны
Солуй үнүп, саглаш кынныр –
Сорунзалыг ырың күжү.

Хөрээм иштин уярадыр
Хөй-ле ырны ырлап келдим:
Авайымның чылыг холу,
Амыраамның чымчак караа,
Чедишкен ай мөңгүн чырыы,
Сеткилимни чылдып чоржук!

Аас-кежик, өөрүшкү,
Аарышкы, качыгдалдың

Чеже ырын ырлаваан дээр,
Четче санап шыдавас мен.
Дөгerezин назынымда
Төндүр ырлап төтпес-даа мен.

Өлчейлиг чер шуглангаштың,
Өйү кээрге, удуй бээр мен.
Ыры бажы сынып көрбээн,
Ындынналган ынак Тывам,
Ынчан база мени аадып,
Өпей ырың куттула бээр.

Дагларым

Талыгырга чораанымда
Дагларымны сактыр мен.
Танывазым кадарчы
Тааладыр ырлап кээр.

Уяранчыг аялгадан
Уруг чаш шаам дирлип кээр –
Хаяларга өшкү дозуп,
Халып, шурап чоруур мен.

Куш төлү чалгынналгаш,
Кудай-дээрже ужуптар –
Дуруяалар дизии-биле
Турлаам каггаш чораан мен.

Чеже чылдар солчуп эртпээн –
Сеткилимге дагларым
Ырак-даа бол, чанымда дег,
Ыржым тыртып турарлар.

Таңды, Саян даглары –
Тааланчыг аялгам,
Талыгырга саргаан баарым
Дагап берип чоруур-дур.

Оожургалдың херээ чок ийин

Мен-даа бөгүн эң-не хостуг кижиге болдум:
Эктим ажыр өрө-шире тарывааным –

Экизи ол турган боор деп бодай-дыр мен,
Мени кым-даа дүвүретпес болу берди.

Кижилерни дора көрүп, базымчактап,
Хилинчекке чыгай бектеп чорбаанымны
Хандыр бодап орарымга, чүрээм күжүр
Ханып орар, дыштыы аажок сүргейил чоп...

Орай дүне малдар сүрүп, оорланып,
Ол-бо кижээ бижек аннып, кыжанмаан мен.
Чавана дег эргетенге чыпшынмадым,
Чаңгыс ботка харыы тудуп чоруур болдум.

Ажык шөлчө үнө бергеш, агы-каңгы
Айдыс чыдын хөрек долдур тынар-дыр мен.
Арга кирип, ыраажы куш үнүн дыңнап,
Аяң-шыкка даамчырап чыдар-дыр мен.

Төрзэн черим кавайынга өпейледип,
Төнчү билбес байынга мен чоргаарланып,
Кымга-даа бол адааргаар-даа хөңнүм чогуң,
Кымга-даа бол өрөм чогуң билип чор мен.

Чүглө чаңгыс Тывамга мен өрелиг мен –
Чүгө дизе, хуннүң чырыын маңаа көрдүм,
Чүрээм ырын хей-аът кирип, чүглендирди...
Чүглө ол ыр кезек өйнүү болу бэзйн-не!

Мен-даа бөгүн эң-не хостуг кижиге болдум:
Мени кым-даа дүвүретпес болу берди...
Ол-ла арай сезинчиг-ле болгаш турам,
Оожургалдың меңээ черле херээ чок ийин.

Езулал

Аткан даңны уткуп тура, мендиележир,
Ашкан хуннү үдеп тура, байырлажыр –
“Экии!” болгаш “Байырлыг!” дээн езулалдың
Аразында амыдырал оруу бар ийин.

Эртенгиниң хаяа-чырыын кайывыс-даа
Экизинип, таалал-биле уткуп алгаш,
Аас-кежиин оштап үнген чаа хунге
Амыр-биле чолукпушаан, сүдүн өргүүр.

Баштак-хөглүг чугаалажып, куспактажып,
"База катап душкужеге, байырлыг!" – деп,
Өөрлерниң дыңзыг холун чымчак туткаш,
Өгже углай кежээликтей чаныптар бис.

Аткан даңны уткуп тура, мендилежир,
Ашкан хунну үдеп тура, байырлажыр –
"Экии!" болгаш "Байырлыг!" дээн езулалдың
Аразында амыдырал оруу бар ийин.

Эдуард МИЖИТ

Ырылар апарган шүлүктери

Дүнеки куш

Аялгазы Александр Арат-оолдун

Сактып келем, чоокта чаа-ла даңны атсы-даа
Сагыш хандыр сени ошкап четтикпес чордум.
"Кыска сен!" – деп, чайгы дүнге хомудаарымга,
Кыжыраан дег, бир-ле кушкаш харыылаар чоржук.

Ам ол үе, чайның кыска дүннери ышкаш,
Агараш деп, эскет чокка эстип хайылды.
Кылыктыг мээң аажы-чаңым ынакшылымны
Кызаңнааштыг чайык-чаъс дег, өжүр чаңнады.

Ам бо өйде хондур-дүндүр сени сактып-ла,
Аакталган хомудалым өпейлээримге,
Кара өштүг дүннер безин төнмөс апарды,
Харын чүгле дүнеки куш мени кагбайн чор.

Сени ошкап, чассытканым дүннеривисти
Сеткилиңге чечектер дег диргизип алза,

Бисти чоктаан дүнеки куш ужуп чорбаанда,
Бичии-даа бол, идегелден меңээ берип көр!

Четтирдим

Аялгасы Сергей Ондарның

Ханы быжыг ынакшылым алгаксаан дег,
Кады кожа эдип оарар куштар ышкаш,
Ынакшылды кады ырлап чоржук бис чоп,
Ырывыстың сөзү каржып канчаары ол?!

Уя туткан будуу сыйлып, хадый бээрге,
Уйгу-дыш чок эдип, дилээн кушкаш ышкаш,
Каржы сөстен сыйлып калган ынакшыл дээш
Хараадалдан халбактанып артып калдым.

Чежемейниң хомудалым кезээ шагда
Сеткилимге уяланып арткан-даа бол,
Каргап, сөглөп, чемелевейн, хензиг-даа бол,
Хайырлааның ынакшыл дээш четтирдим дээин.

Сыйлып каткан будуум орта ол-ла хевээр
Чыйтыладыр эткен кужум хонмас-даа бол,
Өөрүшкүнү көргөн өйүн өкпелевейн,
Өйлеп-өйлеп дызырт кыннып сактып артар.

Көжегелиг чырык соңга

Аялгасы Кертик-оол Данзынның

Көжегелиг соңгаң өргээн ыдык чырыынче
Идегел чок көрүп тура хонар чоржук мен.
Көзенекке хөлеген-даа көстүш кыннырга,
Илби көргөн оолчугаш дег, өөрүп чоржук мен.

Бир-ле кезээ көжегеңни ажа тыртыпкаш,
Чааскаанзыргай мени душ бооп көрүп кагжык сен.
Билинместеп шапкан чүрээм тынын тыртар дээш,
Чадаарда-ла холум чайып туруп калчык мен...

Ооң соонда сеткилимниң чырык соңгазын
Эгениксеп чоруй-чоруй, ажыдып бердиң.
Оон бээр ам үе-шагның көжегелерин
Эртен-кежээ кады дуглап, ажыдып чор бис.

Ынчалза-даа ында-хаая бодап кээримге,
Эрткен чылдар – көжегениң илбизи болуп,
Ылым-чылым тура хонган ол-ла черимге
Эртен эрте миннип кээр-даа ышкаш апаар мен.

Чаштынып ойнаан өөрүм

Аялгазы Алексей Арат-оолдун

Карак дешпе караңгы дүн дүшкүжеге
Каткы-хөглүг сывыртажып, чаштынчып,
Кады ойнап өскөн өөрүм силерни
Катап-катап сарынналып сагындым.

Уттундурбас төрөөн суурум Торгалыг,
Узун, чолдак – ийи борбак кудумчу,
Каттыраңнаан эжим-өөрүм чаш хевээр
Карактарга ол-ла дораан көстүр-дүр.

Чүгле харын чамдыыңарның шырайын
Чүгө-ле ийик, тода көрүп чададым.
Карак дешпе караңгыже чаштынып,
Кажанда-даа тывылбас бооп, читтилер.

Чашкы шагның оюнунга өөрүвүс
Чаштынгылап бисти манап артсыннар.
“Оюн ам-даа төнмээн!” – дишкен оларны
Ол-ла хевээр утпайн, сактып чоруулу.

Караңгыже ийи-бирлеп чаштынып,
Караш кыннып чоруй барбаан шаавыста,
Карактажып, ончалажып, хөөрежип,
Катап-катап душчуп, чыгып чоруулу.

Сайлыкмаа КОМБУ

Шүлүк деп чүл...

Шүлүк дээрге күзел ойну,
Чүрек аагы, чалбыыжы-дыр.
Бууруп далай түрлүг чалгыы,
Булак сугнуң шулураажы,
Сергей Бүрбү, Сарыг-оолдун
Сеткилиниң дээжизи-дир.

Шүлүк дээрге чаъстаан кудай
Шүрүүн дүвү эзини-дир.
Удаан хову уран дүжү,
Улдуруктуң улуушкуну,
Пушкинниң бууккан хөңнү,
Бурунгулар кыйгызы-дыр.

Шүлүк дээрге кара дастың
Шүүргедээн чалгыны-дыр.
Хөлүгүр ээн хову-шөлде
Көжээлерниң көрүжү-дүр.
Есенинниң кежик тыппаан
Эрээленген салымы-дыр.

Шүлүк дээрге төөгү арны,
Чүглүг сөстүң ужудуу-дур.
Омар Хайям мерген домаа,
Омакшылдың дамыраа-дыр.
Шүлүк дээрге сен-дир, мен-дир.
Чүүл чок ыдык делегей-дир.

Шивээ чонум буян-чолдуг (Улусчу аян-биле)

Мелдеримге олурупса,
Мешкен-Хөлге чедире бээр.
Мешкен-Хөлге чеде бээрге,
Мээң чуртум ол-ла чүве.

Мээң чуртум Мешкен-Хөлүм
Бедик, чаагай кулузуннуг.
Бедик, чаагай кулузун дег,
Мээң чонум уран-шоорлуг.

Богба-чаваа олурупса,
Боъш-Дагга чедире бээр.
Боъш-Дагга чеде бээрге,
Бодум чуртум ол-ла чүве.

Бодум чуртум Боъш-Даглар
Чалым туруг хаяларлыг.

Чалым туруг хаялар дег,
Бодум чонум чоргаар, түрлүг.

Шилги-дайга олурупса,
Шивилигге чедире бээр.
Шивилигге чеде бээрге,
Чиге чуртум ол-ла чүве.

Чиге чуртум Шивилиглер
Эмнеп, домнаар аржааннарлыг.
Эмнеп, домнаар аржааннар дег,
Шивээ чонум буян-чолдуг.

Октаргай сен,
Оруун аскан чорумал мен.

Делегей сен.
Терең, түрлүг далай-дыр мен.

Чырык хүн сен.
Чыннып таалаан чиирбей-дир мен.
Дүмбей дүн сен.
Дүвүрел чок маажым ай мен.

Кайда-даа сен.
Кады, кожа база-ла мен.

Кежээ дургу манап келгеш,
Кээшпе-биле аргаланып,
Чаңгыс эвес дашкаларга
Сагыш-хөңнүм сөглөп чордум.

Салымым сен эвес дээрзин
Чазыг чокка угааза-даа,
Эъдиң-кежиң ойнай бээрге,
Эстип, хайнып, алзып чордум.

Кудум чайган куспааң орта
Кулбуруп кээп орааштынып,
Иштии хоюң чартыктажып,
Изиг-изиг хөглөп чордум.

Кежээлерде манап, манап,
Кээшпем ажыын ууп чадаан
Чаактарымда шалың суунуң
Шаалдазынга чудап чор мен.

Мария КҮЖҮГЕТ

Каптагайның караңгызы бисти
Халыптапкаш, салбайн-даа баар болза,
Кады чорааш, тоовас бис, сарыым.

Алдын хуннүң саарылган чырыы
Азар аайжок чайыннап-даа турза,
Аңгы чорааш, хоржок боор бис, эжим.

Элдеп болган үең-дир бо!
Эрлер безин кадайларзаан.
Эрес соруу сойлуп калган.

Чашпаалашкан, адааргашкан,
Чалчаан, хоптаан, үзүк-чазык
Чаргаштар-ла кара олчаан.

Суглуг караамның
Сула салыпкан
Шуру чаштары

Сээң хөңнүнүнүң
Чеже былгажыр,
Черже төгүлзүн ай.

Хайыралдыг черимейге
Ханым хоюг олурбайн,
Кайда улчуп чоруурум ол?

Хатчыл, шириин хары черде
Каапканым чүве бар дег,
Канчап мында келгеним ол?

Өске черге чоруурумга,
Өмөк болуп, мени деткиир
Өөрлерим көвей-даа бол,

Өремелиг шайым сактыр,
Өрегелиг өөм дүжээр,
Өгбелерим кыйгызы бе.

Кайыл ынчаш?
Катап-катап күзөп чораан
Хайыралыг шивээ-чаглааң?

Хажыы черде
Казанааңның доразында
Караңайнып орар чүңүл?

Хөлдүң кырында
Хөлеге турупкан.
Көстүрү караңгы.

Хөрээмниң иштинде
Хөй бодал доюлган.
Хөөрээри берге.

Игорь ИРГИТ

Диргизип чор

Мени улус "чүве дыңнаар" апарган деп,
Мегележип турар дээр-дир...
Аңаа черле бүзүреве, күжүр эжим!
Анаа бодум бодум-биле ийи чаңгыс
Аян-тээлеп, чалгаа чазып, кара чааскаан
Ишти-хөңнүм чугаалажы бээр-дир мен.
Ийе харын, чажырбас мен, сени сактып,
Сээң-биле бодалымда ужуражып,
Сеткил хандыр хөөрежип оргулаар мен...
Мени кончуп, ыяттырып,
Мээң шала тенексимээр аажымга
Шыжыгып-ла, хыйланып-ла,
Шыдавыже чөгенип-ле орган дег сен.

Ол-даа канчаар, "дүнелерде чүве көөр" деп,
Ойлук чоктар нүгүлдежип турар дээр-дир.
Оон улуг меге турбас!
Бүчүм изиг чайгы дүне уйгум келбейн,
Бүгү бодум деридип кээп, чүрээм согар.
Канчангаш-ла көөрүмге, эргимим сен,
Чанымда бо чедип келген, холум суйбап,
Шопулакка чүрек эмин дамдыладып,
Чоорганым эптиг шуглап, көвеглээр сен.

Амдыызында медерелим оңнуг ийин.
Амыдырал эмин эртир элдептиг-дир.
Соңга өттүр солаңгылар челээштелип,
Соңнуг-мурнуг айлар, хүннер шуушкулаар.

Аксы-диджин шаарарткан аскыр ыттар
Аскак будум шыңдаландыр хемирер-дир.
Шагдакы дег аарышкылыг эвес ийин,
Шартайтыр-ла сыырып алгаш баарлар-дыр.

Ажай-буурул хаан өлгөш кылаштап кээп,
Адым-адап, ак-көк дээрже кыйгырар-дыр.
Агайы дээр семис кадын караан базып,
Адыгыр-көк шулбус болуп хуула бээр-дир...
Чүү дээр ону, шак бо оран делегейни, —
Чүзүн-баазын амыттаннар, чииртим курттар,
Чүдек-бужар сүрээ-боктар, малгаш-балар!...
Ол-ла бүгү көстүп келир чиргилчинде
Он сес харлыг назынында кыйгырганың
Сээң дүрзүң, сээң арның, сээң чүрээң
Сеткилимни эмнеп, хамнап диргизип чор.

ЛИДИЯ ИРГИТ

Тун Пайрам

Харлыг, доштуг
Саян сынын ажып чорааш,
Хакас чуртун
Сагыш хандыр көргеним дег,
Харын сен-не
Караам орта көстүп кээр сен...
Саймаараанда
Саянның даан көрүп аар мен.
Сагыжымда
Саглаң чечек хөлбеш кынныр.
Чаңгыс катап
Чалыы чорааш эрткен оруум

Уттундурбас
Ужуралды сагындырар.
Айыраңны
Аяк долдур чыккыладыр
“Тун Пайрам!” – дээш
Тура ижип байырлаан бис.
Дөс чаңгыс –
Түрк дылдыг түмен чон бис.

Салымывыс кончуун, ыдым

Амыдырал аагын көрүп,
Ажыг долган хөөнгө алзып,
Даргамдан кээп дуза дилээш,
Ыт дег үндүр сывырткан мен.

Баш муңгаш, чүрек ыстап,
Бажыңымга калгып келдим.
Эник ыдым көрүжүмден
Эргеленип чассып келди.

Сыстып баткан караам чажын
Сыыңайнып чылгап берип,
Муңгаралым үлешкензиг,
Мурнум орта оруп алды.

Хөөкүй ыдым кожам кадай
Көөр эвес, шуут хинчек.
Сагыштарның хирелиин көр.
Салымывыс кончуун, ыдым.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

Сээ тип бээр мен

Кударал-дыр! Аңаа душпас кижиде чок.
Хуу-салым шуптувуска хуунун тутсур
Шак ол хуунуң иштин үжөп, чиндип тура,
Чаңгыс сени оон тып аарын күзээр-дир мен.

Муңгарал-дыр! Ону ойган кижиде чок.
Муңчулалдың терең суунга кым-даа дүжер

Шаг ол сугдан карбап эштип үнеримде
Чаңгыс сени оон тып алгаш, үнзе дээр мен.

Өөрүшкү-дүр! Ооң тевиин көрбээннер чок.
Өлчей-кежик өргээзинге кым-даа киргей.
Ындыг өггө сеңээ дужа берзимзе-ле,
Ылап сеңээ чештинмес доң болу бээр мен.

Ынакшыл-дыр! Шак ол олчаа кым-даа дужар
Ындыг олчам чүглө сен бооп хуула берзе,
Кударал чок, муңгарал чок, өөрүшкүлүг
Хуулгаазын ынакшыл өөн сээ тип бээр мен.

Чонум сөзү

Дага чок аът дошка тепкеш,
Тайып дүжүп бүдүрүп боор.
Деткимче чок кижин ындыг,
Тепкеш ужар чери көвей.

Доштуг черлеп кежеринде
Дораан аьдың дагазын көр.
Сорук салып шимченирде
Сооң-мурнуң дегерип чор.

Боданмайн шыдавазың
Моондактарга боглуп боор сен.
Шиитпирлээр арга тыппайн,
Чилчиин үзүп алза хөңнүң.

Аар үүлээ таварышкаш,
Ара дүжүп база болур.
Хоомайын шилип алгаш,
Хомудалдыг артып болгай.

Эки-бакты ылгап көөрдө,
Эчизинге чедип аарда,
Угаадыглыг чонуң чагыы
Урдунганың эзериң боор.

Дага чок аът дошка таяр,
Даңгаар ону утпайн чору.
Чонуң сөзү "дагаң" ол-дур,
Човагзынмайн ону сагы.

Хову делгем. Кодан малдар, өглер-ле хөй.
Холум туткаш, эким орта сыртаныптың.
Чедер черниң ыраан канчаар, шөйлүп чыдар,
Чедишкен ай оруувусту чырыткылаан.

Ынаар хөлдүң кылаңнаажы көрүнчүк-ле,
Ында-мында өөрлөш аңар орук кечер.
Хунук ырлыг чолаачыны уттувуткаш,
Хуулгаазын аът ооргазында ужул ор бис.

Төрөл чоннуң чазык чаңныг чараш кызы
Төспөс чүрээм адыштапкаш, үдөп кагды.
Чайгы дүннүң кысказы-ла хомуданчыг,
Сарыг чаштыг чеңгеңер-ле дүжээн боор оң.

Хөрек-чүрек чалбыыш одун изиг тыныш,
Хөрзүн шыктың эмзиг чечээ айдызап каан.
Улуг ажыл кажан-даа бол кыйгырыпса,
Ужуп четкеш, баштай сени сураглаар мен.

Чечек болгаш херээжен деп
Черниң ийи чаражы бар –
Чүрек сеткил диргизип кээр
Сүнезинниг күштер ында.

Олар көвей – янзы-бүрү,
Ынчалза-даа чаңгызы-ла
Оттуг чүрээң, оңмас чечээң
Ынакшылың сылдызы боор.

Амыдырал делегейин
Аргажыпкаш, чүрээ кыпкан –
Херээженниң чаражынга
Хемчеп деңнээр чүве бар бе?

Буян ыры

Бодаралдың буяннарын
Богда-Бурган номнап тургаш,
Хөөмей, сыгыт каргырааңны
Хөмге, хапка чүктеп чор дээн –
Хөгжүм ырга хөөннөп алгаш,
Хөрүктелдир салып берейн,
Убай, Дембил, убай, оой-оой.

Таңды-Уула көрүп турда
Тарамыктар Наадым кылыр.
Чээрен-Сарыг эрттип келир.
Черзи-Мөге шүглүп үнөр
Хөөмей, сыгыт каргыраамны
Хөрүктелдир салыптар мен,
Убай, Дембил, убай, оой-оой.

Ак-көк Хемчик, Эне-Сайы
Айым, Хүнүм арыг түрзүн.
Өрт, Суг, Хат халап, Чаа-Чалбак
Өглеривис эргивезин.
Хөөмей, сыгыт, каргыраамны
Хөрүктелдир салып чорууйн!
Убай, Дембил, убай оой-оой...

20 май, 1996 ч.

Чечен ИРБИЖЕЙ

Сонет

Сагыш-сеткил дүймөп-хөлзөп канчаарың ол?
Саазын биле демир-үжүк негедиң бе?!
—Адыр шува, башта кирген бодалдарны,
Аай-дедир шүүрей каап, сайгарып көөйн.

Экизин-даа, багайын-даа бодамчалыг,
Эде-чаза саазынга хондуруптайн.
Бижиттинер стол-сандай мени чалаар.
Бижик-чогаал далайы-даа бырлаш кынныр.

Чүнү бижиир, канчаар бижиир, ону харын
Чүглө чаңгыс чүрээм биле бажым билир.
Чуртталганың экизин-даа, багайын-даа
Чурукчунуң бийири дег, чуруп бижийин...

Дүвү терең уран чогаал далайынче –
Түрлүг сеткил мени октап канчаарың ол?!

Зоя НАМЗЫРАЙ

Болчаг кылбайн чарылдывыс

Көрүжүннүн тепкиижинге илдиккеним
Хөрээм угбаан ынакшылым күчүзү боор
Ынчаар ыглап чоктап кээрим човулаңны
Ындынныг ыр ырлап чорааш тыппас-тыр мен.

Дириг кижичурттап чорааш чарлып-чирлип,
Диңмиреди сеткилдерни чүктеп чоруур
Сен-даа база чараш кысче көрүп алгаш,
Сеткилиңни селип алган чоруп турдун.

Амыдырал алдын хүнү төжээн черде
Аас-кежии — ажы-төлдүг чоруур-дур бис.
Халаг-хилег солчулганың ээлчээнде
Кара бажым хырааланган чоруп чор мен.

Мен-даа база сени солуп шыдавааным
Бедик дужаал шериг кижээ дужуп чордум.
Ынчалза-даа ынакшылды чүү-даа ажып өскертпеди.
Ындынныг ыр чуртталгавыс ожуу болду.

Кандыг кончуг халааданчыг ажыг чүвөл?
Калы берген сеңээ кажан чедер мен че?!
Эрии-хинчек човулаңның дөвүнчүүнде
Эргеленген эжим сени чоктап чор мен.

Шала эскен изиг шайым үстүн чажып,
Шаарарган ээн бажың ээзи болуп,
Эдилелдер, эди-хевиң канчаар чоор – деп,
Энгин тебе үвүм чүктээн орар-дыр мен.

Күскү бойдус аян киирген шырайың дег
Күзүнгүлээн чогаалдарың номчуп, көрүп,
Кара-Дагда ада-өгбөң угун бодап
Харагзынып, манагзынган орар-дыр мен.

Тыва черге шыдырааның мергени
Тыва чоннун хүндүткелдиг башкызы
Ооржак оглу Хойлакаа акың дөзөп алган
Оон чырык талантызын салгаан чордун.

Шылай берген шыдыраалыг столуңче
Чыкпак бодум чежеге дээр харап көөр мен.
Шишигин, Хеймер-оол, Чыртак-оол эштериңниң
Шипшип халдаан көштери дээш аарып чордум.

Өскертир-даа, эргилдир-даа бодап кээрге,
Өскөн-төрээн чери ышкаш эргим турбас.
Дамыр-ханы агып-шуудаан төрөл-аймаа
Даглыг кыңгы аялганы дыңнап турар.

Бүгү Тываа хөгжүм-ыры чаңгыланган
Чыргал-оолдун “Алдан маадыр” симфониязын
Узун-белек, Комбулдайга тураскаал деп,
Угаан чырыы чоргааралын сөглөп чордун.

Чүгле-чүгле чүрээм саргып бодап келгеш,
Шүлүглелим сеңээ сөңнөп бижип каайн.
Доржу Монгуш, Серен-оол деп эштеривис
Доозаңарны аңаа төөгүп шыдавас мен.

Эргим чассыг чажыттарым сактып ора,
Энерелдиң ыдык сөзүн өргүп тудайн.
Сөөлгү арткан чуртталгамның ындын ыры
Сөзүглелим ынакшылдың оду болзун.

Терең септи кады сүзүп эрткенивис
Деңге базып чораанывыс сагындырды.
Угдунмас хөй бодалдарга алзы берген
Уруг боттуң хөлзээшкини хилей берди.

Кандыг кончуг халааданчыг уярал боор,
Кайывыс-даа болчашпайн чарылдывыс.
Бо-ла чырык черивиске аалчы болгаш
Болчашпайн чарлы бээри берге-ле-дир.

Төрел-дөргүл дөгеревис ажы-төлдүг,
Дөргөн-ала чылгы, малдыг аалдарлыг бис.
Чаагай чырык делегейде Тывавыска
Чалыы, чараш салгалывыс мандып артсын!

Чооду КАРА-КУСКЕ

Чер чок канчап чурттаар чон бис?

Хемчээл чок чер турар эвес,
Хереглээрге, чедишпес-тир
Амгы шагда араттаар дээш,
Аянныг чер тыппас-тыр бис.

Ыя ындыг черивис ам
Ыңайланыр шинчи кирди:
Ыдык, Сүзүк, Чаагай чаңчыл
Ыяладып туруп берди.

Черниң бажын Күрүне ам
Черле билбес болу берди:
Чуртувусту мөлчүкчүлөр
Чулчур-сатчыр бараан кылды.

Хөөр безин кастырып аар
Хөлөөк чок улус-тур бис.
Черни садар болу берзе,
Черле канчап чурттаар чон бис?

Акшалыг-ла кижиге келгеш,
Аалдың турлаан садып алыр:

"Дораан көжүп чоруңар!" дээш,
Документ саазын сунар...

Бичии-даа чер алган киж
Биске өртээн төлээр эвес:
Кассада барган акша
Карманыңче кирер эвес.

Өске киж садып аарга,
Өскен чер чок артар-дыр бис:
Олче бисти чагдатпас-даа,
Олча-ажыын халдатпас-даа.

Чаагай сеткил, кежиктин-даа
Чаяакчызы — черивис бо.
Өнчүк-чөңгээ, дайынның-даа
Өөскүүр дөзү — черивис бо.

Улдуң-кечим чери дээштин,
Улус шагдан туржуп келген.
Улуг Төрээн чурту дээштин,
Удаа-дараа тулчуп келген.

Чер чок болза, чемивис чок,
Чепе-хөне база куруг.
Аң-мең болгаш хамык байлак
Алыскактың аспаанда боор.

"Тооруктуг долгай Таңдым"
Тоттурбас-даа, тоовас-даа.
"Тынып чорда, хостуг чуртум"
Тындырбас-даа, тынгарбас-даа.

Боду бүткен черивиске
Канчап өртек турар чүвөл?
Бо-ла Чазак чону биске
Канчап өршээл бербес чүвөл?

Бижек КОМБУ

Ырларымга сүзүглөп чор мен

Хүлүмзүрээн шырай арныңны,
Хүннеп чайнаан карактарыңны,

Частып орар часкы чечек дег,
Чаражыңны кайгап ханмас мен.

Сээң эргим эргелелиңе
Сеткилимден бүрүн бердиндим.
Өртээ турбас хайыралыңга
Өпейленип, чыргаар чолдуг мен.

Кымдан артык ажылгырыңны,
Кызыгаар чок ынакшылыңны
Ырларымга сүзүгүлөп чор мен.
Ыдыктап ап, камнап чоруур мен.

Ыдык чечек

Ылап чалыы шаавыста
Ыдык чечек тараан ийик бис.
Өскээртен бир чылдак болуп,
Өнүн оступ, кургап калчык.

Амга чедир хөөкүй чечээм
Ажыын ажып, түрөп чордум.
Бойдуска боор солун чүүлдү
Бодум көргөш элдепсиндим.

Тарып турган чечээвистиң
Дазылдары быжыг-ла дыр.
Чеже он чыл эрткен соонда,
Чечээ катап частып келген.

Салбак үнгөн бүрүлерин
Чайгы хүнге эргеледип,
Өөрүшкүвүс Ыдык чечээ
Өзүп турзун, көрүп чоруул.

Салчак САРЫГ-ООЛ

Мени кагба

Шак бо шокар өртемчейге аксым-кежи
Чаңгыс чүглө сенде дээрзин билип ап көр.
Чырык черге ынак сарыым сен чок болза,
Шыны херек, чурттаарым-даа берге-ле боор.

Кадыр дөџшке үнеринге идегелдиг.
Камгалап кээр даянгыжың болуп көрейн.
Караңгының дүмбейинде орууң изээр.
Карактарың огу болуйн, эдертип ал.

Мени черле кагба, сарыым, дилеп тур мен,
Мээң чүрээм сээни дээрзин шээжилеп ал.
Чылбыңайнып маңнап келир эниң ышкаш,
Чыпшылаңнап, чыттап чорууйн, чарашпайым.

Мени черле кагба сарыым, ынакшылым
Меңээ эргим үнелиинге бүзүрөп чор.
Каптагайга чаңгыс келир кежик-чолду
Кады хөглөп, чурттап каалы, эргимим.

Мени кагба сарыым, өлгеним ол.
Мени ап ал, кулуң-даа бооп чораай мен аан.
Каям, сарыым, эриннериң, улус көрзүн,
Харамдыгып, сагыш хандыр ошкап каайн.

Күстүгүр САТ

Ол база ынакшыл-дыр

Имиртиңи шуглак болган,
Ием чери чыдын болган,
Шулурааш суу аян туткан
Шурумааны, Шуур-оолду.

Ийи чүрек тутчу берген,
Изиг тыныш биригип тур –
Ынакшыл-дыр,
Ынакшылдың халыыны-дыр.

Өөрү дээрже аныяк эр
Өргүл тудуп чалбарбышаан.
Долбанналган шырай кирген,
Дооза боду шолбанналган

Душтуу кыстың ыдык “бөөдээн”
Тудуп, суйбап, меннип олур –
Ынакшыл-дыр,
Ынакшылдың буяны-дыр.

Ажы-төлүн өглөп баштаан,
Амыдырал аагын көргөн,
Арны-бажы соолбураарган
Адазы дег назылыгның

Куспаандыва аныяк кыс
Кулбураарып чүгө кирген –
Ынакшыл-дыр,
Ынакшылга назы турбас.

Зоя ДОНГАК

Алдар кончуг –
Албыстадыр.
Ажыг кончуг –
Аарышкылыг...

Аяк бустур –
Садып ап боор.
Ады чидер –
Саймаарап боор.

Адааргактың
Өзү кара.
Адаанныгның
Өжү ханмас.

Хөрек чоктан
Кемдеп артар.
Кеди чогу
Хемдип, шылыыр.

Ажыл кылбас –
Аксы бардам.
Ажылчының
Аскы бай.

Ажыл төнмес,
Өлзе төнер.
Алдар читпес,
Өлүм билбес.

Ава кижи
Ажы-төлүн
Сааттыында-ла
Чассыда бээр.

Ада кижи
Оглун, кызын
Орай миннип,
Азыражыр.

Авам байы –
Ажы-төлү.

Ава болган –
Аксым-кежи.

Бичии чаштың
Кеми-ле чок.
Билииргектиң
Херээ-ле чок.

Чүү-даа чүве
Чашта чараш,
Чүзүн чечек
Чайын чараш.

Чаванажык

Чаглыг эъттиг Чаванажык
Чаа суму даргазының
Чаагынга кээп чыпшынгаштың
Сапдынмайн барып-тыр оо:

— Мегелеп-даа канчаар ону.
Мерген, уран удуртуруң
Мээң-не бо борбак башта
Мээже сиңген чүве болгай.

Кажар дилги эвес-даа мен.
Катап база дилеп каайн.
Хоорулбас-даа, турулбас-даа
Кончуг эки ажыл болза.

Тергиин эки даргалааштың
Депшиттирген дендии кижээ
Кончуг семис хой-даа бээри
Хоомай ышкаш сагындырды.

Чедишкинниг даргаларга
Черни, Дээрни сунупкаштың
Чанын орта олурупкаш,
Чаглыг ужа кезип орза.

Каттыраңнаан чаңы таптыг
Кандыг кончуг бошка боор – дээш,
Авыяастыг Чаванажык
Арнын дургаар соястап-тыр.

Чаагында чыпшынчакты
Чаа дарга хоора тырткаш,
— Чугааланыр чаваналар
Чуртка черле турбазын—дээн.

Хээлилеп чурттап чоруур
Хертеш баштыг Чаваназы
Дараазында мен мен дээнзиг
Далаш чокка кирип орган.

Авам сеңээ аян тудайн

Өткүт хоюг ыяңгылыг
Өпей ырың күзел-соруум,
Чүден артык күштелдирип,
Чүглөп чору, ынак авай.

Чериң алгап, төлүң мени
Сеткил-чүрек дүймедиптер
Чечен сөске чаянган сен,
Четтирдим дээйн, күжүр авай.

Чаагай айдыс чыды тарап,
Саглаңнашкан чечектерниң
Эң-не чараш өңгүрү сээ,
Эргим авай, дөмейлежир.

Сеткил-чүрээм ханызындан
Сеңээ чавыс мөгейбишаан,
Айлаң кушка чаржалажып,
Аян тудуп берейн, авай.

Хөлзенчиг шак...

Сарыг хүннү бадыр-даа бол,
Сараат сиген салып хүнзээш,
Могаг билбес дөспөс үөм
Бо хүн сактып канчаарым ол?

Азы мени чаным-биле
Ам чаа шуужуп базып эткен
Чоргаар чалыы шоорлуг хейлер
Чойган сыны хөлзетти бе.

Чалыы чорааш демниг чурттап,
Самнап, хөглөп алыңар-ла!
Сеткил өөр чалыы кыстар
Чечек ышкаш оңар силер.

Тес-Хем чалгыы

Монологтан үзүндү

Калдак-Хамар ажар арттыг,
Хайым Тес-Хем кежер хемниг,
Бойдус чаян чурумалдыг
Бо-ла черлер кезип өстүм.

Эмдик аът дег аадамнап,
Эриктерин ажыр шурап,
Шапкын Тес-Хем үерледі,
Чанынга кээп, көрүп ор мен.

Успа-хөлчө улдап кирген
Узун Тес-Хем улуг тынгаш,
Чоргаарланып, муңгарап-даа,
Чонун сактып ырлап чыдар.

Кадыргы дег чалгыым кырлап,
Кара чаштан өзүп келген
Оолдарым хөй, кыстарым бар
Оларымга чоргаарланын.

Дорту-биле чугаалап каайн;
Доруун оглум Данзуруң бо
Алаактарым каастап чоруур
Арбын малдар өстүрүп каан.

Ишчи төлдү чону мактаар
Ленин орден ийини алды.
Оон-даа өске орден, медаль
Оглум хөрээн каастап чору.

Сувандииниң Байыр оглун
Шупту чонуң мактап турда,
Ажыл-ишчи адаң угун,
Аазаан сөзүң салба, Байыр!

Чалгыгларын кавайланган,
Чассып өзүп, өпейлеткен

Эртемден деп бедик атты
Эрестерим чаалап алды.

Чайбар оглу Кунаавыска,
Төөгүчү Аранчынга,
Чассыг кызым Зояга,
Төрөл чону мөгейип тур.

Ужудукчу Кидиспейни
Улуг Тывам чону билир.
Чурукчувус Сергей Лаңзыы
Чуртталгазы чоргааранчыг...

Узак Тес-Хем угаадында
Утка-ла бар, ужур-даа бар.
Өргүн чонум сеткилимде
Өөрүшкү бар, муңгарал бар.

Түмен чылда чемгерикчим
Түрлүг Тес-Хем шапкын чалгыы
Мээлиг башка бодал киирди,
Мен ооң-биле улажып каайн...

Каң-оол ЧҮЛЬДҮМ

Поэтиктиг бодалдар

Ада кижиге – чуртталганың дазылы-дыр,
Ава болза – аалдың чырык херели-дир.
Төлдү чаяап, төрө улап, үе чаартыр,
Төөгүгө төнчү бербес Эгелер-дир.

Ада-чурту – ыдыкшыл-дыр,
Аңаа чурттаар – авырал-дыр.
Алгап ырлаар – алдар-ат-тыр,
Амы-тын бээр – хүлээлге-дир.

Анай чаштар, буянныглар керегеп чоруур,
Ажыы куруг идегеттер мандып чоруур –
Ачылыглар чаяап кааны өртемчейде
Амыдырал чүгө ындыг чөп чок чүвөл?

Куш төлү ээлеп турда – уя чылыг,
Курбустугдан хүннеп турда – оран байлак.
Човаашкынга бүргеткенде – чаштар чолдуг,
Чоннар эпиг, төрөл турда – тайбың быжыг.

Эптежигге, чөптүг шынга — өшпес от мен,
Эриг, бөдүүн сеткил-хөөнгө – чырыткы мен.
Ажык хараар чилби кижээ – чаңгыс-ла мен
Ада черим дайзынынга – чидиг бис мен.

Күскү дүшкен бүрүлөр дег, ээрлип хадып,
Чурттагавыс хүннери-даа эстеп-ле чор.
Күзезе-даа эгиттинмес назын эвес,
Сураг-ис чок, сорук салбаан үе кончуг!

Сеткилиңниң тереңинче хандыр хара,
Чеме-хала дөңгүзүнүң аарын утпа.
Бурук-доштуң дидиренчиг соогун бода,
Буян-чолдуң авыралдыг сөңүн угаа.

Владимир ДОНГАК
(чурукчу)

Тывазы-даа, өскези-даа таварышса,
Тынга чедер, үптээр, шоглаар, чөңгээ эрээр...
Оруум аайы ындыг болган. Эжиң соктап,
Орай кежээ бажыңыңга кире дүштүм.

Салып сөңнээн ажы-чемиң амданныг-дыр.
Чадып берген орун-дөжээң арыг-силиин.
Тамчык көрүп, таалал сүрер сеткил турбаан,
Даңны уткуп, оясталып хонмайн бардым.

Сенден дуза дилеп чорааш, бачыт кылып,
Сеңээ бакты халдадырым база магат.
Ол-даа куруг келбээн дижип, догааштырып,
Окта үгжок арагалап хонган дижир.

Чааскаан чурттап оран сени хопчу улус
Шаанга киир меңээ хүннээр чадавас боор,
Хостуг чораан ажык-чаагай сеткипиңни,
Хопка-чипке нүгүлдедип шыдавас мен.

Хоорай черниң ээнзиргей кудумчузун
Коргунчуг дээш, канчаар деп мен. Үүлө билзин.
Алган эшти, ажы-төлдү эргий бодап,
Арай сестип, чанып ор мен. Нүүрүм кончуг.

Төлөп чогу...

Шаанда бистер бичиивисте
Чанывыска кожам чордуң.
Чаңгыс кежээ ачылаткан
Чараш хээлиг будуум шилин
Эртенинде чидирдим дээш,
Эгитпээн сен, бузуруптуң.

Шала шору өзүп келгеш,
Чадаг-терге шамнаттырдың.
Хомудалын чарбып келген
Когарааннар дыынмайн барган:
Аваң, ачаң доза кирип,
Аажок сеңээ болчуп кааннар.

Айлар, чылдар аайы-биле
Төлөп чогуң көстүп келген:
Арат чонга халаг кылып,
Төрөл дивейн оорлап чорааш,
Чогуур черже элээн-не үр
Чоруткан деп сурааң үнген.

Машинадан чаштаан малгаш
Балдырымдан аштап тургаш,
Чорууң далаш эртсиңзе-даа,
Соондан сени танып кагдым.
Кандыг кижиге эдин чоктап,
Каргыш салып олур ирги?!

Саппа КУУЛАР

ОН БИРГИ БУДУК

("Эдегейниң шынаазынга" деп тоожудан үзүндү)

Өлүм биле өлүм удаа-дараа дакпырлажып туруп бээри дег, кижги амытанның салым-хуузунга таваржыр үүлелерниң эң-не берге, эң-не дошкуну турган. Барып-барып эң-не эргелиг, эргим, чоок кижилери ачазы биле авазын улаштыр орнукшудары дег харааданчыг, хомуданчыг, халактанчыг чүве черле чок.

Оларның соонда өскүс калыры дег аар үүледен кижги бүрүзү чайлавас-даа чүве болза, Чечек-кыска онаашкан салым, очалаңны черле чүнүң-биле деңнээрил, бичии уругнуң сеткил-сагыжының хөлзээшкенин, ооң ийлээн чүректери бар-даа чүве бе ынчаш, тыптыр деппе аан. Кайын тыптыр. Аңаа кайы хире аар-бергезин, даржыктыын, аарышкылыын чүгле Чечек-кыс боду-ла билир-дир ийин.

Ава, ачазы бо өртемчейге үр-даа чурттап шыдавайн барган, амыдырал-чуртталгазының чулазы эрте-ле өждүп калган. Ынчалза-даа оларның соонда изин истээр ажы-төлү артып калган, оларның боттанмаан күзелдерин чогуруп, оларның амзаваан кежиктерин четтирип, амыдырал-чуртталгазының бир шагда өшкен чулазын кыпсып, тыва тоолдарның маадырлары дег, оюн оя, чигин чире чурттай бээрлер. Амыдырал ынчаар-ла тургустунуп бүткен-не болгай, азы ындыг эвеспе, аңаа удурланышкак, чөрүшкектиг бодалдар бар-даа бе, ынчаш. Хат-шуурганга ушкан кырган теректер чер иштинде дириг дазылдарын дамчып, чырыкче черни оя дежи, чаш чиирбейлер дөмей-ле өзүп үнүп келир. Арга-алаактың төнмөс чүвези ол, кезип-даа турда, өрт-даа хөмө алза, хат-шуурган ыяштарны хорумналдыр ужуруп-даа турда, ол аңаа ыяш-дажының бүрүлерин саглаңнады муң

чылгы иштинче киргеш, чиде бээр шыргай апарган үнүп-ле турар. Сая-сая чылдар дургузунда ындыг турган. Кижилерниң эстип төнө бербес ужуру база-ла ындыг, салгал соонда салгал артар. Ажы-төл ада-иезиниң хилинчээн салгал дамчып, мөңгези-биле эдилевес ужурлуг, ажы-төлдүн кежиктиг сылдызы черле бар, олар ада-иезинден черле олча-омаа элбек амыдырал көөр апаар. Ол база-ла кижилер амытанның артап болбас, алдын хоойлу-дүрүмнериниң бирээзи-дир. "Өскүзүндөн өлбөс" деп чон шынын чугаалап каан.

Чечек-кыстың авазын ажаап каапканының соонда, аңаа шынап-ла улуг кижиниң безин күш чедип шыдавазы, ужу-бажы билдинмес, дүүшкүнү-даа орта тывылбас, шиитпирлеттинери тоң нарын айтырыглар тургустунуп келген. Өшкү-Саарның кады төрөөн дунмаларын база ол айтырыглар дүн-хүн чок дүвүредип эгелээн. Чечек-кыстың сагыш-сеткилинге ава, ачазын оскунганының соонда, бүдүн өртемчей боду ээнзиргей калганзыг кыннып келген.

Ол сайт дээр сааскан, куйт дээр кускун-даа чок, ыржым бүргээн, элеш кынныр чүве-даа чок ээнзирээн өртемчейиниң сап-сарыг ховузуңуң ортузунда багай самдар өөнүң-не эжиин ында-хаая хатка калбаңайнып, ыжы-даа дээрже бүлгүрлүп үнмейн карара берген чааскаан турар ышкаш кылдыр сагындырып келирге, Чечек-кыстың мага-боду ала-чайгаар-ла дидиреп, сириңейнип, доңуп эгелээр болган. Багай самдар өөндө артып калган дунмалары ам та чүнү кылып турар, ам та чүнү чип олар чүве. Чеди класска өөренип тургаш, орус дылга бир катап номчааны, осетин чоннуң улуг шүлүкчүзү Костя Хетагуровтуң "Ава" деп шүлүү сагыжынга кирип келген. Аштаан уругларының сагыжын чазай пашка даштар салгылааш, ону изиг отка амданныг чем кылган кижилер болуп, хөөкүй аваның карааның чажын төп турганы ооң караанга көстү хонуп келирге, Чечек-кыстың карактары дораан-на хөлдөнип келгилээн. Сактырга-ла, дунмалары Дөрбет-оол, Сергей, Иликмаа изиг-демирке суглуг паш салгаш, ынаар эът-тир дээш сай-даштарын киир каап, карактары кылаңайнып, кургап-кадып калгылаан эриннерин чылгай кагылап олурганзыг кыннып келген.

Авазын эмчиге чыттырып кааш, дораан чанар харыы чок болганынга, Чечек-кыс дыка хомудаан, авазы аарыгдан деткерлип шыдавайн мөчээнинге база-ла буруузуңган. Чечек-кыс бир харлыг дунмазы-биле Бакаан угбазының өөндө, а артканнары – Алдан-Маадырда.

Борбак-Кара биле Өшкү-Саарның соонда дириг артып калган ам-даа чаш ажы-төлүнүн моон соңгааргы салым-чолун канчаарыл, кижги бүрүзүн кайыже сайгарарыл дээн нарын чугаалажыышкыннар Өшкү-Саарның кады төрээннериниң аразынга элээн каш хүн үргүлчүлээн. Өг-бүлө бүрүзүнүн ажы-төлү база ийи-чагыс эвес, алды-чеди болганындан база амыдыралының деңгел-деңнелиниң кошкагындан уругларны чаңгыс өггө хаара тудуп бөлери берге болган.

Бир харлыг чаш дуңмазының салым-чолу хамыкты мурнай шиитпирлеттине берген: ону Өшкү-Саарның Бакаандан биче кыс дуңмазы бодунуң уругларынга эжештир азырап алып болган.

— Че, чаш чүве ам ажырбас, даай-авазын авамайлап өзүп келир. Бо оолдарны интернатка, өскүстөр бажыңыга тургусканыла дээр, чээн. Оон өске арга черле чок хевирлиг-дир. Черби, Ак-Дуругну ыраксынар болза, Алдан-Маадырда-даа интернат бар болгай. Оол уруг улус холунга өзер болза, арай сараалыг, хайгааралдан үнүп болур. Оон башка оолдарны бис-даа ап-ла алгай бис, чээн — деп, даайы Агбаан Бакаан сугга келгеш, Чечек-кыска чугаалап олурган. — Улустуң улуу кижги болгай сен. Дуңмаларың хайгаарап көрүп, карактап чоруур сен, уруум деп аваң хөөкүй чагып чораан болгай, Чечек. Өскүс дуңмаларыңны ыңай-бээр сайгаргаш, ыяавыла бодуң бир-ле эртемге өөренип ал. Ам бодуңнуң-даа, дуңмаларыңның-даа моон соңгааргы амыдырал-чуртталгазы чүгле сээң холуңда деп билип ал. Шуут-ла хаайга керттип ал, чээн. Ыяавыла өөрөнгөн турар сен, тускай мергежил чедип алып. Өөренириң шору кижги болгай сен. Ара соксааннай соксап каар болзуңза, хоржок. Аваң ол дугайын сеңээ каш-даа чугаалаан. Сээң өренириңни кайгап, мактап, чоргаарланып олурганын дыңнаан кижги мен-дир мен. Ам даарта аваң сугнуң чер-черинде чыдып калган өөн, эт-севин ачаңның төрелдери-биле чугаалашкаш, ыңай-бээр сайгаргаш кел. Кол-ла чүве, дуңмаларың өөрөнгөн школазынга өөрөнгөсүн, ында дарга-бошкалар-даа, башкылар-даа өскүс-чавыс төлдү билір-ле ыйнаан. Эки улус эндерик-тир ийин, чээн — деп, Агбаан даайы чагып олурган.

Даайының чугаазын дыңнап олура, Чечек-кыстың ишти-хөңнү дойлуп, качыгдалдың кырынга ам база бир качыгдал немешкени дег, ыглап бадырыпкан.

— Болган чүве болган-дыр. Аваңны-даа, ачаңны-даа дедир эгидер арга чок. Улустуң улуу кижги ынчаар салдынарга черле

болбас. Хоржок. Ам моон соңгаар ыглап чорба. Дириг киж
дириглерниң амыдыралы-биле чурттаар чоор. Аваң чагыын утпа,
чээн – дээш, Агбаан Чечек-кыстың бажын суйбап каан. – Ам
белеткен. Акшам шаа-ла ол киж-дир мен – дээш, чүвүрүнүн
карманындан акшазын ужулгаш чээниниң адыжынга салып берген...

Чечек-кыс орук ара саадавайн-даа, чорумал машиналар дозуп
чорааш, Алдан-Маадырга чедип келген. Ачазының төрелдеринин
өглеринге-даа кирбейн, дорт-ла суур адаанда ээн өөнче базыпкан.
Кылаштап олургаш көөрге, өөнүң яндаындан ыш буруңайнып турар
болган. “Кым от одап турар чоор?” – деп бодап бажынга дораан
кире дүшкен. Багай өөнүң ыжы аңаа аажок эргим, карак өөр ажыг-
даа звес, харын-даа чүүден артык чаагай айдыс чыттыг кыннып
кээрге, Чечек-кыс кезек када тура дүжүп, өгнүң яндаындан
бүргүлүп үнүп турган ышче таалал-биле кайгап туруп алган.
Сактырга-ла, Чаа-Хөл болгаш Кудугуйнун чевег-хөөрлеринге
мөңгези-биле чыткылапкан ача-авазы катап дагын дирлип, ажы-
төлүн боттарын долгандыр олуртуп алган амданныг аъш-чемин
хайыңдырып алган оларын чемгерип, улуг уруу Чечек-кыстың кээрин
четтикпейн манап турганзыг-даа кыннып келген. Бичии-ле болза,
өгнүң эжи ажиттынгаш, оон авазы ону уткуй маңнап үнүп-даа
келир ышкаш болган. Ындыг чүве чүгле сагыш болгаш тоол-домакка
бооп болур, кижиниң сагыжы дег кызыгаар чок чүве кайда боор,
талыгыр сылдыстарга-даа, далай дүвүнче-даа кижини чедирип
болур, өлгөн кижини дириг хевээр кылдыр көргүзе бээр бир элдеп
хуулгаазын-на болгай. Ынчалза-даа Чечек-кыс катап миннип, хай-
бачыттыг, качыгдалдыг кара черже сагыжының арыг чаагай
бедиинден дүжүп бадып келген.

Өөнүң ыжы дээрже шөйүлдүр үнмүшаан. Өгнүң эжи
ажыттынмаан, оон кым-даа дашкаар үнө чүгүрүп келбээн. Өөнүң
эжинге думчук үзер чыгап чоокшулап орда-ла, Чечек-кыстың
чүрээниң согуу дыңзыгып, чаактары изиңейнип, карактары
сугланып келген. Эжик аксынга Чечек-кыс өгже киреринден
дидинмейн, кезек дыңнааланып турган. Өгдө ийи оол дуңмазының
чугаалажып олурары дыңналган. Суугу аксы кынгырт-кынгырт
кылдыр дагжагылаан, хирези отче ыяш-ла-салып турар хевирлиг
болган. Чечек-кыс хөрээн ажилдыр тынгылааш, эжикти ажыдып,
эргинни артай базып ора-ла, эжик аксынга тура дүжүп, ыглай
каапкан. Дуңмалары тура халышкаш, угбазын ол-бо талазындан
куспактаны каапкаш, ооң хөг чок хөлүгүр муңгак шырайынче
көргөш, база-ла ыглажы бергеннер.

— Чоп кончуг үр болдун, угбай? – деп, Дөрбет-оол карааның чажын чотпушаан айтырган.

— Авам, дуңмам суг кажан келирил? – деп, Сергей айтырган.

Дуңмазының айтырыынга харыылап чадай, Чечек-кыс харлыга берген. Ооң боостаазын бир-ле чүве дуй чыдыпкан. Карааның чаштары соксаал чок анаа-ла төктүп эгелээн. Чечек-кыс дуңмаларының баштарын суйбагылааш, авазының үргүлчү олурар чери – орун баарынга барып олуруп алгаш, кезек ыыт чок изиг-демирже көрүп олурган. Дуңмалары суугу кырында кызыл-тас хооруп чип олурган болганнар. Чеди харлыг Иликмаа дээр кыс дуңмазы дыгдыныпкан, орунда удаан чыткан.

— Ававыс шыдашпайн барды, дуңмаларым. Ам ачавыс-даа, ававыс-даа чок өскүс калганывыс бо-дур – дээрге, дуңмалары карактарын хере көрүп, угбазынга бүзүрексевейн, Чечек-кысче үн-бажы чиде берген кайгап алган тургулаан.

Өг ишти ыржым-шыпшың-на турган. Дуңмалары кажан-на ыржымны үреп, кускуннап ыглап үнүп келир ирги деп Чечек-кыс аажок сезинген. Ынчалза-даа думалары оолдар кускуннап ыглашпаан, чүгле думчуктарын шүжүледип, карактарының чаштарын аяар самдарарып калгылаан чеңнери-биле чодуп тургулаан...

Чечек-кыс шай хайыңдыра каапкаш, ап чорааны чартык кара хлеб, саазында ораап алганы бичии, бир адыш хире чигири-биле дуңмаларын чемгерип алган. Оон ол хамык чүвени ужур-чөвүн бодунуң шаанче дуңмаларынга тайылбырлап бергеш, оларны эдертип алгаш, школаже базыпкан. Школа директору херээжен башкы оларның бүгү байдалын билир, дыңнаан болган. Ынчангаш Дөрбет-оол биле Сергейни школаның интернадынга долу хандырылга-биле ап, чайгы дыштанылга үезинде пионер лагеринге чайлаарынга чедир баш бурунгаар шийтпирлеп каан болган. Оолдарның интернатта чыдар орун-дөжээнден бээр алзы белеткедип каанынга Чечек-кыстың сеткили аажок ханып, барык ийи ай иштинде шырайынга чырып көрбээн хүлүмзүрүг безин чайынналып келген. Кырган-ачазының "Карак чажынга хүннүң херели чайынналып ойнап келир" деп үргүлчү чугаалаар ынак сөстөриниң кайгамчык мергенин, шынныын Чечек-кыс база катап көргөн. Директор башкы Чечек-кысты ооң үш дуңмазы – Дөрбет-оол, Сергей, Иликмаа-биле дөртөлдүрзин эдертип алгаш, интернат столовазынга тоттур аышкарып-чемгерип каан...

Дуңмаларын интернатка тургузуп кааш, Чечек-кыс чеди харлыг кыс дуңмазын эдертип алгаш, база катап өөнге келгеннер.

Ийи угбашкы орунга хойгажып чыдып алгаш, ол дүне чык кылдыр удааш, чүгле эртен эрте оттуп келгеннер.

Кызыл-Мажалыктан Алдан-Маадырже бадарда, Чечек-кыс беш сереңги садып алган турган, оларын өг даштынга калбак ыяш кырынга чыйы салып алгаш, бичии-бичии чээргеннер чыып алган.

— Даштыгаа от салырың ол бе, угбай? — деп, дуңмазы Иликмаа айтырарга, ол чүгле бажын согаш кылгаш, сен база бээр чээргеннерден чыг деп ону айбылап олурган.

— Илик, сен ам мынчал шиңме. Суурже чоктай бергеш, интернатка акыларың чанынга тур. Мен удавас чеде бээр мен. Оон кады Ак-Довурак чоруур бис — дээш, Чечек-кыс дуңмазын суурже чорудупкан.

Дуңмазы чоруй баарга, Чечек-кыс өөн өрттедиптер бодаан. Ол өгнү долгандыр бир кезек черге чээргеннерни кыпсырынга белен кылдыр салгылап алгылаан. Өг иштиниң ап болгу дег, холга туттунгу дег чүүлдерин, аяк-сава аймаан шоодайга суккаш, дашкаар үндүрүп турар аразында өгже бир улгады берген эр кижиги дүргени аажок, херии-херии базымнары-биле базаып олурган. Келзе-ле, хову бригадири Килчең дээр ашак болган. Ашак өг доразында чыйы салгылап каан чээргеннерни элдепсинип кайгай берген.

— Уваа! Элдептиин аа! Бо чээргеннерни чүү кижиги кыпсырынга белен кылдыр чыйы салып турган чоор. Тенек-мунак оолдар ойнай-сылдай өрт-халап үндүрзе канчаар. Болбаан херектир, кызым. Ындында-ла өскүс-чавыс арткан улус, өг чок калыр часкан-дыр силер. Бурган-на өршээзин!... Чээргеннерни ыяш чарар черже аппарып чыып кааптар чүве-дир, кызым — деп, Килчең чугаалаан.

Чечек-кыс ашакка херектиң ужурун шыны-биле чугаалаарындан ыяткан. Ынчалза-даа бо өгнүң маа турар-турбазы аңаа хамаан чок.

— Өрттенип-даа каар болза ажырбас апарган өг ийин, акый. Ам бис маңаа чурттакас бис. Дуңмаларым оолдарны интернатта тургузуп кагдым — деп, Чечек-кыс чугаалаан.

— О, күжүр кызым, ынча дээрге кайын боор. Кижиниң өзүп келген оран-савазы ада-иези дег эргим, үнелиг чүве болбазыкпе. Ындыг болза, ачаңның улузу чоп көжүрүп албас улус боор — деп, Килчең Чечек-кыстан чугаа эреп айтырган.

— Олар ава-ачамның багай самдар өөндөн азаарганырдыр ийин. Дириг улус бистер оларга херек чок болганывыста,

өгнү оларга берген херээ чүү боор. Чүү дээш бээрил! Ооң орнунга өрттедипкени дээрэ чүве-дир ийин – дээш, Чечек-кыс Килчең ашакче шала шугул көргүлээш, харын ооң аңаа кадалып, айтырыглар салып турбайн дүрген-не чоруй баарын ол күзеп турган.

— О, кызым! Чазып тур сен. Өг дээрге, сээң төрүттүнген уяң-дыр. Тыва кижжи кажан-даа өөн өрттедип чорбаан. Ол ана эң-не хугбай чорук-тур. Өрттедиринден кортпас, хараадавас кижжи болзунза, мен ап алыин. Бригадага улус чемгерер өг кылып алыыл. Ынчаал, кызым. Буянныг өг чүве бо... Мен тергелиг аът эккэзйн – дээрге, Чечек-кыс ооң-биле маргышпайн, харын чөпшээрежи, бажын согаш кылган.

Бригадир өгже углай кел чытканындан-даа артык адаа чиик, артында-ла чүгүрө аарак, черге дээр-дегбес салып чорупкан. Чечек-кыс өг долгандыр чыгылап каан чээргеннерин ыяш чарар черже дажыглап, чамдыызын өгже кииргеш, суугуну одапкан. Пашка суг куткаш, шай-дузун каапкан.

Удаваанда шай-даа хайыган, Килчең ийи ашак-биле тергелиг аъттыг халдып келген. Чечек-кыс шайының үстүн оран-тандызынче өргүп чашкаш, ашактарга кудуп берген.

— Ча а! Шайлаан, четгирген, кызым! Кончуг-ла улуг, чаагай буяныкылып турар кижжи-дир сен, уруум. Ава-ачаңның буянныг өөн кончуг таптыг эдилээр бис. Ооң оду дүне-хүндүс хып, аңаа амданнныг аыш-чемни улуска хайындырып, аышкарып-чемгерер бис. Ооң артык чаагай буяны кым көрген. Өгнүң эдилели ындыг болур-даа ужурлу. Кежиин улуг-ла болзун! Олча-омак сени, дуңмаларыңны ойбас-ла болзун, кызым. Эр угаанныг кижжи кайын ажырап сен, орук-чолуң ак-ла болзун! – деп, Килчең Чечек-кысты йөрзөп, чаагай буянныг сөстөрүн сөглөп турган.

Чечек-кыс аяк-сава аймаан чыып алгаш, шоодайлап алган. Өг иштинин бок-сагын тергеге чүдүргеш, Чечек-кыстың ачазының бир төрелинин аңмаарынга чедирип бергенер. Өгнү бускаш, килчең ашак терге-биле дажыглап алгаш барган.

Чечек-кыс өөнүң орнунче муңгаргай көрүп турган. Ооң сагыжыңга маңаа болуп турган болуушкуннар, ооң чоок кижжилери – ааа-ачазының, дуңмаларының арын-шырайлары чурукта чүве дег, көстүп турган. Оларның чугаа-сооду, каткы-иткизи, ыы-сыызы ооң кулаанга чаңгыланып дыңналып келгилээр болган. Чечек-кыс өөнүң коданын эргий кылаштааш, суурже углай базыпкан.

Интернатка келгеш, дуңмаларын бөлүп алгаш, довурак кажаазынга чергелештир олуртуп алган.

— Өвүстү хову бригадазынга тигер кылдыр Килчең ашакка бериптим. Силер, Дөрбет-оол, Сергей амдыызында маңаа өөренир, интернатка турар силер. Школа тараарга, кээп ап алыр мен. Даайларыңар аалдарынга дыштанып чайлаар силер. Мен Иликмаа-биле Ак-Довуракка Бакаан угбам сугга турар бис. Чагаалажып турар бис. Мен база силерге удаа-дараа кээп турар мен. Дөрбет-оол, сен улуг кижиге дуңмаң карактап турар сен. Эки өөрениңер, чурум үревеңер! — деп, Чечек-кыс дуңмаларынга чагыг-сөзүн бергеш, Иликмаа-биле машина оруунче чаа, билдинмес амыдыралынче уткуштур базып чорупкан...

Бригад ДҮПЧҮР

ЛОМБУ-ХЕЛИҢ ОРУУ

Эпеп калган шыва тоннуг, ортумак дурт-сынның, сииреш мага-боттуг, эзирленчек кырлаң хаайлыг кижини Ломбу дээр. Тус черниң чону ону адының соонга “хелиң” деп сөстү немеи адаар, азы-ла болза, Дооктур-хелиң дижирлер. Сумуга школа тудар деп баарга, “кайы-даа шагның кижизинге эртем херек чүве” дигеш, Ломбу-Хелиң ааңаа аажок чөпсүнген. Ол эң баштайгы чудук белеткээр дээн улуска каттыжып алгаш, тайгаже үнүпкен. Кылыр ажылы адакталып орда, Ломбу тудуг ыяжының хемчээлинге кедергей тааржыр согун дег дорт дытты ужурупкан. Оозу бадып чыда, оруунга таварышкан шивини ая сээннээр дээн аңчы дег, ыргайтыр базып алгаш, оозундан салдынмайын барган. Дооктур шиви сыртанган ыяжын кайы-даа талазындан идип, тыртып, быралап кээрге, “өжешкен” шиви “когараан” эжин салып өлбөс болган. Оларны эптеп-чөптеп чадашкан, Ломбу шала ушкан ыяшты дамчып үнүпкен. Ломбу-хелиң оларның сирбектежи алган будуктарын эвээжедир одуруп каапкаш, адаандан быралаптар деп бодаан. Ол ийи дугаар будукту одура шаап четтикпейн чордала дыт сиңейнип бадыпкан. А аар дыт чүктеп чорбаан аныяк шиви оозундан хосталган дораан-на дортталдыр шавыланьырда, бодунуң “хостуг эргезинче” шоглап келген “буруулуг” кижизин алды-чеди хире базым черже талыйтыр шывадапкан.

Ол таварылга Тарлашкын аалдарынга дыңналып келирге, улус аразында мынчаар чугаалажып турган:

— Сынга тудуг белеткеп чорааш, Ломбу шивиге шавыладыпкан дидир. Ону кады ажылдап турган өөрү аалынга шыргалап чедирген ышкакжыл.

— Оо, дадайым. Шетке-ле боор аа?!

— Шетке деп чүнер боор. Бо оолдарның ырагаатказындан¹ үнген ок ышкак болган-дыр ийин. Хөндүрүлген узун шивиге шывададыпкан кижидир.

— Каңныыр таң, оът-сиген дазылы хандылап ижип тургаш, оонар ам чүгээртеп келген дивежикпе.

Хомду дайынының киржикчизи Самбыра олургаш:

— Тайга кезип, таң-сиген чыып чоруур Ломбуңар ам Дооктур-хелиң эвес, а Сөөлчерниң Маадыр-хелиң болган ышкакжыл. Маа сайытты² бир көөрге, судур номчуп ламалаан олурар, оон көөрге, селеме астыпкан шериг командылаан турар эвейикпе — деп, кады ойнап өскөн эжи аажок кээрге, иштинде хараадап орган. Бир ай ажып чорааш, Дооктур бут кырынга туруп келген, а чартык чыл четпейн чорааш-ла, ол кадыг кара ажылынче катап-ла шымнып кирипкен. Ынчанмыже аар кемдээшкинниң уржуундан ооң базымы чандыңнааш апарган, а карактарының шозу дыка баксыраан. Ломбу чеже-даа кулаш топпак ыяшты кара чааскаан белеткеп каар. Амгы үениң кижилериниң “Дружба-1” азы “сен-даа, мен-даа” деп чаптап адаары, ийи кижиди тырттар узун хирээбиле чааскаан ажылдаар. Ажылдаарга ылбыңнаваз дээш, Ломбу ыңдыг хирээлерниң кысказын садып аар. Ак-Хуурактың эрткен чылын орук кылып каан черинден куду ийи километр ажыг черде, ол-ла хавактың алдыы ужунда кокпа орук бар. Ооң-биле чүгле боттаң аъттыг кижилер чортуп турар болганда, орук кадыр хавакты куду колдуу-ла дорттап бадыпкан. Болаада оон өске орук болур хире чүве чок. Ломбу белеткеп алган топпаан аппарып хүлээдир дээш олап чорупкан. Ооң аьды ынаар үнүп чадажы берген. Хелиң узун чыраа-биле багай аьдын чеже-даа кымчылаарга, оозу бүдүрүй аарак дөрт-беш базым хире бурунгаарлааш-ла буруп туруп аар. Ломбу доң топпааның чартык кезиин дүжүрүп кааптарга-даа дуза болбаан. Ол арга чадаарда ачыланды аьдының ооргазының иричин сызып эгелээн. Аарышкынган мал дывылаан уу-биле каш базымны кылыптар болган. Таварылга бооп аңаа чүгүржүп келген бичии оолдар,

¹Ырагаатка — рогатка.

²Маа сайыт — Хатан батор Маскаржав.

ооң шанааның соондан итчип эгелээннер. Аъдын кээргээнинден баары ажып турган Ломбу ыяжын мүн-не хавак кырынче үндүрүп апкан. Ломбунуң бичии дузалакчылары ол хары угда ийи чүүл ажыл бүдүрүп, аъдын эмнээн, оон ыңай ыяжын дөгүдүп алган дижиб турганнар. Бо кээргенчиг болгаш бепен эвес демиселдин соонда, Дооктур-хелиң кончуг чугула амыдыралчы шиитпир хүлээп алган. Чоннуң аъдын, бодун човаткан шак бо хавакка, каалама калбак орукту келир чайын казып үндүрүп каайн, адырам. Будум багай-даа бол холдарым кадык болгай, чүгле меңээ эвес, а чонумга одуруг орук херек апарган чүве-дир.

Часкы тарылга соонда, Ломбу өөн ажылдаар чериниң чоогунга эккеп хондуруп алган. Дооктур-хелиң кадыр хавакты чайны чайпадыр "шинчип-дооктурлап", чүс-чүс чылдарның, кадыг-берге шылгалдазын шыдажып эрткен озук, лом, кускун-хаай, хүүрек чергелиг херекселдери-биле ооң сайлыг-даштыг ийин казып-чушкуп келгеш, чоннуу-биле дүгжүп турар күзел-соруун чогуруп үнгөн. "Каарган кас эдерип чорааш, даванын доңурган" чүве дижик. Бертик-тудуу хелиңи, каң кадык хуураан эдерип чорааш, багай даваннары-биле байырлажыр дей берип-тир" деп, ирейниң орук казып эгелээнин дынааш, ону кыжырып-шоодуп турган чалчыраашпайларның дылдары агарып калган.

Ломбу-хелиң оруу чоннуң чорук херээн чогулар, ажыл-үүлезин бүдүрер чоон оруу апарган. Сумунуң чону орукка кандыг-даа чарлык-хоойлу чокка-ла "Ломбу-хелиң оруу" деп сагыл шаанаан. Орук Ломбунуң өлүр тыны чок, өзер назыны чок төлү бооп, кезээ-мөңгөдө ооң адын салгалдарга ададып артып калган. Ам кижилер халас черге ажыг дерин төкпес, кээргей-кээргей хайыралдыг аъдының балыг ооргазын сыспас... (сы тутпас)

Ажыл-амыдыралга пөкпес, аскак-бүскээнге чалынмас Ломбу-хелиң ооң-биле кызыгаарлаттынмаан. Элээн каш чыл эрткен соонда кедээр сында, Ажык-Чыраа биле Чинге-Адыр аразында узун дөштү одурту каскан, тудуг бригадазынга чудук сөөртүп турган чолаачыларны болгаш ынаар чайлаглаар малчыннарны өөртүп үнгөн.

Бирги орукту, амгы сөс-биле сөглээрге, хөй-ниити эгелээш-кини-биле кылып каан болза, сөөлгү ажылы дээш Чаа-Орук колхоз аңаа эвээш эвес күш хүнү санап берген...

Амыдыралдың амданныг чулуундан, ооң ажыг дузун каш катап хөйнү четтирер ужурга таваржып чорза-даа, доктар билбес Дооктур-хелиң тозан шаа доора хемнерни кежир чүткээш, кызыл-дустай берген. Амгы үениң сүүр бедик тандызының кырындан, ооң чүгле ханы баскан истериниң сомазын харай кааптаал, шиңме.

Ломбу бурунгаар чурттарга эртем-билиг чедип алгаш, Кужур хүрээзиниң эмчи ламазы бооп чораан. Ооң үе чергези боор кижилерниң салым-чолун хувискаал бодунуу-биле үнелээн. Ширтек кырынче тарадыр чажыпкан кажык ышкаш, бирээзиниң салым-хуузунга хамаарыштыр “аът”-даа, өскезинге “өшкү” – даа дүжүп турган деп болур. Хары кижиниң ажылын кылып, хөрөңгиттеннерге эштенчи-коштанчы бооп, хырнын боралап чораан ядыы араттарның чамдыы малданып, харын-даа ажылгырлары байып эгелээннер. Ындыг-даа бол, дарлаар аңгыга хамаарышпайн-даа чораан болза, чоннуң дыка хөй кезии чаржынчыг байдалга таварышкан.

Дөзү-ле чок феодалдарның

Дөгerezин узуткааштың,

Төөгүнүң шынныг херээн

Дөзеп салгаан аныяктар...

Дөгerezин узуткааштың... Ол сөстөрнүң сүрээденчиин, харын-даа коргунчуун көрүңер даан. Чүгле феодалдар эвес, а шажын чүдүлгениң кижилери, оон ыңай бодунуң ажылчын мөзү-шынары-биле шыырак амыдырал чедип алган, а эрге-дужаал эдилевейн чораан кара байлар база-ла олардан дудак чок кызыгдалга таварышканнар.

Ломбунуң сагыл-саңмаарының чергези ындыг өрү эвес болганындан эрге-шөлээзин казытпайн, хөрөңгизин хавыртпайн, үе шагның бартаазынын ол чүгээр менди эрткен. Чаа харын, Ломбуга хавыртыр хире эктин ашкан эт-мал-даа турбаан чүве дижики. Ынчалза-даа, ындыг амыр чүве кайда дээрил аан! Хелиңниң чырык чер кырынга чаңгыс катап эрттирер чуртталгазының салым-хуузу актыг-көктүг-даа бол, оор кылып, херек үүлгедип каан чүве дег, ооң көксү-хөрээ доктаамал сестииш-кинден ыстап-шылап чораан.

Бир-ле хүн чайлагга НКВД черинден элчи чедип келген. Ол кижки Дооктурну шажын суртаалы нептередип, чажыт эмнээшкин кылып турар дээш, кожуун төвүнче сүрүп аппаратан. Ломбуну аңаа үш хонук иштинде байысааганнар. Дооктурнуң кадайы Лаңзай өөнүң ээзи дег “дооктур” атка чединмээн бол, дыка хөй иелерниң караан чырыдып каан. Ол тулган тудугжу боорундан аңгыда аажок төрөлзек, дузааргак, ак сеткилдиг кижки. Лаңзай хинин кескен уругларынга хөлчөк ынак. Оларны бодунуң ажы-төлүндөн ылгай көрбес. Ооң өөнгө оларның кайы бирээзи чедип келген болза, ол өөрүп хөлзеп-ле үнер. Ооң холдары дораанна паш-хымыжында баар.

Сүрдүрө берген өөнүн ээзи чиде бээрге, угаан-кудун оскундур корткан кадай Дооктурнуң хөй чылдарның дургузунда хумагалап шыгжап келген ховар диген таңнарын болгаш чыып алган эмниг оъттарын ажыт черге алпаргаш, өртедипкен. Ломбу чанып кээрге, өөнүн ээзи күштүг коргуушкундан аар аарааш дембээреп, дөмөй эдип чыдар апарган болган. Ону изиг дараазы-биле эмнеп болурунуң аргазы турган дижип турар чүве. Ынчалза-даа, ооң аарыынга күш чедипки дег кончуг шыырак таңнар өртөттинө берген болган.

Ужур-төрөнің эргилдезинге ооргаланып алгаш, бодунун яды-түрөңги чораан аңгы-ызыгуурунга чоргаарланып чоруур, халымак бүдүштүг, хөөремик аажылыг, ниитилелге улуг-ла ажыын халдатпаан хирээ диштиг, хирен хырынның кижилер чоруур. Ындыглар кымдан дора. Лама, хам уктуг ийикпе, коондур¹ деп кара нүгүлге таварышкан улусту өскелерден куду көрүп дорамчылай бергилээрлер. Ындыг дорамчылап эмчи лама чораан Дооктур-хелиңи база оюп эртпээн. Ону эът кежинге шенеп эрттиргениниң соонда, ооң карактарының көөрү мырыңай дорадап калган. Ол даяңгыыш чокка оруун башкарып шыдавастай берген. Узун назынының дургузунда Ломбу амы-тынынга айыылдыг ужуралдарга чаңгыс эвес удаа таварышса-даа, олар бурган авыралында өршээлдиг бооп эрткилээн. Ломбуну шынап-ла Сөөлчерниң “Маадыр-хелиңи” деп, дидими-биле адап болур дээр мен. Мындыг таварылга база болган. Дооктур ирей кедергей терең ээремниг салдамның дожун даяңгыыжы-биле соктавышаан кежип орган. Ирей ындыы эрикче үнүп орда, ооң чап-чаа-ла кырлап эрткен дожу чыжырткайндыр буступ дүжө берген.

Кырган бо удаада база-ла, идиин безин өттүрбейн амыр-менди ырбалап үнө берген.

Дооктур-хелиң чежемейниң сестип коргуп чорза-даа, аарыг-аржыкка таварышкаш, дуза дилеп келген кижилерни “ыңай бар” деп шыдавас. Дооктурну бо удаада салгадап аараан уруун көргүзөр дээш, шаап келген малчын Сөөлчерниң Тос-Булакче чалаан. Ломбунуң аныяандан бээр эки-бакты деңге үлежип чораан кады-кырааны ол-ла корткан уу-биле каш чыл иштинде тенек аарыгга туттуруп чорааш, сегивейн барган. Аңаа эмчилер-даа, эм оъттар-даа дуза берип шыдаваан. Өөнүн ээзиниң кызыл-

¹коондур — контр

дустаарының мурунда Ломбулар болаага чайлап чорааннар. Аъдының эзериниң соон каш дапкыр кидис-биле чымчаглап алгаш, ирейни ушкарып чораан малчын ону чалгааратпас дээш:

Адам чуртту Тос-ла Булак
Соолганын көргөй силер,
Ада оглу мен-не хейниң
Аштаанымны көргөй силер...—

деп ырлап каап чораан.

Дооктур сээк хонмас сериин чайлагга үш хонган. Аараан уруг аъш-чемге кирип, сегип эгелээн. Ооң хөй ажы-төлдүг улуг уруу мыя бо Сөөлчөр бажында, а оглу Маадыр-оол суурда тудугжу, кени база ажылдап турар. Хелиң ирей ыя аразында-ла оглунуң бичии чүвелерин сакты берген. Дооктур Ж, Ч, Ш деп үннерни З, Ц, С кылдыр адаар. Аалдың улузу “силерни аъттыг чедирип каалы” деп эзрежирге-даа, ол “азырбас, азырбас. Мени цедирип цораас цоор силер. Мен таваар кыластап цана бээр мен, азылыңар кылыңар” дээш ынавас болган.

Тос-Булактан эртенги шай соонда үнгөн кырган, чажындан бээр шээжи билир чайлагларда аалдарның ыттарына ээртпишаан, чамдык өглерге кире дүжүп, намдар төөгүзүндөн бээр аажок билир чону-биле амыр-мендизин солчуп каап, таваар бадып орган. Ол Сөөлчерниң улуг кижилериниң дөгerezин үнүндөн туржук, кылажының даажындан ыяк таныыр.

Сөөлчөр аксында үш каът бажыңдан чавызавас кадыр эл бар. Ол черни Каңгы-Эрик дээр. Даг хеми болур шапкын Эрзинниң агымы маңаа ээпектелип келгеш, эзремнели берген. Тырлып келген хемниң ногаан эзреминиң күштүг агымынга хөй-хөй чылдарның дургузунда “эгээледип, хирээледип” келген кадыр эрик үе-үелеп чемирлип дүжерге, ооң бузундулары дүвүндө сайы-дажы көстүп чыдар кылаң суглуг хемни куду агып баткаш, элезиннелчек шенектерни тывылдырып турар. Ол элдиң арны үттүг таар-ла. Муң-муң чижик кушкаштар маңаа турумчааш, бо черни куш базаары кылып алган.

Кырган ол-ла кылаштап баткаш, Каңгы-Эрикке келген. Агаарның байдалы баксырап орза-даа, ашактың сеткили сергек. Шолбан сылдыстың айга дузалаары дег, чонунга ачы-буянын халдаткаш, чанып орган кижиниң сагыш-сеткили чырып чорбайн канчаар. Кырган сагыш амыр кылаштап орган.

Хеп-хенертен сиг кынгаш чиигеш-ле диген! Курбустугдан ужуп келген хуулгаазынның хаан-херети куш ону теп алгаш, ужу-

кыдыы көзүлбес ужуру билдинмес оранче ужугуп чорупкан ышкаш болган. Чаяан бооп Ломбу Каңгы-Эриктиң үстүү ужунда турган кижиге дурту хире бедиктен аңдарылган. Ол эриктен шурап баткаш, овааланы берген чымчак элезин кырынга кээп дүшкен. Дооктур-хелиң оон каш-ла базым бурунгаарлап чорааш, киискип баткан болза, төрөөн хеминиң шапкын чалгыгларынга кезээ-мөңгөдө куспактадыптар ийик. Эрзинче чоктап бар чораан оолдар эрик адаандан дыңналып кээп турар кижиге алгызы дыңнап кааш, ону тамы дүвүнден уштуп үндүрүп алганнар. Олар камгалап каан кижизин машина оруу-биле чергележиپ алгаш, агылыг ак ховуну чара дилип бадыпкан чиңге кокпа орукка кирип кааннар.

Кижиниң шокары иштинде. Бодунуң амы-тынынга айыылдыг хай-халаптан чап-чаа адырлып үнгениниң соонда, кырганның шырайы шыңгырап, хаваа дүгдүнүп келген. Ол ханы бодалче дүлнү берген. Ирейниң багай карактарындан сызылган муңгаралдың болгаш өөрүшкүнүң элбек эвес чаштары ооң хирлиг тонунуң хөрөөнчө дамдылап каап чораан. Ол кыпсынчыды кырып келгенинге чөгөнип чорза-даа, часкы шагның шымыраып үнүп оор чаш көгү дег идер чалыы камгалакчыларынга канчаар аажок чоргаарланып чораан.

Ирей караңгылап өжүп калган хайыралыг ийи сылдыстарының орнун солуп, оруун башкарып чоруур апарган дагырзымаар талдан сомалап алган куу даянгыжы-биле базымының мурнун кажырып, кургаг черни токуладыр соктап каап чораан. Аскак ирей кокпаның ол-бо талаларынче тендирти баскылаарга, кандаашкындан чегей үнгөш кургап калган кыргый оът ооң улдуңнарының адаанга дызырткайдыр сыйлып турган. Ооң дүмбей дүннүң караңгызы-биле аяс хүннүң чырыын үзе-муна ылгаар карактары, дээрде диргелип келген шагжагар булуттарны көрө албас. Ынчанмыже шыксыг чыт оон кээп, дээрниң чүдөрөй бергенин бүгү мага-боду-биле медереп чораан. Аңаа бадыткал кылдыр күштүг диңмирээшкинниң чажыраан даажы, ооң дөгейленип кадый берген кулактарынга безин дыңналып турар болган.

Дээр ада кандаан ховуга үнөлөп четпес диргизикчи берим-чезин хайырлаарының кырында келген, ынчап чоруй, үр манадып үнергетпейн дескилештир тудуштуруп алган булуттарындан амдыызында тарамык-даа бол, боткур болгаш салам дамдылары-биле суксаан черни сергедир улдап эгелээн. Кырган, каш он чылдарның мурнунда тургусчуп алган суурунче калгып кирип орган. Өргүн чонунуң кадыын камгалажып өскөн черин каастажыр дээш, арыг дерин харамнанмайн шырбайып келген

ирейниң, тура-соруунга, ие бойдустуң бодаралдыг тыныжы чүүлдежип турган.

Ломбунуң дүрзү-хевири күскү шагның кызыл-хүннеп турар кезежинде, кургап орап будуктарының адырларынга ызырнып чораан тарамык сарыг бүрүлери "хоя" бээрге, кодуарып артып калган кырган терек олчаан. Ынчанмыже ооң сагыш-сеткилинде чайгы шагның чараш-каазының дүлгээзини хөрлээлевишаан. Ломбу ирейниң сеткилиниң ырак ханызындан билдинер-билдинмес тоннуг, бүдүү "бусталып" үнүп турар хүлүмзүрүү, кырганның хүрең-кызыл шырайын аян кирип, ооң амыдыралынга ынаан кыңчыктырбайн херечилеп турган.

2002 ч., март.

Раиса ЛАМАЖАП

ХАЙЫРААН ЭЖИМНИ

Чечен чугаа

Арга-эзим, хову-шөлдер алдын-сарыг өңү-биле каастанган, күстүң тыныжы куюмнанчыг шонуп келген. Үнүш-чимистерниң, теректерниң бүрүлери черже ээргиштелип чаап турган. Хүрең додарлыг тон кеткен аныяк херээжен ханы бодалдарга алыскан, сырый үнген чаш теректерниң баарында сандайга олурупкаш сымыранган: "Хайыраан эжимни аар". Идииниң улдуңнарында дагжап шылыраан бүрүлери чап-чаа көрүп каан чүве дег, ылавылаан. Ол оңуп каткан бүрүлөр ооң бүтпей барган баштайгы ынакшылын улам сагындырган. Көктөн көк дээрде хүн чавызап, мурнуу талазы сүвүр-сүвүр чалымныг бедик даг бөргүнгө дээпкен дег олурупкан, өөр дуруялар дизиин өрүп, чер-чуртундан муңгаранчыг ырын ырлажып-ырлажып, ырап чорупкан. Аныяк херээженниң ынакшылы база омак, хөглүг чаңнап-чаңнап, каапкаш барган.

Чээрби алды чыл эрткен. Баштайгы ынакшылы сагыжынга кирип, эрткен барган үнелиг үелер карактарга чуруттунуп көзүлгөн. Баштайгы ынакшаан эр кижиге дег чүве бар бе? Ал-ла хөңнүнде аар, улуг тынган. Эх, баштайгы ынакшылымны! Хайыраан эжимни... Ол та чүзү ыйнаан, хаайының ишти ажыш-ажыш диген, карааның суу, чылыг дамды кылаш кынынган.

Ыглап-ыглап алырымга,
Карактарым чырый-ла бээр.

Ырлап-ырлап аарымга,
Көскү-хөрээм хозай-ла бээр.

О, өршээзин ыңай, чүү кончуг сагыжымдан ыравас кижиге боор сен, Кара-оол... Танцы-сам кежээзинде шеригден халажып келген оолга Чойганмаа ужуражы берген. Танцы төнгөн. Чойганмаа үнүп келирге, шериг хептиг эр эжик аксында манап турган.

— Чойганмаа, силерни үдеп каарын чөпшээреп көргөргө? — деп, Кара-оол сымыранган.

— Бажыңым ырак эвесте ийин, акым.

— Улам эки ыйнаан, дуңмам.

Школа доозукчузу уруг-биле Төрөөн чуртунга ыдыктыг хүлээлгезин күүсеткеш келген эр кудумчуну өрү, таваары сүргей басыпкан.

Дээрде сылдыстар чивеңнешкен. Оол биле кыстың эгиннери үскүлежиپ каап чораан. Кыстың аныяк чараш овуру чалыы эрний чүрөөн эргеледи, чассыдыпкан.

— Даарта база ужуражыыл, Чойган? — деп, Кара-оол болчаг кылган.

Уругну оолдун болчаа чүрөөн шимирт кылыпкан. Чаңгыландыр каттырыпкаш, чараш кыс сымыранган: “Чаа хүн үнзүн аа, акым”.

Хей-салгын тыныпкан бе? Чүрээ шапкын аът дег девип сога берген. Аныяк кысчыгаш херим эжиин ажыткаш, бажыңынче кире берген. Ада-ие удаан, а Чойганмаа аңдарлып-дүндерлип чыдып-чыдып, даң адып келгенде, чык кылдыр удуй берген.

Кандыг дүлгээзинге шондурупкан уруг чүвөл аан? Баштайгы ынакшылының сырыны, эр эжи деп сылдыстың чырыы ооң хензиг чүрөөн кыймыш кылыпканы ол-дур.

Баштайгы көрүш, баштайгы ынакшылдың изиг чалбырааштыг деп чугаа орнуг-дөстүг дижир але?

Хүннер эртип турган. Чойганмаа-биле Кара-оол үргүлчү ужуражып сагыш-сеткилин тө кагжыпкан. Бот-боттарын билип, таныжа берген.

Кара-оол трактористей берген. Салым деп чүвө бар. Кырган ада-иезинин холунга өскөн оол.

Чай ам-даа дүшкелек. Кара-оол чадаг-терге чавыдактапкан хап келген. Оожум сымыранып-тыр: — Кожавыс суурга концерт болур! “Чечек” ансамбли аалдап келген. Кады көрээлеп, сарыым!

— Экзаменнерге белеткенир мен, эргимим.

— Ийи-бир-ле шак болур бис. Оон белеткенип алыр сен – деп, кара-оол ээрешкен ышкаш дилээн.

— Үезинде чүгүрүп кел че – деп, Чойганмаа Кара-оолдун сеткилин угбайн барган.

Ынакшааннар кожазы суурга чеде бээрге, чыылган чон залда шыгырт. Концерт аныяктарның хей аьдын көдүрүпкен. Артистер-ниң оюн-тоглаазы Чойганмаа биле Кара-оолдун чалыы ынакшы-лын чалгынналдырыпкан.

Буттар черге дегбес. Ийи суур аразынга оол биле кыс куспактажыпкан, эриннер ошкажыпкан. Изиг-изиг тыныш, тааланчыг эр-херээжен эргелениг, чер-дээрде чүгле Чойганмаа биле Кара-оол арткан ышкаш сагындырган. Дүнеки дээрде сылдыстар карактарын чивеңнедип, оларны билиндирипкен. Ийи суур база катап сайгылгааннарын чайынналдырыпкан.

Үгер сылдыс, шолбан сылдыс

Үдеп, чырып чивеңней-дир.

Үргүлчү-ле оол, кыс кады,

Үележип чурттап чорзун.

Кааң дээрде хаяаланган,

Каттыраңнаан сылдыстар дег,

Хараапчалыг тиккен өгге

Карактары чырып чорзун –

деп, Чойганмаа шүлүк номчупкан. Кара-оолга йөрээл-даа ышкаш, чассыткан-даа ышкаш дыңналган.

Шылгалдалар төнгөн. Чалыы назын эгелээн, а школа-биле байырлажыр үе чедип келген. Кыстарның чаштарында чодураа-ның чечектери чайыраанзыг кожаалар, мага-бодунга өй, арын-шырайын хевир киирген ак платьелерининиң эдектери хөлбеңей-нип тургулаан. Хилиң кара костюмнерлиг, ак-ак хөйлеңнерлиг оолактарны сактырга кадын-хааннар тажылары дег шиник-даа, чараш-даа болганнар.

Доозукчуларга чагыг, сургаг, үнелиг сөстөр сөглеттинген. А кыстар, оолдар база-ла келир үезин чугаалап-тырлар. Авалар болгаш ачалар келир үениң аныяк кижилеринге аас-кежикти күзеп тургулааннар.

Даң хаяазын уткуур доозукчулар база чоок эштери чорупкан. Чойганмаа душтуу-биле дагның эң-не бедик черинге үнүп кээп-тир. Даң хаяазы – сарыг херел даг бажын шонуп турган.

— Үнген хүнүм, чырык хүнүм! Чойганмаага өөрүшкү, аас-кежикти шаңнап өршээ! Сээң херелиң кезээде мээң душтуумга чырык-ла турзун, өршээ! – деп, Кара-оол даң чырыынга чалбарып алгырган.

Айыраң каас чечектер биле бир дөмей оолдар, кыстар чараш, шиник даң хаязын уткуп алгаш “Школачы чылдар” деп ырны чиртиледир ырлашпышаан чанып бар чорааннар. Оларның ыдыктыг күзел, соруу бар.

Чойганмаа дилеп-тир: “Эргимим! Мээң-биле походтап чоруур сен бе?” Кара-оол кады чоруурун азапкаш, контораже шошкупкан.

— О, эрес эрни аарай, Кара-оол дег эртежи механизаторлуг кижиги мен-даа кайын тоор мен — деп, бригадир Арат Мижитович мактанган.

— Херектиг чор мен. Меңээ шөлээден берип көрүңерем. Душтуум-биле чугула херек бүдүрер апардым — деп, Кара-оол дилег кылган.

Бригадир үш хонуктуң шөлээзин берипкен. Амыраан, өөрзөн эр хүн дег хүлүмзүрүпкеш, маңнап чорупкан. Хүнезиннер чүктенген оолдар, кыстар Кожай хемниң унун өрү ыыт-шимзээнниг шимчеп бар чыткан.

Чер, чурту дег эргим, төрзөн ие кайда боор!

Кожай хемниң ак куштарының үнүн дыңнап, чечек-чимисти сүзүп арыг-агаарын аныяктар дынып-ла ханмаан. Омак, сергек апарып-тырлар. Бир-ле чалым хаяның арнынга мындыг домактар бижиттинген: “Кара-оол + Чойганмаа = ынакшыл”, Сайдаш + Өнермаа = найырал, “Геннадий + Елена = келир үе”. Ол чалымга ат база тывыскан иргин: “Ынакшылдың хаязы”. Доозукчуларның мурнунга чуртталганың оруу шөйүлген. Эрте-билеге чүткүл ажыптыганың.

Чойганмаа башкы болур изиг күзелин чедип алыры-биле шылгалданы чедишчинниг дужаап, чанып келген. Душтуу-биле хөглөп, хөөрежип турда, сентябрь ай чоокшулап, өөренип чоруур үе келген.

Студент чылдар, чалыы назын Чойганмаага чаа ужуралдарны, хоорайжы амыдыралды таныткан.

Улуг-улуг байырлалдарга, наадымнарга, ыры-шоорлуг концерттерге киржип келген. Шак ыңдыг бир өөрүшкү-маңнайлыг хүнде Чойганмаага телеграмма келген. “Дүрген чедип кел. Кара-оол мөчээн. Айлаң” деп каан болган. Чойганмаага чер-дээр караңгылаш диген. Базып турар чери бусту берген дег болган. Боостаазыңга борбак кара чүве дуй чыдыпкан. Ыглаттынмастап, алгыртынмас. Эштери суг пактадып тургаш, деткерип алган. Чойганмаа ишкирнип ыглай берген: “Хайыраан эжимни-ии”. Кара-оолдун үнү дыңналган: “Эки өөрөн, Чойган, а мен Чечнядан акша

чорудуп дузалажыр мен. Ынакшылың камна, сарыым". Студент өөрү кээрел-биле үдепкен.

Өскөн төрөөн суурунга чедип келген. Кара-оолдун мөчүзүн кавайлаан хааржактан халбактаныпкан. Миннип келирге, өлгөн эжиниң кара чүрбээжин суйбап ыглап орган. Өлгөн оол хүлүмзүрүп чытканзыг болган. Шынчы ынакшылдан чештинген уяралдан бег, кунчуглары база ыглажып алган. "Кенивистиң кээргенчин. Кенивистиң хайыралдыг эжиниң эрте чарлы бээр салымын, хөрөөн ажыдыр ыглап алзын!"

Кара-оолду эш-өөрү, ха-дуңмалары сөөлгү орукче үдеп каан. Чойганмаа эжин сагынгаш, кадайлар дег, оожум мөзү бүдүштү хевирлеп алган. Аныяк башкы уруглар аразынче шымны берген.

Он ажыг чыл эрте берген. Төп кудумчуда сесерликте сандайга Чойганмаа бо-ла келгеш олурар. Амыдырал ээр-дагыр, ону бот кижилер салым багы дижир ийик. Кара-оол Чечняга маадырлыгы-биле өлгөн.

А Чойганмаа өске эр-биле өг-бүлө туткаш, Кара-оол деп аттыг сурас оолактыг, Өнермаа, Елена деп кыстарлыг чурттап чоруур.

Ооң баштайгы ынакшылы хире-хире көскү-хөрөөн өйүп келир. Чойганмаа бодунга сымыраныр: "Хайыраан эжимни".

Оларның адап кааны "Ынакшылдың хаязынга" доозукчулар, ынакшааннар оран-таңдызының чараш чечектерин салып, мөгейип чоруурлар.

Чойганмаа баштайгы ынакшылы Кара-оолдун шаңнаткан "Маадырлыг чорук" деп орденин-даа херекке албас чораан.

Виктор ДАНДАР

ЧАҢГЫС-КАРЫШ

Баштак чугаа

Бодунуң кады төрөөн чүзү-даа чок, кара чаңгыс эр Чаңгыс-Карыш дээрзи доктаамал амыдыраар чери чок болгаш, бай-шыырак кижилерниң кадарчызы бооп чурттап чораан. Ол чыткан хой тургуспас томаанныг, хөй чүве чугаалавас, улус чүве айтырарга, шаг болгаш, бар-чок, болур-болбас, улуг-биче дээн ышкаш сөстөр-биле кыска харыы бээр, аксынче теве тепкен ышкаш, чугаазын улуг-биче кижилери ооң адын-даа адавас чүгле карыш дижир.

Ол хой кадарар, ыяштаар, хойтпак хайындырар ажылдарга ылап мергежээн болгаш, кымның-даа айтышкыны чокка кылып

ажылдарын боду-ла сагыжы-биле кылып кириптер. Чаңгыс-карыш кара ажыл кылып өөрөнгөн болгаш эгелээн чүүлүн ыяагыла эчизинге чедирер, шынары база эки болур, амгы шаг-биле деңнээр болза, роботтан дудак чок-ла.

Ажыл-агыйга кежээ боорга, аалдарның улузу ону хүндүлээр, чайын, чазын көжерде аът-шарыга чүэк чүдүрүштүрер, дажыг чедиртир. Алыс бодунуң назы хары дөгүй берген, дөрткөн ажыг, кадай ап көрбээн, өглөп-баштаар дээрге хорадаар. Ындыг боорга аалдарның аныяк өскөн уруг-дарыы ооң-биле бержир. Чаңгыс-Карышка кадай эккелдивис, чаавайны хүлээп ал—деп бот-боттарынче айтып, ооң кылыынга дээп шаг болурлар.

Чаңгыс-Карыш арага ижипкенде, чонаада үнээргедир чугаазын тө каап-ла эгелээр, артында-ла шала чалчык чүве база бар. Бир-ле катап чайын аалдар чайлагларже көжүп келгенде, тайганың арыг агаарын тынып, эм-таң аржаан сугларын ижип, чайгаар үнгөн кат-чимизин чыып, кылаң арыг шакпын суундан балыктап, каш хонук дыштанып алыр дээш, ада-иезиниң өөнгө Кызылда чурттап чоруур Долгар чедип келген. Аалга келген кижги куруг кээр эвес, каш шил водка, хлеб, булочка, янзы-бүрү чигир аймаа дээш, дуңмаларыңа садып алган ойнаарактарын, идик-хептерин авазыңа тутсуп берген. Дуңмалары акызын долгандыр үглей-ле бергеннер. Долгарның чедип келгенин кожа аалдарның уруглары көргөн болгаш, ада-иелеринге база дыңнадыпканнар.

Кежээ мал-маганны хавырып, инектерни саап доозупкан соонда, хүн даг артынче ажып, чайлаг сериидей бергенде, Долгарның ада-иези кожаларын келдирипкен. Долгарның эккелген аъш-чемин от-көсчө салган соонда, хамык улус шайлап кирипкен. Өгнүң херээжен ээзи водканы ужулгаш, Долгарның ачазынче сунган. Ашак водканың аксын ажыткаш, өрү-куду чашкан соонда, келген улустуң улугларындан эгелеп, хүн аайы-биле куда берген.

Чаңгыс-Карыш-даа ийи дашканы ишкен соонда, чугаа-сооду үнүп эгелээн. Өске улустар-даа орта таптыг чугаалаштырбас, сөс дозуп, үзе кирип чугаа эреп туруп берген. Ынчап баарга Долгарның ачазы база бир дашканы кудуп бергеш, даштын кула аскыры салыпкаш, мал-маганывыс канчап турлар көрүп көрөм дээш, көгүдө аарак үндүрүпкен.

Элээн болганда даштын Чаңгыс-Карыштың үнү дыңналып, чоорту улам дыңзып, чоокшулап келген. Чүнү канчап турар кижги боор дээш, Долгар өгдөн үнүп кээрге, Чаңгыс-Карыш кара

баштыг тыва кошкар сывыртап турган. Ол оожум кылаштап чеде бергеш, дыңнаалап турарга, кошкарны: “Ишти хырны шары ышкаш шартайган, хапчыктары сименталь инектер эмиглери дег ыжа берген, думчуу Баграмянның хаайы дег” – деп кочулап, хөлчок болган. Артында содаачы кик-бокс билир мен дээр, ол хирезинде кожа өглерниң кошкаржыктарына коңзагар думчуун бо-ла буза бердирип алган кээр ийик сен чоп. Сөөлгү үеде тураң улуу дендеп барган. Кокайлардан карактап кадарып, эки оът-сигенче чедирип чоруур мени чүге-ле үзүп чоруур сен, эди-кежим шүптү кара-көк дээш, мөөледир ыглап бадырыптарга, кошкары кээргей берген чүве дег, шимчеш дивейн, карактары дедирлени берген турган. Чыдыг, сазыг чүве кажан угаан-сарыыл кирер сен – дээш шывык-биле бир каккан. Кошкар-даа багайтыр алгырып каан. “Көрүп тур ыйнаан сен сазыг аза, төрүдүп каан хураганнарың арган-дорган, артында-ла хөвээжиктер, кажан чараш улуг-шыырак хураганнар төрүдөр сен” – дээш ийи удаа дап берди. Кошкар-даа Чаңгыс-Карышка соктурбас дээш былдай дүшкен. Ооң соонда кошкар хорадавас боду хорадап, килеңневес боду килеңнеп келгеш, ийи караа кыза берген соонда, шуравышаан келгеш, Чаңгыс-Карышты үзер орта, оозу оранчок чаштай берген.

Долгар халывышаан баргаш, Чаңгыс-Карыштың солагай холундан туткаш, өгже кирээли акым деп чедип чадашкан. Ол уе-човуурлап, бир будун шала сөөртүп алган, кажаадан туттунуп, , быжыгланып алгаш, база-ла “хамнап” эгелей берген: “Кончуг аскыр ыт дег улчумал чүве, бодунуң хойларындан дезип, өске “кадайлар” соондан халбактанып, чиде бээриң меге эвес?”

“Коданче хамык халдавырлыг аарыглар: шээр аарыы, өкпе аары, бруцеллез таратпа сен, сен ышкаш “солагайлап” чоруур ыят чок кошкарлар кадык болбас. Спид аарыындан аарып турар деп радиода чугаалап, солун-сеткүүлде бижип тур. Эмчилер келирге, ханыңның анализин дораан дужаа. Кадыыңның байдалының дугайында справкадан эккел сен” – дээш, кошкарны сывырып алгаш, ыңай болду. Кошкар коргунчуг аарыг дугайында кадарчызының долгай дылындан дыңнааш, боданы берген. Ооң соонда кошкар эмчиге барып, хамык анализтерин эртип алгаш, өске аалдарның хойларынче маңнаар багай чаңчылымны соскадып, эш-өөрүм аразына таптыг чурттаайн –деп түңнелди кылган.

Долгар ийи хонгаш, чанар деп турда, кожазы аалдың бичии уруу үш харлаан, ада-иези бажын хылбыктадыр дээш, оларны

чалап келген. Келген улус бичии кижиниң бажының дүгүнден каш дүктөрни кезип алгаш: “Уруумнуң дурт-сыны анай хаак дег чараш, кара чаштары кылаштаарга, черге сөөртүнүп турар болзун” – деп чалбарбышаан, бажының дүгүнүң садыызынга өглүг-баштыг апаргаш, саап ижер инектерлиг, кодан сыңмас хой, өшкүлүг болзун дээш, молдурга-казырга, анай-хураганны айтып берип, байырлап доосканнар.

Чаңгыс-Карыш-даа эзирээн. Майтанып-шортанып тура халаан соонда, аптара кырында өг-ханазында азып каан Россияның баштайгы Президентизи Ельцинниң хөрек чуруунда ораажы-ла берген. Чуртту сандарадып-сандарадып, ам база ийиги удаа олурар мен деп бе, хош, мен черле сен дээш бадылавас мен, ийи холумну, ийи будумну-даа хары угда удур көдүрер мен – деп хөлчөк барган.

Өгдө улус Чаңгыс-Карыштан түвексингеш, даштын ойнап турган оолдарны кыйгыргаш, Ельцинниң чуруун кажаа кырында кижидүрзүлүг кылдыр кылып каап, хойуткуга чыпшыр шарып бериңер деп, айбылаарга, олары, ол езугаар күүседип кааннар. Чаңгыс-Карыш-даа оолдарның соо-биле хана бажынга азып каан турган кызыл сыптыг кымчызын тудуп алгаш үнүпкен. Ол Ельцинниң чуруунуң мурнунга келгеш, чалчып-ла эгелээн: “Анаа турган совхозтарны узуткап, тараткан сен, кончуг орус оглу Огонек, бистин суурда чүү бар-дыр, кээп көрөм, контора, гараж, тараа урар складтар, МТМ буступ тоймаглаттынды, үрелип бузулган Грозный, Ханкала хоорайлар караамда бо көстүп тур суг деп кускуннады. Малдың бажы барык төндү, пенсия, акша-шалың үнмейн тур дээш, чурукту ийи какты, саазын-даа ыыттаваан, кезек черде үвүрерип орлу берген. Машинаны, тракторну үлежипкен, тараа-быдаа тарывастап, чаш малга чарба-сула бербестеди. Колхозтарны, совхозтарны катап тургус, Конституцияң эде кыл деп чарбаан соонда, ийи катап кускуннапкаш, кымчы-биле хойюткуну бир какты. Ельцин ыглаваан-даа, эрес хевээр көрүп орган. Корум-чурум үрээшкини кедереди, наркоманнар көстүп келди. Арагачы, алкогольик болуруңга аныяктар сени дөзөп, арагалап туруп берди, эрге-хоойлуң быжыгла сен” дээш эттеп-шанчып халдай берген. Кадаг-биле быжыглап каан хойутку-даа халдап келген Чаңгыс-Карышты тооваан-даа, хөрек чуруу самдарарып орулгулааш, хөмө келген казыргы-хатка бөөлдедикеш арлы берген. Чаңгыс-Карыштың аксы-боксу кургап, чүве чугаалап албастай бергеш, ыях хөлегезинге чыда удуй берген.

"Эвээш-биче чүве ижипкенде бо Карыш дээрзи ындыг-ла болгай, ыяавыла бар чок күжүн төндүр чалчыттыныпкаш, ам кээп оожургаар. Ынчалза-даа чеже-даа чалчык болза, бодунуң дужунда-ла ынчап чоруур, улус-алысче шорулбас оозу эки кижги бо" – деп, Долгарның авазы чугаалап орган.

Бистиң бо өдекти долгандыр чалчываан ыяш, дажы, мал-маганы-даа чок, хем-сугну-даа сөглөй берген тургулаар-дыр. Мыя ол эл баарында шыкта улуг, чоон дыт ыяш бар, та кажан, та чежен болган чүве будуктары кургап, черже сыйлып дүшкүлөй берген, улуг уну хат-казыргага таварышканы-ла ол боор, чарлып сыйылгаш барып ушкан чыдар чүве. Кырган дыттың чоон долгай дазылдары черниң кырынче үндүр чүткүп үнүп келген чыдар болгаш артында-ла буттарын хүнче дөгелендир чада теп алган кижги дег көстүп чыдар чүве-ле болгай. Ийи караа көзүлбес-даа кижги болза, даянгыжы-биле өйдүктүрүп чорааш, билип ап болур.

"Карыш та чүнү көрүп чораан чүве ийик, бир хүн хой кадарып чорааш, ол дыттың дазылдарыңга илдиккеш, думчуу-биле, хаван ышкаш, ширик аңдарып, арны-бажы хан шылба чүве келген. Карыштың хорадап, шугулдааны аажок, ыыды чиде берген даштын аштанып, арыгланган турганын эскерип көрбээн кижги чок" – деп, Долгарның думалары авазыңга каттышты. Элээн үе эрткенда Карыш-даа хойтпааның арагазын ижипкен, чоон кара дыттың адаанда олурупкан чалчыттыңган орган: "Кара өжегээр дазылдарың менче сунуп, мени чүге дегеледиң, кырган ирик чодур сарыг дыт, сагыжың багай болгаш, өзээңге чедир ирип, аныяк чаш будуктарыңдан чарлып, хат-казыргага кам чок кымчыладып өлгениң ол-дур. Таптыын кулугурнуң. Ам сени мен канчаар эвес мен, көөр-даа сен. Эзремчик буттары дег шагжагар куу дазылдарыңны чидиг балдым-биле үзе шаап узуткаар мен. Чоон унуну Долгарның бензин-биле ажылдаар хирээзи-биле доорбаштап, шывык дег кылдыр чиңгеледир чаргаш, хойтпак хайындырып одап каар мен, көөр-даа сен. Ынчан сенден чүү-даа артпас чүгле хүл артар, кайы хире-дир че, ол-дур күззэн чүвең, мени чүге хилинчектеп, хан-чиним төккен ийик сен – деп, бустаан буга дег, довурак-доозунун буруладыр эшкенненгеш, соксаан кижги бо" – деп аныяк уруглар шала кочулай аарак Долгарның авазының чугаазыңга ушкажып кааннар.

Бир чылын час эрте дүшкен болгаш беш айның төнчүзүнде хемнерниң суу улгадып эриин ажыр дажып чыткан. Хойтпак хайындырып турган Чаңгыс-Карыш суглап чоруткаш сураг барган.

Чүү болган чоор дээш Долгарның ачазы ооң кылаштаан черинче базып чорупкан. Хемче чоокшулап чедип келгеш, ашак көрүп турарга, Чаңгыс-Карыш суг иштинде сиртти көстүп чыткан шары дег борбак ак даш кырында бо турган. Ол Чаңгыс-Карышче: "Чүү болду, чүң канчап барды?" – деп алгырган. Карыштың чүгле эрни шимчээр, ийи холу-биле олуй-солуй сугже-даа, дашче-даа, ашакче-даа имнээр болган: үерлээн шапкын хемниң даажынга чугаа тода дыңналбас болган. Долгарның ачазы сугнуң чанынга чоокшулап чедип келгеш, ам-на чүвениң ужурун билип каапкан.

Чаңгыс-Карыш хемге көвүрүглей салып каан чыткан чаңгыс манзаны кырлап тургаш, дүргектелдир хап чыткан сугнуң агымынга бажы дескинип, сугже аңдарылган болган. Ооң холдарынга тудуп чорааны ий кочалдары-даа, чоокта чаа саткан ийи чаа майыктааш идиктери-даа эрик кыдыында көзүлбес, сугже киргеннери-ле илдең болган. Долгарның ачазы шыкта аът өртеп турган өргенде баглап каан чыткан аргамчыны чешкеш, Чаңгыс-Карышче октапкан. Карыш аргамчының бир ужундан туттунуп алгаш, сугже шурай бээрге, ашак сыырткыышта туттуна берген шортан ужулган кижиге дег, оожум чедип үндүрүп келген.

Долгарның ачазы Карышты тенек оолдар эвес, көстүп чыткан далай сугже чааланып турганы дээш, кезек кончаан, оозу буруузунганы-ла ол боор, думчуунуң аксында шөйлүп бады келген дымаазын шүжүледир дырттып каап ыт чок турган. Ашак өөнче базып чана бээри билек, Чаңгыс-Карыш хамык өл идик-хевин ужулгаш, иезинден төрүттүнгөн боду чанагаш туруп алган ыяштар баштарынга сала берген.

Чайның кончуг изиг үези эртип, агаарның тыныжы тайгаларга сооп, эртенги шалың дүжүп эгелей берген. Чазын мөөрөп, хайнып чыткан хемнерниң суглары сыыгап, эрги уннарынче эглип кээп, сугнуң өңү шала карарып, дыка арыг апарган болгаш, суг дүвүңдө даштар безин таныттынып турар апарган. Бир хүн балыктап чоруткан аалдың элээди оолдары: "Чазын Чаңгыс-Карыштың сугже аксыпканы кочалдарының бирээзи, ийи майыктааш идиктериниң бирээзи ыяшка ылдыртынып калган турлар" – деп бо туткулап алган келгеннер. Чаңгыс-Карыш маңнап бар сал-ла майыктааш идиктериниң бирээзин кончуг дүрген сегирип алгаш, топтап көрүп-көрүп, оозун холдары-биле чода туткулааш, өгже кирип, орун адаанче салып каан.

Күжүр Чаңгыс-Карыш-даа доскаар долган хойтпактарны сыыгады хайындырып, үнген араганы көгээржиктер долдур куткаш, өгже киригилеп турган. Боду паш бүрүзүңдөн дүшкен

араганың доңун амзап тургаш, база-ла эзеңгизи дыңзып, чугаа-сооду-даа үнүп келген. Ол ажылын дооскаш, өгже кирген соонда, орун адаанда чыткан чаңгыс майыктаажын алгаш хемче базыпкан. Хемге келгеш, Карыш-даа сугга чалчыттынып эгелээн: “Өгдө сүт, хойтпак кудар савалар чедишпейн тур, агаар-бойдус сооп, ийи буттарым доңуп келди, идиктерим бирээзин кайда аппарып кагдың, чугаала, айтып бер” дээш ыглап бадырыпкан.

“Мээң-биле дыка өжежип месилдежир болзуңза, кара шоруң, кадыр пактааш өскээр аксып-даа шыдаар мен” – деп кыжангылап, тудуп чораан шывыы-биле сугну кымчылагылады. Үер соонда могап-шылаан хемнің суу Карышты дыңнаар-даа харыы чок болган. Сактырга-ла хем улам улгадып, Карышты бодун чулдундур шаап кел чыткан ышкаш боорга, күжүр Карыш кортканындан дезип ыңай болган.

“Аржааннар, хем-суглар бойдустуң ыдыктыг черлери болур болгаш ыңдыг черлерни дорамчылап, куду көрүп, эки бак сөстөр-биле бужартадып болбас, оларны бурган башкы карактап-камгалап турарын, сээң чалчык-бузук чоруундан хемнің ээзи килеңнээш, идиктериңнің бирээзин бербейн барган-дыр” — деп, аалдың улуг улустары Карышты билиндир чагып сургааннар. Ол олчаан Чаңгыс-Карыш хая-даштарга, хем-сугларга болгаш хам ыяштарже чалчыттынар чоруун соксаткан.

Шынап-ла Долгар каш чыл эрткенде ава, ачазының өөнгө база катап кээп чораан. Карыштың арага ишкенде биеэгизи дег шуугап, үен-даян чалчыттынар чүвези-даа читкен, езулуг кижиге болганынга амырап, кады төрээн алышкылар дег куспактанчып, харын-даа чаңгыс черге хойгажып удуур-даа болу бергеннер. Аалдарның тенек уруглары безин ону кыжырып, ылчыңнажыр, сөгленир чоруун чидирген, артында-ла акым, даайым дижир апарганнар. Карыштың багай чаңчылдарындан адырлып алганы ооң ат-алдары улам көдүрүп, улуг-биче кижилерниң ортузунда хүндүткели хүн келген тудум күштелип турган.

Николай ОНДАР

Сакты бээр мен

Арттар-сыннар даглар ашкан
Авий-шавый оруктарга
Аай-дедир чоруктарга
Авайымны сакты бээр мен.

Күжүм төнүп могаанымда
Күжүр авам бодай бээр мен,
Күчү шыдал ала чайгаар
Күзээним дег немежип кээр.

Хөрек-чүрээм шимирт кылыр
Хөглээшкин-даа хөлүш кынныр
Хөөржүдүлгө көргенимде
Хөөкүй авам сактып кээр мен.

Төрээн черин эргий кезип
Төлүн бодап дүвүрээн дег,
Бурган сени камнап чорзун
Буян-чолум – күжүр авай.

Ынакшылым

Кадыг-берге доктарларны
Кады чүктеп, ажып эртер
Ындыг күштүг ыдыкшылым –
Ынакшылым, ынакшылым.

Караңгы дүн кара шывыын
Хаяа-даңның солууру дег,
Ындыг чырык ынаным
Ынакшылым-ынакшылым.

Өлүм дыынмас чаялгалыг
Өндүр чоргаар аялгалыг
Ыяңгылыг ындын ырым –
Ынакшылым, ынакшылым.

Ие сөзүн ишкен...

Шамбалыгның кылымал
Суур чанында хөлүнгө
Шагдан тура өөр аңгырлар
Суук хоюг ырлажып келдилер.
Ак богаалыг сарыг аңгырны
Лама куш деп билбес оор
Борбак хырнын, думчуун бодааш,
Боолап чипкен, оолдары өскүс...
Изиг чуртче орук айтыр
Иези чок чаш аңгырлар
Ол-ла хевээр ээп келбээннер —
Онза хөл ээн-не калган.
Сүзүк чок оор ол-ла хевээр
Сүттүг коданы карарган.
Ие сөзүн ишкен дора-өлчүк
Изин тыппайн азып чор ийин.

Аза бөрттери

Угаанныг кижиг-биле	Кижиг багы чүү деп-даа болур
Мелегей кижиг ийилээ	Угаанныг кижиг кайыл?
Улус аразынга үр-чар	Кижини бак сөглээри—
Медээжок кыржып үнген.	Улуг частырыг деп билзе.
Бо ийиниң кайызы	Кыдыындан магадааннарны
Буруулугул? Шош үнзе?	Кымнар дээр бис? Шош үнзе?
Бодап көрүңерем, че	Херечи-даа болбайн дезиптер
Бурган өршээ кымнар бис.	Кедээр шатта аза-бөрттери...

* * *

Эзрем дүвү кирбес дизе	Амыдырал эзрем-дир,
Эштип, шымнып билир херек.	Ажыл-үүле шымныры-дыр.
Эштериниң хыын тыпса,	Эжим-өөрүм аразынга
Өдүрек дег ужуп боор мен.	Ээ богда, өдүрек мен.

Ымзанып...

Шала бышкан инек-караа дег,
Шаңгырзымаар карактарлыг
Каттырарга ойбайып кээр,
Кайгалзымаар сыртылааштыг.

Сарыг чажын эктин куду
Сала каапкан шевергин кыс
Сагыш-сеткип дүвүрел чок
Садыг-базаар кезип чорду.

Бодум чогуу амга чедир
Борбак уя тутпаан, бот мен.
Сонуургалым хайнып келгеш,
Соондан бүдүү базыпкан мен.

Уруг ол-ла кылаштааштың
Удатпаанда хемче ээпти.
Сериин салгын ону уткуй
Секпери чөлбий каапты.

Аныяк оол кысты уткуй
Аажок хөглүг маңнап келди.
А бодум дегбес боо дег
Аңаа үн чок шак дүштүм.

Оду өшпес

Өөм ишти оолдарын удударда
Өпей ырын болганчок-ла бадыра бээр.
Өлчей кежиин чаяп турар ыры дыңнааш,
Өл-чаш шаамны шала-була сактып кээр мен.

Тааланчыг авам үнүн сактып келгеш,
Даамчырап, ала-чайгаар эзей бээр мен.
Херлип-көстүп, бичии шаамда чорааным дег,
Хензиг када кавайымга чыдыксаар мен.

Чашкы үөм, чалыы шаам-даа арлы берди,
Чаагымда мөңгүн хыраа хонар четти,

Ынчалза-даа алдын холдуг авам сеңзэ
Ынакшылым кеззэ шагда оду өшпес.

Хаван биле ыт

Хаван биле ыт ийи
Харылзажып эгелеп-тир.
Кады базып, парктап
Каш-даа хонук сорулдашкан,
Ыт тургаш бир-ле кеззэ
“Ынак-тыр мен, чурттаал” – деп-тир.

Чөпшүл хаван ойталаваан,
Чөпшээрелди дораан берген.
Чүректерни солушканда
Чүзү боор ам, куда ойнап,
Чүзүн-бүрүн өөрүн чалап,
Чүрек өөртүп шүүдээннер.

Араганың көвейинден
Аныяктар ужуп каап-тыр.
Аалчылар аъш-чемин
Арылдыр-ла чооглаан иргин.

Эртенинде күдзэ болган
Эник хевээр күжүр ыт-даа
Эжи болган хаванны кээп
Эдертипкеш: “эштиил” деп-тир.

Машпак хаван ыттың соондан
Маңнаан ояар орук кыдыында
Малгаштыва, өөрүшкүлүг,
Бажын суккаш, чыда дүшкен.

Былдырадыр үш-дөрт катап
Былганыпкаш, сыдырык-хаай
Көжүп калган ашаа ытче
Көрнүп келгеш, “шымда кир” дээн.

Ыт ам-на орталанып
Ырланыпкаш, куду алзы
Ыядыгдан дембээрелден
Ыгпаар чыгыы, караш диген.

Орук ара магнап ора,
Ол-бо чүкче туткуланып,
Аргажоктан далашканын
Аштыр дээрзиг, ээрип чораан.

Чамдык эштер база ындыг
Чаңын көрбейн, чугаа-соот чок,
Чаңгыс кежээ душчу каапкаш,
Чаагай куда дүжүрер дээр.

Тайгана ОЧУР

Хунук күстүң хөөннери

Улчумал хат элезинге алыскаш,
Тояп магнаан черлик сарыг бүрүлөр.
Дондеек-биле чергележип, чүүлдешкеш,
Уян хөңнүм доңургу дег бодалдар.

Сактыышкынның шала муңгак ырызын
Сарынналдыр аялгалаан Эне-Сай.
Самдар булут аразында эжинген
Саймаараксаан, чааскаанзыргай кыйгак ай.

Куюм сеткил сүлде-сүзүүм салбастап,
Тоолзуг бойдус өргээзинге эккелди.
Хунук күстүң маажым, шыпшың сесерлии
Дойлуп, дүймээн бодалдарым чавырды.

Дептеримде магнаан изин арттырып,
Демир-үжүүм дезиг аът дег чүгүрдү.
Сергек үннер чүрээмден кээп куттулуп,
Сеткил-хөңнүм челээш тыртып, чайнады.

А ол өйде мени үглээн кударал
Арттар ажыр талыгырже чаштынды.
Шүлүктерим өткүт үнү ындын ап,
Сүүзүннелип, бедиктерже ужукту.
1999 ч.

Эскербейн артып каар сен

Ыржым, шөлээн, көдээ суурда бир-ле оолдун
Ыяңгылыг ырлаан үнүн дыңнап каан дег,
Өрээлимде оруп алган кара чааскаан
Өзүм-баарым саргып келир элдептиин аа.

Сен-даа харын эштеринде бүргедипкен
Сеткил хилээр эрээ билбейн чору боор сен.
Оттуг чүрээм өргүп чоруур бир кыс бар деп,
Ожаавайн, эскербейн артып каар сен!

Ынаныжым камнап арткан

Кежээлерде болганчок-ла сени бодап,
Хевир-дүрзүң бораң өттүр сакты бээр мен.
Бүлүргей бол, эргим шырай чырыш кыннып,
Бүдүү хилээн сеткилимни чырыдыптар.

Чаңгысклассчы чашкы шаамдан ужукталган
Ынакшылым менден азып, удаажыраан.
Чаъска, хатка дадыккан мээң хензиг чүрээм
Ынаныжын биез хевээр камнап арткан.

Казыргызы ээргиштелди

Эглип келбес эрткен үем казыргызы
Эстеп, хадып оруум доза ээргиштелди.
Баштайгы чаш ынакшылдың эрээзинден
Бастыкташкан бодалдар-ла дүргектелди.

Борбак-чаашкын соңгам соктап, догдурашкан.
Бодум муңгак, сакпак адаа самдарарган.
Сагыш-сеткил саргып, ыстап куюмналып,
Саймааралдың кинчизинге бектеттирдим.

Орлан НОРБУ

Кышкы дүне уйгузураан карактар...
Кыламада чайыннанган кыйгак ай...
Кырган-ачам бурун шагның тоолун
Кызыл-сөөскен даңазындан ыткан.

Кышкы тоолдун мени бөөлдээн эзинин
Кым-даа, чүү-даа бодаар туржук, эскербес.
Чүглө харын дүндүк өттүр сылдыстар
Чүрээм шыгжаан чажыдымны коптарды.

* * *

Сарыг чечек ногаан шыкта салгын доскан.
Сайлыкчыгаш ийи биске аян туткан...
Өөрүшкү арнывыста херелденген.
Өртемчейде, делегейде чүглө сен, мен.

Чаъстыг кежээ көстү кааптар челээш ышкаш,
Санныг хонук эрте бээрге, чорупкан сен.
Саарыг эрии, дөңгелчикте сарыг чечек
Чаштыг караан бүлдеңедир кударап ор.

* * *

Бодалымда чашкы үем чылчырыктаан...
Бора кулун чылгы дилеп, улчуп халаан...
Кенен чылдар доозуннуг хову кежир
Кээргенчиг төлүн каггаш, шуужуп бар чор.

Кулун-чаваа челип-шошкуп аңаа четпес,
Кускуннаарга, мени дыңнааш, хая көрбес.

Чассыг кулун уян чаңы—чашкы үем
Сагыжымдан салдыктап кады чоруур.

* * *

Ыржым дүне чааскаанзыргай уян ыры
Ыяңгылыг куттулуп тур, дыңнап ор мен.
Чадаганның ызыңга хөөннешпишаан,
Чалыы сеткил ишти-хөңнүн сөглөп-ле тур.

Бүргег дээрний быскан хары чаарга-даа,
Бүтпээн күзел сорбулары балалбас-тыр.
Хөрек ишти ажыңнадыр саргып кээрге,
Хөөкүй боттуң ырга сылдап орары бо.

Мила БААЖАЙ

Чөөгейни

Базырыктыг Ямаалыктың
Баарында херли берген,
Терезинниг түңгээлерлиг
Дески, чаагай Чөөгейни.

Аржаан ышкаш черден сыстып,
Агып чыдар булак суглуг,
Күскү хыраа сагындырар
Кужур дустуг Чөөгейни.

Шаандан тура көвей аалдар
Чайлап, күзээр хонаштарлыг,
Изиг оъттуг одарларлыг
Ием чурту Чөөгейни.

Сүзүглелим Эрзиним

Эрзинимни көрбээн улус
Элезинниг дизе магат
Эргий кезип, магадааннар
Эрикпестеп артса хөңнү.

Бодамчалыг ховуларда
Бодаганныг тевелерлиг,
Тайгазында сарлыктарлыг,
Таан байлак оран ийин.

Оттуг чүрээм чүглендирген
Омакшылым, төрөөн черим.
Сүлде, хей-аът, чоргааралым,
Сүзүглелим – Эрзиним сен.

Чайгы дүне

Сылдыс-биле карак басчып,
Сырын-биле сымыранчып,
Чайгы дүннүң дүшкенинге
Сагыш-хөңнүм таалады.

Ыяштарның бүрүлери
Ылым-чылым, шыпшың барды.
Ында-хаая үгү харын
Ыржым үреп, дайгыргылаар.

Орай дүннүң тывызыксыг
Оожум, хоюг аялгазы
Хуулгаазын чажыттарын
Кулаамга кээп өпейледи.

Чаяна ШИЛОВА

Теве-Хая

Мөңгө чыдар тевелер –
Мөчөк кадыр мөгеннер
Мени харап манагзып,
Меңди эреп чытканзыг.

Чашкы шаамның хүннээрээ
Даглар кырлап ашкан бол,
Талыгырдан хаялар
Чассыг кызын сураглаар.

* * *

Буянын чай, шымыл көктүң өйүндө
Бурган сөңнээн сылдызымга душкан мен.
Эрикпезим хүлүмзүрүг сыдым бооп,
Эмдик чүрээм эскет чокка шалбалаан.

Тыва черим үнүжүңгө аттажым,
Тывызыксыг сеткилимни өөрттүң-даа,
Хөглүг, ындын ырларыңның чалгыыңга
Хөөнзүргей бодалдардан чардыктым.

* * *

Дүнеки ай чемдик хөңнүм бакылап,
Дүжүлгеден чырыын сунуп... харай-дыр.
Дошкуураан хат кылык, багым сывыртап,
Дошпулуурум хылдарында самнай-дыр.

Чоктаашкынның аялгазы дыңзыырга,
Човаг хинчек четкизинге туттурдум.

* * *

Кавыскылыг кыштың соогу хаарза-даа,
Карактарың одун дилеп чылыкпас мен.
Чажыттарым шип дег хээрек аптаразы
Сагыш иштеп, хөңнүм хөөннеп кады чор мен.
Ээргииштелген сактыышкынның далайында
Эштип ойнаан балык болуп артып калдым.

Шончалай ЧҮЛДҮМ-ООЛ

* * *

Оожум аккан хемчигештиң агымы дег,
Овуруң-на ажыт кирип чоруй барды.
Сактыышкыннар саарыы-ла өпейлеп кээр,
Сарыннанчыг үе маңы дужап алды.

Орукташпаан салымывыс сагыш аартыр,
Орлуучал хээрек саазын сагындырар.
Ужуру-даа билдинмес бооп артып калган
Уруг боттуң хилег-човаа шыланчыг-дыр.

Иргит БАДРА

МООРТАЙ-БАШКЫ БИЛЕ КҮСКЕЛЕР

(Тоолчугаш)

Шаг шаанда күске чүдүлгө сүзүктүг лама-башкы болуп алган турган иргин. Бир-ле катап Моортай-башкы хамык күскелерге "ном айтып, мөргүл номчуур мен" деп чарлык бооп-тур эвеспе.

Бүдүүлүк бүзүрээчел күскелер ол чарлыкты дыңнааш: "Чаяан-на болган-дыр, ам-на биче-бача-даа болза үжүк-бижикке өөренип, угаан-сарыыпга чединеривис ол-дур" дишкеш, амырай-ла бергеннер.

Моортай-башкы күскелерниң ол чаагай күзелин дыңнааш, база-ла аажок амырап, байырлап, чылганы каапкаш:

— Че, хамык күскелер, меңээ кээп башкыладыңар! Мен силерден төлевир-хөлезиде негевес мен. Силерниң шала мугулай угааныңарны эде-хере номчуп берейн – деп, улуг чар-чарлалды оңгаар-дескээр тарадыпкан.

— Ол хире эртем-билигге өөренир, ындыг аас-кежиктен канчап ойталаар боор – дишкеш, улуг, биче күскелер хуннүң-не Моортай-башкының улуг ак өргээзинче шуужуп-ла турар, мындыг апарган иргин.

Моортай-башкы-даа тейлеп келген шупту шавыларын эки чаңнап хүлээп ап, тергиин сагылга-чурумнуг кылдыр башкылап-ла эгелээн.

Лама-башкы баштайгы кичээпден эгелээш-ле, "оор-остук кылып болбазының дугайында" кончуг ханы, тарбыжалдыг мөргүлдү номчуп эгелээр, мындыг бооп тур. Орта чамдык "туткууш холдуг", часкаштыг күскелер чиктигзинип: "Па, биче-бача чөпек-ааржы, тараа-быдаа часкаптар чорукту шуут-ла соксадып каарга болур чоор бе бо, эштер?" – дижип, таарзын-майн, сымыранчып-даа олурар апарганнар.

Өөредилге ындыг-ла янзылыг чоруп турда, башкының айтыр, көргүзөр чүвелериниң шынары улам-на кудулап турар мындыг бооп тур.

— Башкывыстың көвүк дег суртаалы көвүдээш, айтыр, угаадыр эртеми чоп баскырап турар апарды бо? — дижип, күскелер ам аразында шуут-ла ажыы-биле чугаалажып турар апарганнар иргин.

Оларның аразындан Чолдак-Ой күске бир-ле катап:

— Бис мугулайлар Моортай-башкывыска кичээлдээш, чанып кээр санывыста-ла бирээ эживис чок болуп турар-даа ышкаш ийин, кандыг аай чоор? — деп, чигзинип-тир.

Кара-күске тура:

— Ча, бо Чолдак-Ойнуң сезиглевес, каразывас-ла чүвези чок, таанда чиктиг ийин бо. Бирээвис чок бооп канчап баар чүвел? — деп, шугулдап турган.

Алак-Таагы тургаш:

— Ээй, эштер-өөрлер! Чолдак-Ойнуң бодалында ужур-ла бар болду-ла бе? Бистен хорап турар байдал бар дээрзин бодум база эскердим—деп-тир.

Ак-күске мынчаар түңнээн:

— Че, ам ындыг чүве болганда, келир кичээлден тарап чоруурда, эң сөөлгү үнүп чыткан күскени хайгаараар үш хайгыылчыдан тургускаш, чүү болурун кедедип көөр-дүр, оон бо маргыжывыс чаргызы шиитпирлеттине бээр...

Күскелер-даа Моортай-башкының өргээзинден үнер сөөлгү күскени томуйлааш, ону кадарар үш күскени база доктаадып алганнар.

Дараазында кичээл-даа төнгөн. Тарап чоруур дооста демги үш төлээ эң сөөлгү үнер күскени хайгаарап турарга, Моортай-башкы амдыы үнүп чыткан күскени сегирип-ле ап-тыр!

— Ой, бо канчап бардыңар, башкы? Сүзүк-сүлделиг лама-башкы ындыг болур чүве бе? — дишкеш, кедегде үш күске үне халчып кээрге, Моортай-башкы ыяткаш, аспаанда күскени сала каапкаш, өрээлинче караш-ла диген иргин.

Оорга удур кедергей суртаал үндүрүп турар Моортай-башкылар бистиң аравыста база бар болдур эвеспе. Оларны база кедээр, хынаар болза артык эвес.

1973.

Куулар АРАКЧАА

Куулар Мунзукович Аракчаа болза, тыва журналистикага, чечен чогаалга бодунуң онзагай изин арттырып каан салым-чаяанныг кижилерниң бирээзи. Ооң чечен чугааларының болгаш очерктериниң чыындылары он ажыг тускай ном кылдыр парлаттынып үнгүлээн. "Кажар сыын", "Медээчи куш", "Алдын чуурга", "Сыынак", "Элдептиг киш", "Сыынныг-Дөңгүлек", "Кара-Ашактың кускуну" деп чогаалдарының чыындылары – уругларның ынак номнары.

Ооң 80 харлаан чылында уругларга чечен чугааларны бараалгаттывыс.

АЙЛАҢ-КУШКАШ

Дииннеп чорааш, баштайгы кежээ одаамга ээп келиримге, чадыр иштинге чадагай салып каан аъш-чемимни бир-ле амытан үеннеп каапкан: кезип каан борбак чаглар чок, хлебти оонактап каан мындыг, "Чүү амытан оорланып турган чоор?" деп кайгап бодандым. Оорнуң ужуру ол хевээр билдинмейн артты. Диинчи кижини эртен даң караңгызында чоруптар болгаш кежээ дүн дүшкенде ээп келир чүве болгай. Ынчангаш чадыр оорлап турар амытанны тудуп шыдаваан мен. Ол оор чадырже келирин үргүлчүлевишаан. Мен аңаа улуг сагыш салбас апарган мен: хамык-ла күш-хүнезинимни ам ыяк шарып, так шуглап каар апарган мен. Ынчалзажок, чүү-даа амытан болза, ооң сеткилин хомудатпас-тыр дээш, эртен чоруурумда хлеб кескиндизин, азы бичии чагны чадыр эжиинге, көскү черге арттырып каап турган мен. Мээң сагыш човангырымны амыраан "оор" ол "хайырлалды" хүннүң-не чооглай шаап алып. Кежээ келиримге, чок болур.

Дииннээшкин-даа доозулган, мен демги көрбээним, харын-даа кээргел-биле азырап турганым, оор амытан-биле байырлажып чарлыр апарган мындыг мен.

Черле чүү амытан эвес, кедеп чыткаш көрейин адыр деп шиитпирлеп алдым.

Одагның ээзи чок деп бодазын дээш, хамык чүвени аайлап, ыяк базырып кагдым. Оон биезги чаңчылым-биле чаг болгаш

кескинди хлебти калбак даш кырынга салып кагдым. Бодум одагдан ырак эвесте ажыт черге чаштып олуруп алдым.

Эртенги хүн чаа-ла шалып дээп келди. Ынаар, чадыр артында, шыргай шет иштинде, бир-ле чүвениң маргырааш үнү дыңналды эвеспе. Удаткан чок болганда, улуг эвес боттуг, бажының тейинде кара чалаалыг, чалгыннары кедергей чараш, ак-көк шокарлыг, боралдыр-хүрөң кушчугаш, агаарда салдаан-даа чүве дег, дааш чок кылайтып келгеш, чадырның кырында хонупту эвеспе.

Кушчугаш баштай чадыр иштинче кайгап көргөш, ында кижги чок дээрзинге ылап-ла бүзүрээш, чүгле ооң соонда “сартыкты” чооглап эгеледи.

Мээң азырап турган танышпас өңнүүм айлаң-кушкаш ол чүведир. Ам чажыртынар чүү боор, таныжар-дыр дээш, олурган черимден туруп келдим. Айлаң-кушкаш мени көрүп кааш, шала чээн чаан ызырып алгаш, ужул ыңай болду.

Ол кайын оор боор ийик. Анаа-ла сартыктап чип турган кушчугаш-тыр. Аңаа арга иштинден кыжын соокта чем тып чири берге болгай.

Одагдан көжүп чоруптарымда, арганың ол чараш кужу чемненип турзун дээш, бир бүдүн хлебти болгаш доңуруп каан элээн каш дииң эъдин чадырга арттырып кагдым. Чоруур деп турумда, демги каас кушчугаш менден-даа кортпайн, чадыр кырынга хонупкаш, аянный ырызын бадыра берди. Азырап турганы база хөй артык чем бергени дээш, йөрээген ырын ырлап, ооң-биле кады байырлажып, харын кударап-даа олурган бооп чадавас.

Чараш кушчугаш чурттазын, чаагай ырызын ырлазын-на!

ЧАҢҢЫС-ДУЗАК

Эрес-оолдуң сеткилин билдинмес бир-ле айтырыг дүвүредип турган: “Ачазы дииңнеп чоруптарда, ону эдертип алыр ирги бе, азы боду чааскаан чоруткаш, ону одага арттырып каар ирги бе?” Ол дугайын Эрес-оол билип алыксап олурган. Ынчалза-даа айтырарындан дидинмээн.

Хиндиинде хир чок турган дээр ол аразында кара булуттар-биле шыва алдынып, дунааргай караңгы апарган. Бүгү-ле байдалды ап көөрге, дүне чаары илдең. Одаг аажок чалбыраашталып хып турган. Оттуң чалбыыжы өрү үнгеш, ыяштар будуктарын чылгап, кургаг сыраның, будуктарнын

дазыраан шимээн-даажы кулакты коңгалап турган. Ачазы курун чешкеш, от чоогунда күдүрээге көзе теп алган, дөгеленип чыткан. Эрес-оол демги сонугаан айтырыын ам-на айтырар деп шиитпирлеп алган.

— Эртен канчаар бис, ачай? — деп, Эрес-оол арай-ла тыртыла аарак, ужуру эки билдинмес кылдыр айтырыпкан.

— "Канчаар бис?" деп чүнүл? дээрни көрбейн-дир сен бе, Эрес, бо дүне чугаажок чаап каар хире-дир. Эртен аң-меңниң изи илдең апаар. Мен эртен эртелеп, кедээр Кара-Хыйырактарже эликтевишаан чоруткаш, чүвениң аянын черзилеп көрөйн. А сен одагга артып калгаш, аъдыңны ораашпас кылдыр, оъттуг черге солуй өртеп каар сен. Мында саадак иштинде чаңгыс койгун дузаа бар чүве, сен ону ап алгаш, өрү хем унунда чырааже барып көр, ында кодан долу боор. Хар чаапса, изи илдең болгай, кокпазынга дузакты салгаш, сегиртирге, дузакка дораа-ла туттуна бээр чүве. Сени эдертип алыр дээримге, чер аразы ырак-тыр, сен туруптар сен, оглум.

Ол шынап-ла кончуг солун херек-тир эвеспе кылдыр бодап, Эрес-оол амырай-ла берген. Коданны дузактаарының аргазын ол билбес турган. Та канчаар дузактаар чүве. Ол дугайын билип албас болза хоржок-тыр деп бодааш, ачазындан магадылап айтырган:

— Коданны канчаар дузактаар чүвел, ачай?

— Дузак салырында берге чүве чок — деп, ачазы тайылбырлаан. — Хар чааптарга, кодан, кокпалап алыр. Дузакты ол кокпага эскет чок кылдыр салып каар. Хүндүс дузакты салгаш, коданны ойладырга кончуг белен туттунар. Сен дузааңны салып кааш, сегиртир сен.

Моторк ДИРЧИҢ

ЧОЛДАК-ОЙ

Селбегер чоон кара-ногаан пөште дииңчигеш тоорук сайлап олур эвеспе. Чолдак-ой эскерип кагды ийин. Оптуг, кажар күскежик думчукчугажын сыдырыңнадып, тана дег карактарын чивеңнеткилей-дир. Тайганың эм-таң сиңниккен, ногаан чулук тырттырган хаан пөштүң "көөп-белдириң" шылырт-дырс кылдыр, хензигбей дырбактай каавыткан.

Сырбыкчыгаш кортканындан атпаш диген болгай. Меңнеп, белиңнээни ол ыйнаан. Сыргалыг чарашпай көксимээр тоорукту

оскунупту. Тайга чимизи согунналып баткаш, черге пет диди. Олчазын угаанныг күске дораан-на ажаап кирипкен. Дишчигештери кызыраар-ла болгай. “Эр-хей!” – деп сымырандым.

Чиңгистиг күзүрүмнер аразындан база бир күске маңнап келди эвеспе. Оол, кыс “душтуктар” боор ийин. Аразында эп-найыралдыын канчаар сен. Чаңгысты чара дайнап, пагын долдур дыгып-дыгып, ээлчежип дазыл адаанче дажыглап алгаш, сүйт-сүйт сүржүп, самнап турулар. Чараштарын! Хээкчилерниң тывынгыр, сагынгырын ынчан көргөн мен.

Дириг бойдус бот-боттарын азырашсын деп бурган башкынын номналын номчаан силер бе? Мен номчаан эвес, бөгүн көрдүм.

Азаның бичези кончуг. Улуу аштан чарып, тоттуруп келген. Шын болгай. Үе солчур але. Келир чазын та кандыг даг-иргектиң ажын чидирип, дектелдирер күскежиктер ыйнаан.

Чолдак-ой иженмишаан, а үе солушпушаан. Кандыг-кандыг хээкчилер үүргенени, тоорук сайын болгаш тараа база мыйыракты уургайлаарыл? Адап көрүңерем уруглар. Чолдак-ой бе азы хөөрүк бе?

ИТПИК

Частың ортаа айы төнгелек. Шырыштыг-Булуңга адам-иемниң бора өө дөргүннелчек дөлемге чазаглап чыткан. Аал долгандыр дириг бойдустуң үннери чиилежир ийик. Ак-кускунар хөлчүктерде аас былаажып турганзыг кышкырышкан. Алдынналчак богаалыг ала-ала өдүрөктер, бора-бора кастар, сап-сарыг аңгырларның омааргак алгызы-кышкызы кулакка уюк-ла турган.

Дүнге шазында дөтпе хураганнар дег, мага-боткур тогдуктар кодан-коданы-биле кылаштажып чорда, а кара-дуруялар чаш көктүг шыктарда шыйлашкыннар, чогуруларын селбеңнедир соғаннажы-дырлар. Сагыш-сеткилге таалаалды оттуруптар алга-йөрээл ырын хире-хире кыңгырт кылырлар ийин.

Аал-коданда анайлар дешкилежип тургулаан. Шымаш-шымаш ак-ак чараштарын аа! Орайында чиңзелиг кушкаш ужуп келгеш, сыра кажжаа курунга хонуп алды. Бар-ла шаа-биле бажын чайып, эде-дир:

“Инек, сарлык сүттензин, пит-пи-ит,

Итпек, быштак элбезин, пит-пи-ит.

Хой, өшкү сүттензин, пит-пи-ит,

Хойтпак, тарак элбезин, пит-пи-ит!..”

Итпик кушкаш чараш амытан. Бургандан сүзүк дилээн колдуда чулам ышкаш, оттуг-көктүг таалалым кывыскан кушкажым-дыр. Бышпаан кызыл-тас дег хүргүл өңнүг, сарала-даа эвес, хоор-сарыг-даа эвес, кайгамчык орлан хензиг оолчугаш дег кижилерге чоок, чиик сеткилдиг кушкаш ийин. Итпик төрөлзек кушкаш боор. Ие-чаштар оларга хөлчок ынак але? Итпик кушкаш эдип келзе авамның кырынга час дүшкени ол. Шырайынга өөрүшкү кыва бээр турган.

Итпикке ынчангаш ынакшый берген мен. Эжим уругга калган авазының чугаазын база сагындырар-дыр: "Бир эвес итпик аалыңга эдип келзе, ак чем элбек-чалбак болурунун ожу эвеспе. Сүт кушкажы деп хүндүлөп, чаптап чор, кызым. Ол чайын божа-хойтпак элбек болур. Кыс кижиниң чымыжы үнелиг, өшкүлериң саап эккел, кызым".

Бөгүн коданымга итпик ырлап олурган. Пит-пиит, пит-пиит... Чалыы чаш назыным кыва-ла берген. Кодан кушкажын өттүнүнүп пат-ла болдум. Итпиктерге уя тудуп берген мен. Ол уяга итпиктер өг-бүлези өзүп, көвүдей берген. Ада-ие кушкаштар оолдарын азырап, хензиг куртчугаштарны аастарында дизе ызырып алган кирип турда, чайлагже көже берген бис.

Чазын ол кушкаштарга уядан кылып берип чоргар. Коданга тааланчыг ырын база катап ырлажып өссүн! Итпик шынап-ла кодан кушкажы ийин. А кырган-авам шуут-ла кадарчылар кушкажы деп чассыдар-дыр. Силерниң аваларыңар чүү деп чаптаар-дыр, уруглар?

Ховалыгмаа КУУЛАР

ЭЛДЕПТИГ ХАЯ

Фантастиктиг чечен-чугаа

Сарыг-Хаяга чайлаглап көжүп келдивис. Мен база даайымның оглу Хеймер-оол ийилээн хой кадарып чоруп тур бис. Акым менден чүгле ийи класс улуг, ам чедиге баар. Бир эртен хоювус үндүрүп алгаш чоруптувус. Хеймер-оол олура:

— Кат бышкан бе, барып көрээлем — диди.

— Чээ — дээш мен-даа тура халыдым.

Оъткарып каан аъттарывыс мунупкаш, хойлар оъттап турар аразында кат көөр дээш чоруптувус. Шыргай-Аргага кээревиске,

бертии кыдыы, хем эриин дургаар инек-караа, кызыл-кат шагда бышкан. Бышканнары черже тоглап, дүжүп эгелээн бооп турар-ла болгай. Инек-караан алгаш, аасче суптарга, дашты чигирзиг, таалайга сорарга, бичии ажыг-даа болза, чаагайы кончуг. Амданын! Ам аргаже ханылап кирип кагдывыс. Хаа, көк-каттың көвей деп чүвезин! Эрткен чайга бодаарга бо чылын чыттыр үнген. Аъттардан дүже халышкаш, катты чип эгеледивис. Чаагайын! Таалайга боду эстир. Киш-кулаа арай элек, ам-даа доң.

— Эртен хой кадарбас, каттаар бис бе, акый?

— Ынчаалы харын, дуңмай – деп акым чөпшээрешти.

Хойну кирип кээривиске, аалда аалчылар келген болду. Хоорайда чүрттап турар даай-авам, честем оларның ийис уруглары Уран-кыс, Чечен-кыс келген болдулар. Честем бисти көргөш, алгырып үндү:

— Экии, кадарчылар. Бо оолдарның өскөн деп чүвезин, шуут улуг эрлер болган ышкажыл.

— Узун шыырак деп чүвезин – деп, даай-авам улашты.

Уран биле Чечен “экии, акый, экии акый” дээш, хүлүмзүрүп кагдылар. “Мээң оолдарым өскөн өскө-ээн” деп, авам мактады. Ачам сиген шөлүндөн чедип келди: “Сигенивис сарааттаарывыска дөрт сараат болду, ам-даа чыыр, хөпээннээр сиген эндерик” деп амырап олур. Бис ажылдап турувуста акым хой өзээш, эьдин хайындырыпкан болду. Шуптувус амырап хөөрөшпишаан, чемненип алдывыс. Аалга аалчылар кээрге, черле солуну кончуг боор чүве.

Эртенинде мен, Хеймер-оол, Уран-кыс, Чечен-кыс каттап чоруптувус. Көк-каттыг черге чедип келгөш, баштай чиксээнивис чидир чип алгаш, ам-на харын хууңнарывыс дүвү догдурткайны берди. Ша-даа четпейн дөртөлээ хууңнарывыс долдуруп алдывыс. Чанарда Сарыг-Хая баары-биле чоруур, дуңмаларывыска ында бичии куювусту сонуургадыр бооп аазадывыс. Сарыг-Хаяда Чажыт-куйже кире бээривиске ийистерниң сонуургаар деп чүвезин! Чечен-кыс: “Мен үнгөш келийн” дээш куйдан үнө халыды. Үр-даа болбайн, бис база үнүп келдивис, а Чечен-кыс көзүлбейн тур. Үжелээ алгыржып эгеледивис, аай-дедир дилеп маңнаштывыс: чоок кавызында көзүлбес болган.

— Арат, Уран-кыс бээр келиңерем – деп, Хеймер-оол кыйгырды.

Чеде бергөш көөрүвүске Чечен-кыстың бир иди чыдыр, а хая тиинде бандиги ызыртына берген тур. Уран-кыс “Дуңмамны

бөрү чипкени ол-дур" дээш, ыглап эгеледи. Аргалаарывыска-даа хоржок. "Мында бөрүлөр чок чүве дийин" – деп, Хеймер-оол тайылбырлап тур. Канчангаш көөрүмге, хаяда көк төгери к чер бар болду, ону долгандыр үш каът долгандырыг бар.

— Уран, Хеймер көрүңер даан – дидим.

Хеймер-оол кайгап туруп-туруп; — Дээм маңа мындыг чүве турду бе? —деп айтырды.

— Чок, ылап чок, мен көрдүм – деп, Уран-кыс карааның чажын аштавышаан чугаалады.

Ол көк төгери кти базыптарымга, чырыы чиде берди. А долгандырыглар кызыл өңнүг апарды. Та чүге холум салаалары боттары баргаш, ол үш долгандырыгны долгандыр суйбай берген чүве.

Хенертен...

Хаяның тии улгаттыр ажыттына бээрге, көөрүвүске, иштинде чырык, узун коридор шөйлүп чоруткан болду. А черде чараш ногаан хевис чадып каан. Чечек-кыстың бир идии бо чыдыр. Идикти тудуп алгаш, хая тиинче кире бээревис билек, дедир дугланы берди. Корга бергеш, канчаар-даа ажыда идеривиске ажыттынмас! Чечен-кыс база бээр киргеш, үнүп чадап каандыр дээш, ол ногаан хевис-биле бурунгаар чоруптувус. Солагай талавыста эжик тур, ынаар кире бердивис. Ам хевис сарыг апарды. Эжиктерниң хөйүн! Шупту он эжик бар, бир дугаар эжикче кире бээревиске, элезинниг хову, чыланнарның, селескелерниң хөйүн, оон корткаш, дедир үне халыштывыс. Ийи дугаар эжикте дыка улуг хем, бичии дамырактар, хөлдөр эндерик, а ында балыктарның көвейин, кандыызы-даа бар, шупту кижии ышкаш чугааланып турар. Үш дугаар эжикче кире бээревиске, бүгү чер-делегейниң кат-чимистиг ыаштары үнүп турар: яблук, апельсин, мандарин, чыжыргана, долааны, персик, виноград, чодураа, честек-кат дээш, кандыг үнүштү чок дээрлп, кижиниң танывазы каттар суг бар чүве-дир ийин. Бис ол өрээлге харын үр болу бердивис, чаагай кат-чимисти чиир дээш аан. Дөрт дугаар эжикти бакылаарывыска адыг, бөрү, пар, арзылаң көстүп кээрге, дедир хааптывыс. Беш дугаар эжикти көөрүвүске дүмбей караңгы. А алды дугаар эжикте чүгле хүн бар. Чеди дугаарында сылдыстар, сесте – туман. Тос дугаар эжикче кирип кээревиске, бисти кижии баштыг чыланнар туткаш, суг дүвүнче кирип апарды, канчаар-даа чай алынмадывыс. Оон улай кижии буттуг куштар келгеш, бистерни буттары, холдары-биле туткаш,

ужуп үнө бердилер. Карак чивеш аразында бир ордуга эккелди. Орду-даа эвес, дыка улуг кидис өг-дүр ийин. Эжик ажыттынып келзе-ле, Чечен-кыс чаражы кончуг тыва хеп кедип алган бо каттырып тур: “Өгже кириңер, чүге муңгарап тур силер” – деп бо. Өгже кирип кээривиске, чээрби хар үези аныяк уруг олур. Чараш деп чүвезин, азы биске ынчаар көстүп турары ол ирги бе? Арнында кандыг-даа каржы хевир көзүлбес. Чажының узунун, черде сөөртүнүп турар! Бистиң Чечен-кызывыстың экти хире чолдак чажы чодазын ажа берген турар-ла болгай. Ол чараш уруг бисче көргөш, хүлүмзүрээш:

— Дөрже эртип, ширээже саадаңар, аштанып-чемнениңер, дуңмаларым – дээн.

Чечен-кыс тура:

— Чүге тур силер, чемненип алыңар, оон чанар бис – дидир.

Чемниң хөй деп чүвезин, кижжи кайызын-даа чиир аайын тыппас, ынчалза-даа хырыннарывыс борбайты чемненип алдывыс.

Хеймер-оол-биле меңээ дыка чараш тыва хептер бергеш: “Мээң белеем-дир, кедип алыңар” – диди. Кетпейн баар хире эвес, дыка чараш хептер дийин! “Четтирдивис, угбай” – дээш кеттиниптивис.

— Угбай дээниңер дээш, улуу-биле четтирдим – дигеш, Уран-кысты хепкерип тур. Аптаrazyның кырындан сарыг демир дыргак алгаш, дуңмавыстың чажын дырап олур. “Дуңмавыстың чажын көр даан, Арат, өзүп келди” – деп, Хеймер-оол сымыранды. Көөрүмге, Уран-кыстың чажы узап келди. Уран-кыстың чажын өрүп орап аразында, бис Чечен-кыстан “Канчап мында чедип келдин” – деп айтырдывыс.

— Мен анаа-ла үнүксээш үнүп келген кижжи-дир мен ийин. Оон бо чараш уруг келгеш; мени “суксап тур сен бе”, дээрге, “ийе” – дээримге, мээң өөмче бараалам дээрге, чоруптум. Хаяны ажыдыптарга, корткаштың идиим бирээзин арттырып кагдым, оон бандигим база. Мени бо өөндө эккелгени ол-дур.

Хеймер-оол аныяк уругдан айтырган:

— Силер бо куйда чурттап турар силер бе, угбай?

— Ийе, мен бо Сарыг-Хаяның “ээзи” – дир мен.

Кортканывыстан эддивис соой берди. Ол уруг каттыргаш: “Менден кортпаңар, черде шупту чүве ээлиг боор чоор, арга-арыг, хемнер-хөлдер, тайга, хая-даа...

Өгден үнүп кээривиске, даштын баглаашта ийи кулунчактар баглап каан тур. Сарыг-Хаяның ээзи уруг ол кулунчактарны

чешкеш, Хеймер-оол-биле меңээ дыннарын тутсуп берди.
“Адыр, дуңмаларым” – дээш, карактарын шийиптерге, ийи эзир
чүген-чулар эккелди, оларны база белек кылдыр сунду.

Ам шупту холдарыңардан туттунчуп алыңар, силерни куй
аксынга чедирип каайн – дидир.

— Чаа – дээш туттунчуптувус.

Карак чивеш аразында куй аксында келдивис. “Че, дуңма-
ларым, мен-даа чаныптайн. Кулунчактарыңар өзүп кээп, эки
аъттар болзун! “Эр кижиге эки аът эш болур” – деп чугаа бар-
ла болгай.

“Четтирдивис” – дээш мөгейип кагдывыс. А Чечен-кыс биле
Уран-кыска белек кылдыр торгу аржыылдар биле хомустар
берди. Шуптувус-биле байырлашкаш, көзүлбейн барды...

Виктор САГААН-ООЛ

Катя

Суггур чаашкын куда бээрге,
Суглар черни хөмө алган.
Катя ону көрүп тургаш,
Хандыр-хандыр бодангылаан:

“Дендии суггур мындыг чаашкын
Кайын төктүп турар чоор бо?
Дээрде хүн ыглапкан-дыр!
Карактарың чажы чоор бе?

Хөөкүй хүнүм чүден ынчап
Хөлүн эрттир муңгараан чоор?
Ону канчап аргалаарыл?
Орта кым-даа чедер эвес?”

Аңаа Катя үр-ле бодааш,
Аргазын шын ылап тыпкан:
Космонавтар хоорайынче
Кончуг дүрген телефоннаар!

Вася

Башкы хар-даа уруп келген.
Вася ону сонуургааштың

Көрүп-көрүп турарга ол
Хөвөң-биле дөмей болган.

Ынчангаштың ужурун тып,
Ылавылаар бодай берген:
“Хөвөңнерни черже кымнар
Хөме чажып бадырганыл?

Улус чүгө хөвөң чүгле
Узбекистандан дээрлер ийик?
Узбектер дээрде чурттуг
Улус чоор бе? Элдеппейлиин...

Каң-оол ЧҮЛДҮМ

Дагаажыгым

Эртенги даң хаяазын
Эндевес-даа, медээлээр,
Чараш Кызыл дагаамның
Чаңы солун, чаптанчыг.

Дал-дүьш турда база-ла
Даады мени кыйгырар:
— Өөренир үе-шагың,
Өөдежокпай, утпа! – дээр.

Чанып кээрим эндевес,
Чанымга кээп, уткуп алыр.
Кудумчуну долдур-ла:
— Ку-ка-ре-ку-у, экии! – дээр.

Чалгыннарын кактынар.
Чалагылап, эдертир.
Өгже деңге маңнаптар,
Өшкүлерни хойзуптар.

Эжи кыс ак дагааны
Эдертиптер, кагбас-даа.
Тенек оолдар келзе-ле,
Дээриглеп, шоглай бээр:

— Кок-кок, кок-кок ыраңар,
Кончуг хейлер, соскаңар.
Чуурга төрүүр эжимче
Чугаа-домак кылбаңар!

— Ыраңар че, чоруңар,
Ынчалбаза – шоруңар.
Тевер-даа мен, кагар мен,
Дендии күштүг думчуум бо.

— Будум бо-дур, бодум бо,
Бужурганчыг болбаңар.
Алдын кадыыр чүглерим
Астыпкан мен, белең мен.

Дезиптиңер, халчыңар,
Дегийт ырап, чаныңар.
Ыглаар силер, шоруңар,
Ынчангаштың барыңар!

— А сен, эжим, чаражым,
Аазатпай болба, көр.
Тенектерже чагдава,
Тежээлимден ырава.

— Чоруулу че, чанаал че,
Чооглавыт, тараа ма.
Сугжугаштан пактавыт,
Чуургадан шаңнавыт!

Шаңгыр-оол ДОРЖУ

Кулунчак

Ала бениң кулунчаа
Аажок оглаа болган.
Оъттап чорааш безин
Орта черле турбас.

Кудуруун ходуйткаш,
Кудургайны куду
Даалыктап баткаш,
Дагын база чедип кээр.

Кочал кыңгырт кылырга,
Хоюганы аажок
Авазын долганып каап,
Атпаңнадыр дешкилээр.

Челер, маңнаар чоруу
Четчип келзе, ынчан
Чарыш аъды кылдыр
Чаажыктырып алыр мен.

Хенчелерим

Сарыг-ала эрес бызаам
"Мээ-мээ" деп эдип тур.
"Сайзанактап ойнаал" деп,
Мени кый деп турары ол-дур.

Чанымда хава ыдым
Чашпаалап, огланы-дыр.
"Оймак черге баргаш,
Ойнаалы" деп турары ол-дур.

Маңган ак анайым
Маңнап келгеш, чыттап тур.
"Суксааным чандырап
Сугдан бер" деп келгени ол-дур.

Калчан кара хураганым
Халып келгеш, үскүлөп тур.
"Чылгай кааптар дустан
Шымдай бер" деп келгени ол-дур.

Тыва шүлүкте эге рифма

Шүлүкке үннерниң аяннашкаан, ритмиктиг аяныннын янзы-бүрү аргаларның дузазы-биле чедип алыр. Оларның эң-не чугулазы болгаш дээштии – рифма болур. Рифма, азы тывалап адап турарывыс *“аяннажылга”*¹, шүлүкте үннерниң аяннашкаан чедип алыр аргазы болбушаан, тыва шүлүк чогаалынга одуругнуң эгезинге доктаай берген.

Чүге тыва шүлүкте рифма одуругнуң эгезинде быжыгланып турумчуй бергенил? Ол байдал тыва дылдың онзагай иштики шынарларындан хамааржып турар. Тодарагайлаарга:

Бирээде, тыва дыл, өске-даа түрк дылдар ышкаш, агглютина-тивтиг шынарлыг бооп турар. Ындыг таварылгаларда сөстүң кол чугула утказы сөстүң эгезинде сиңниккен болур. Аңаа дазыл кеззэнге улай-улай кожумактар немежир. Ынчангаш сөстүң эге кеззэнге утка ударениези дүжер. А рифма сөстүң эгези-биле каттыжып, одуругнуң утказын күштелдирип турар.

Ийиде, эге рифманың турумчуурунга тыва дылда ажык үннерниң сингармонизими база улуг рольду ойнаан. Сөстүң баштайгы слогу дараазында ажык үннерниң шынарынга салдар чедирип, оларны чаңгыс аай кылып, аяннаштырып аайлаштырар. Бир лексиктиг кезектиң иштинде бо фонетиктиг хоойлунуң салдары, чоорту бөлүк сөстөрже калбарып тарай берген.

Эге рифма тыва шүлүкте эң-не чугула аргаларның бирээзи болур, а төнчү рифма - одуругнуң төнчүзүндө аяннажылга – ында-хаая ажыглаттынар. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдарында төнчү рифма ийи-чаңгыс көстүп келгилээр. Ынчалза-даа ол амдыызында шенелделер бооп, чаа-чаа ажыдыышкыннарны кирип турар.

¹*Рифма биле аяннажылга* – дең синонимнер, ынчангаш бо терминнерниң кайызын-даа дараазында ажыглап турар бис *“эге рифма”*, *“эге аяннажылга”*.

Чижээлээрге: а) "дуруяалар - чанар":

Күзенчиг час,
 щеңне чечээ
 мөңге эвес.

Чаңгыланган
 хектиң үнү
 төнмес эвес.

Күскү дээрлеп,
 шуужуп алган дуруяалар
Чарлыышкынның кударалын ырлап чанар.
 С.Пюрбю

б) "дүшкен - сен":

Сүт-ле-Хөлде сылдыс дүшкен,
Чүнү көрүп олору сен?
Чүстүг сиген сый-ла баспайн,
Чүден оожум чедип келем.

К. Черлиг-оол

Төнчү рифманың база бир хевири грамматиктиг рифма болур. Ол - эге рифмага бодаарга, база-ла ындыг кончуг калбак ажыглаттынмайн турар, ынчалза-даа тыва поэзияның база бир чараш уран-чечен аргаларының бирээзи.

Сарыг бүрү шалыраажын
Чаңгыс бөгүн дыңнаан эвес,
 дүймөп чүмүл?

Чайны өттүр сагынмааным
Саймааралдың хөрээм долуп
 хайныр чүзүл?

Кылаң дээрни кыңгырадыр
Кырымда бо дуруяаның
 ыглап чоору ол?

Кымның чүрээн кударадыр
Кыйгы салып, байырлажып,
 чарлыры ол?

а) Делегейде Делегей бар,
Ажыттынмаан мээң оруум.
Дептерлерде дептерим бар.
Ажып көөрү мээң чүрээм.

К. Черлиг-оол

Рифманы шүлүк эртеминде “бир-ле тодаргай черде үргүлчү, дарый катаптаттынып турар аяннажылга”¹ деп адап турар. Тыва шүлүк чогаалында эге аяннажылганы, эге рифманы база ынчаар тодарадыр бис. Шүлүк эртеминде “аллитерация” деп адап чаңчыкканывыс эге рифма - түрк шүлүк чогаалының бир онзагай ылгавыр демдектериниң бирээзи.

Тыва шүлүктүң шинчилекчилери: С.Б.Пюрбю, Б.Д.Хөвөңмей, А.С.Тогуй-оол - олар аллитерацияның тургузукчу метриктиг шынарын демдегеп турганнар. Харын-даа А.С.Тогуй-оол тыва шүлүкте аллитерацияның классификациязын тодарадып, ында төнчү рифмага ажыглаарывыс терминнерни кирип турар (строфиктиг, д.о.ө). С.Б.Пюрбю база Б.Д.Хөвөңмей аллитерацияны демдеглевишаан, одуругнуң төнчүзүндө грамматиктиг рифманы онзалап адап турарлар. “Рифма” биле “аян” деп ийи терминни үстүндө адаанывыс билишкинге олар ажыглап турар. С.Б.Пюрбю эге аяннажылганың дараазында классификациязын берген:

- а) “дөрт одуруглап аян киирери”;
- б) “ийи одуруглап аян киирери”;
- в) “аралаштыр аян киирери”;
- г) “кажаалай аян киирери”.²

Шүлүк эртеминде тодаратканы-биле рифманың чугула шынарлары, демдектери:

Бирээде, одуругларның эгезин база төнчүзүн ылгап үндүрбүшаан, ритми күштелдирип турар.

Ийиде, чогаалда утка талазы-биле чугула сөстөрни ылгаар арга болур.

Үште, одуругларны строфаларга база чаңгыс аай бүдүн чогаал бооп каттыштырар арга болур.

Тыва шүлүкке эге рифма, азы эге аяннажылга, ылап-ла одуругну кызыгаарлап ылгап, бир одуругнуң төнүп, дараазындаазының эгелеп турарын медээлеп, баш удур сагындырып турар. Ынчаар чогаалдың ритми күштелип дыңзыгып келир.

Суузун харны каш арт ажыр сывыртааштың,

Шүгүлдаан хат шуурган болуп хуула берген.

Дүште чаа-ла каалама оруктарны

Дүвү хөме хөртүктээштиң муңгаштапкан.

Ю.Кюнзегеш.

Мында 12 ажык үннүг үш дең дөрт слогтуг бөлүктөргө¹ чардыган. Одуруглар шүлүктүн кол тургузукчу кезээ болур, ынчалза-даа аңгы-аңгы чаңгыс-даа, ийи, үш, дөрт слог составтыг сөстөр (арт, суузун, шугулдаан, хөртүктээштиң) шүлүктүн таваан кошкадып, дыңзыгар арганы бербейн турар. Чүглө одуругнун эгезинде аяннажылга (рифма) “суузун - шугулдаан”, “дүъште – дүвү” ритмни кошкатпайн, одуругларны көскү ылгап турар.

Ылаңгыя слог саны-биле дең эвес, ынчангаш шүлүктүн тургузуунда *слогтуг принцип*² кошкай берген одуругларга эге аяннажылганың тургузукчу, ритмни ылгаар, шынары көскү апаар. Улустуң аас чогаалында йөрээлдерде одуругларның слог саны-биле дең эвези (хостуг хемчээлдий) аллитерацияны база синтаксистиг параллелизмни күштелдирер.

Чамдык шүлүкчүлөргө чогаалдарында, слогтуг деңнежилге чок шүлүктөрдө, эге рифма ритмниг кезектерни ылгаарынга дузалап турар.

Дүжүмде
Чуртталганың меңээ берген
чаңгыс хонуун
дүъшке чедир үдүп чадааш,
дүвүрөп ор мен.

К.Куптус

Тыва шүлүк чогаалында эге аяннажылга шүлүктөөн чугааның уран-чечен хевирлээшкинин тургузар чугула арга болур. Утка талазы-биле чугула сөстөр одуругнун эгезинге дүжер болгаш,

¹ *Слогтуг бөлүктөр* – тыва шүлүктө одуруглар иштиги паузаларның дузазы-биле бот боттарының аразында деңнежип, дөмейлежиپ турар симметриктиг слогтуг бөлүктөргө чардынар. Слогтуг бөлүктөргө чаңгыс азы элээн каш сөстөр кирер.

Сакпай тенек сөстөр дыңнааш,	8	4-4	2-2 2-2
Саймаараксаан күжүр оолак	8	4-4	4 2-2
Ырлыг чагаа сенче ытпас,	8	4-4	2-2 2-2
“Ынак мен” дээш, арны кыспас.	8	4-4	2-1-1 2-2

Ю.Кюнзегеш

Мында одуруглар 4-слогтуг бөлүктөргө чардыган. Ийиги одуругда слогтуг бөлүк чаңгыс сөстен тургустунган (саймаараксаан), а өскөлөрүндө – ийи азы үш сөс кирип турар (“сакпай тенек” азы “ынак мен дээш”). Слогтуг бөлүктөргө дузазы-биле тыва шүлүккө одуругларның слогтуг деңнежилгезин чедип алыр.

² *Слогтуг принцип* – тыва поэзияның кол тургузукчу принциви, одуругларда слогтуң санын деңнештирери.

аяннажып турар. Утка ударениези сөстүн эге кеззэнге, дазылынга, дүжер. Ынчаар рифма (аяннажылга) чогаалдың идеялиг утказын хевирлээринге дузалап турар.

Адар-Төштүн
Адыр-Бажы - ада-өгбем чурту чүвейн.
Белдир-Шыгы –
Мээң бодум союп үңгээр ширтээм чүвейн.
Ажыл кадыын
Аңаа билип, ажыг дерим төккен менийн.
Амырактың
Арнын аңаа танып-көрүп душкан менийн.
А.Даржай

Кижиниң сеткил-чүрзэнге чоок черлериниң дугайында шүлүк. Аңаа ырай берген чалыы үезинде лириктиг маадырның амыдыралының эге оруктары эгелзэн, аңаа ол төрзэн чериниң, ажыл-иштиң, ынакшылдың үнезин билип танып алып. Ынчангаш “ада-өгбем чурту”, “ажыл”, “амырак” деп сөстөр одуругларның эгезинде болгаш, эге аяннажылга-биле катчып, шүлүктүн идеязының илередикчизи апарган.

Шүлүк чогаалының көскү шинчилекчизи А.Л.Жовтис рифманың “утка-шынарлыының” күштүүн, чедимчелиин демдеглевешаан, аяннашкан сөстөрдө “уран-чечен утка”, “иштики овур-хевир” сиңниккен деп чугаалап турар.

С.Пюрбюнуң “Кыраан назын, хомудавайн өршээп көрөм...” деп шүлүүндө “кыраан назын – кырым сынар – кызыл хүнде” деп эге аяннажылга чогаалдың утка-шынарын чиге, чедингир болдуруп, аян кирип турар.

Чылдар эрткенин лириктиг маадыр эскербейн барган, кыраан назын билдиртпейн чоокшулап келген, а ол кижини : “бодап көр даан: сенче көрнүр чайым чогул, сени алгаар үем чогул, бичии мана, ынчан чуртталгамның кызыл хүнүндө сеңээ ырлап бээр мен” деп билеп турар. Ынчангаш мында база бир аяннашкан сөстөр көстүп кээр: “чалыылар – частың чечээ”, ол чалыы назынның частып орап чечээ ышкаш овур-хевирни ылгап турар.

Кыраан назын,
 хомудавайн,
 өршээп көрөм.
 Кырым сынар,
 сенче көрнүр чайым чогул.
 Чаңгыс-даа ыр
 сеңээ тудуп четтикпедим.
 Чалыылардан адырлып ап
 чадап кагдым.
 Кыраан назын,
 сенден чайлаар орук бар бе?
 Кызыл-хүнде
 бир-ле кежээ уткужар бис.
 Чалыыларга
 амдыызында бараан болуп,
 Частың чечээн,
 Ынакшылды ырлап берейн.

Эге аяннажылганың ачызында одуруглар строфалар бооп бөлүглөжүп тодарап кээр. Янзы-бүрү строфиктиг кезектер, чижээлээрге, дөртөөн одуруглар, чаңгыс аай рифманың дузазы-биле (строфиктиг, эжеш, эжеш эвес, кажалаанчак, аралашкак рифмаларга) хевирлеттинип келир.

Строфиктиг эге аяннажылга:

Дүгдектигниң ындыннанган хөңнүнде
 Дүвүренчиг ынакшылдың ыры дег,
 Дүне, хүндүс соксаш кынмас саарыгның
 Дүлгээзинниг үнүн дыңнап өскөн мен.
Ю.Кюнзегеш "Саргатчай"

Аралашкак эге аяннажылга:

Черге чорааш
 дээрже көөр мен -
 чечек сылдыс
 Хоорайлар дег мени кый деп
 чивеңнежир.
 Сеткилимде:
 "Чедип кел!" деп кыйгырганзыг.
 Дээрже үнгөш,
 черже көөр мен -
 сылдыс чечек

Хорагай дег сени адап
айыраңнаар.
"Дедир ээп кел,
ошкап каайн, сарыым"
дээнзиг.
Чеңнээн хем дег
булут кырлап,
бады келгеш,
Девиденчиг,
уяранчыг,
магаданчыг
Черим сеңээ
чеже-даа чыл
чурттаксанчыг.
Ю.Кюнзегеш

Кажааланчак эге аяннажылга:

Кара бажым черге салыр
Хүнүм черле келир-ле ыйнаан.
Хүүрек туткан кезек киж
Халактажып хөөрүм казар.
М.Доржу

Саарзык эге аяннажылга:

Борбак кулча ажыг-дыр дээш,
Бодум караам шыяр мен ыйнаан.
Бодум хинчээм улуг-дур дээш,
Силерге мен чарбып чоор мен.
К.Черлиг-оол

Эртенги хүн үнгелекте,
Эңгиске дег ийи чаагың
Хаяаларзыг долбанналыр,
Карактарым эрикпес-тир.

Чалыы ботче удур көргөн
Чалбыыш оттуг карактарың
Шырым булут дуглай албас,
Шырай-арның чырыткылыг.

Чүү-даа канчаар, кара чаңгыс
Чүрээң менде тудуш дээнзиг,
Хөйге чарлап, байырлаанзыг,
Хөрээмде одаг көзү өшпес.

М.Доржу

Кызы чараш

Доора-Хемниң кызы шынчы,
Домактажып алыксаар мен.
Доза чаңнааш, сөглээн сөзү
Доңнаан багдан быжыглайын.

Салдам кызы таан-даа чараш,
Сагыжымдан ыравастаан.
Чаңнай аарак көргөн караа
Сарадактың караа-лайын.

Ийниң кызы таан-даа чараш,
Иштимейден ыравастаан.
Имней каапкан ийи караа
Идегелим оду-лайын.

С.Сарыг-оол

Тыва шүлүк чогаалында строфада ылгалып турар эң-не нептереңгей эге аяннажылга болза, эжеш болгаш строфиктиг эге аяннажылга болур.

Үннериниң аяннашкаа-биле эге аяннажылга база янзы-бүрү хевирлерлиг болур. Тыва дылда ажык үннерниң сингармонизими күштүг, ынчангаш ажык үннер шүлүктүн ритмниг хевирлээш-кининге чугула рольду ойнап турар. Ажык үннерниң аяннашкаа сөстүң эге слогундан эгелээш, одуругнуң төнчүзүңге чедир-даа туруп болур. Ындыг таварылгаларда шүлүк чогаалы үн талазы-биле эң-не аянный болгаш хевир талазы-биле чедингир болур. Сөстүң эге слогтары, одуругнуң эге сөстери, баштайгы слогтук бөлүктери аяннажып турар болза, шүлүктүн уран-чечени, аяныны күштелир. Тыва поэзияда эң-не кошкак, чедимче чок эге аяннажылга – одуругда чүгле баштайгы чаңгыс үннүң (ажык азы ажык эвес үннүң) аяннажып турары болур.

Эге аяннажылганың классификациязын үннерниң составын барымдаалаан, аяннашкааның күштелири-биле дараазында чурумну көргүзүп болур:

1. Чедимче чок эге аяннажылга – чүгле баштайгы ажык эвес үннерниң аяннашкаа (Тываның – төп, Теркин - дайзын).

2. Кошкак эге аяннажылга – чүгле баштайгы ажык үннерниң аяннашкаа (эзим – эрте, ыңдыг - ырга).

3. Анаа эге аяннажылга – а) сөстөрниң эге слогунуң аяннашкаа (слогтуң эге аяннажылгазы) база б) одуругларның эге сөстөрниң аяннашкаа (сөстүң эге аяннажылгазы):

а) шиижектер – шириин; чонаада - чоруур;

б) пөрүк – мөңгүн; сайлык – Саглы.

4. Чедингир эге аяннажылга – одуругларның эгезинде элээн каш сөстөрниң аяннашкаа азы слогтуг бөлүктөрниң аяннашкаа “кара бажым – халактажып”.

5. Ханы эге аяннажылга (одуругнуң) – одуругларның эгезинден төнчүзүңге чедир аяннашкаа “Баарымга артар сорбу – Бажым алыр чадавас боор”.

Ханы эге аяннажылга шүлүкчүнүң улуг мергежилиниң база ооң чогаалының бедик уран-чечен шынарлыының, хевирлииниң дугайында херечилеп турар. Эге аяннажылганың бо хевири, өске хевирлерге бодаарга, ховар таваржыры чугаажок, а көстүп келгенде, авторнуң бодалының база бир уран-чечен илередикизи болур.

Чежемейниң дошкун-даа бол,

Черден шуурган аязы бээр.

Баарымга артар сорбу

Бажым алыр чадавас боор.

М.Доржу “Сорбу”

Слогтуг бөлүктүң чедингир эге аяннажылгазы база-ла шүлүктүң утка-шынарын күштелдирер аргаларның бирээзи болур.

Кара бажым черге салыр

Хүнүм черле келир-ле ыйнаан.

Хүүрек туткан кезек киж

Халактажып хөөрүм казар.

М.Доржу “Ыдымның өлгенинге”

Анаа эге аяннажылга (слогтуң болгаш сөстүң) - тыва поэзияда эң-не нептереңгей хевир.

а) “Чонаада-ла суурувустан

Чоруур хөңнүң көңгүс чок бол,

Каш-ла хонгаш, арлы бердин,
Канчап барган кижн сен?" – деп,
Угбам уруг чагаазынга
Удурланып кагган болду.

- б) Сайлык куштар чаржып чемнээн
Саглы хемге дал-дүш турда,
Эрткен-барган чуртталгамны
Эргий бодап базап чордум.

М.Доржу "Саглы хемге"

Кошкак болгаш чедимче чок эге аяннажылгалар чүгле чаңгыс хүлээлгени күүседип турар: одуругларның аразында кызыгаарын айтып турар, бо хевирлерниң эге аяннажылгазы чечен чогаалдың идеялиг талазынга хамаарылга чок, ооң илередикчизи болбайн турар.

Ындыг-мындыг дивес боор сен,
Ырга херек сөстөр турза,
Уранчыдып, чеченчиткеш,
Улус-чонга сөңнээй-даа сен.

М.Доржу "Чойганмаа"

Чедимче чок деп адап алганывыс рифма (эге аяннажылга) тыва шүлүкчүлерниң чогаалдарында ховар таваржыр. Ындыг хевирниң эге аяннажылгазы авторнуң тыва дылдың фонетиктиг хоойлуларынга чагыртпайн, албадал-биле одуругларның эгезин чүгле каракка (графиктиг көргүзүгге) көстүр кылдыр "аяннаштырганындан" тыптыр деп билип турар бис. Чамдыкта чогаалчыларның одуругларынга чедимче чок эге аяннажылга көстүп кээр: хуу аттарны (черлер, кижилер аттарынга дээн ышкаш) одуругнуң эгезинге аяннаштырарга, чок болза шүлүктээн улуг хемчээлдиг тоожулал хевирлиг чогаалдарга ындыг рифма көстүп кээр.

Ынчап кээрге, тыва поэзияда эге рифма (эге аяннажылга, аллитерация) чогаалдың идеялиг болгаш уран-чечен хевирлээшкинин боттандыраарынга улуг ужур-дузалыг. Харын-даа чамдык таварылгаларда, слогтуг деңнежилге принципвиниң кошкай бергенинде, ол тургузукчу рольду ойнай бээрн көрдүвүс.

¹ Гаспаров М.Л. Современный русский стих. Метрика и ритмика. – М., 1974. – С. 16.

² Purbu T Anjak cogaalcularga tuza, Kyzyl. 1939.

³ Жовтис А.Л. Опорный согласный в рифме Исследования по теории стиха. – Л., 1978. – С.80.

Лириктиг рецензия

Шүлүкчү болуп чүглө төрүттүнер бе? Ол-даа эвээш, чаяат-тынып төрүттүнер болгаш кижги бодунуң салым-чаяанын шудургузу-биле азырап өстүрер. Уран чүүлдүң кандыг-даа адырында уран мергежил деп каракка көзүлбес, холга туттунмас, чүглө кижги бүрүзү бодунуң оон салдыкпас күжү-биле хөй-ле суранып, дилеп чорааш чедип алыр хуулгаазын чажыттары бар.

Эдуард Мижит ийи он чыл дургузунда “Бузундулар” болгаш “Казыргалыг кудуктуң кыйгызы” деп ийи ном үндүрдү. Ол ийи ном утка-шынар-даа, уран хевир-даа талазы-биле тыва чечен чогаалда чаа шенелде болду. Ол эссе болгаш чадагай шүлүктөр бижиириниң тыва аргазын езулуг-ла тып ап-тыр!

Бо автор бодунуң төрзөн дылынга тептиниптер хире ооң мурнунда тургустунган “уран эзеңгилер” турбаан болза, хеп-хенертен бодунуң “аъдынче” үнө халый бээр арга-мергежилди ындыг белен тып алыр бе? Шак маңаа ам-на тыва уран чогаалдың хоочун чаңчылдарын сактып келиилиңер. Ол дээрге, тыва уран чогаалдың “хөреңгизин” тургузуп каан Сергей Пюрбюнүн, Степан Сарыг-оолдун, Монгуш Кенин-Лопсанның, Кызыл-Эник Кудажының, М. Доржунуң, В. Серен-оолдун, А. Даржайның болгаш өске-даа шыырак чогаалчыларның ачы-салдары деп миннир ужурлуг бис.

Езулуг чогаалчы кижиниң хензиг-даа шүлүүнде азы бир-даа чечен чугаазында ооң бодунуң дириг овур-сүлдөзи, боданыр аян-шинчизи Мижиттии мен азы Даржайныы мен деп боду-ла өчүп чыдар боор чүвө. Мижиттии черле кымның биле-даа салчаар аргажок, боду тускай “холунуң үжүү” бар деп ам түңнөп чугаалап болур-дур. Мен бо сарыг өртемчейге чүү дээш төрүттүнген кижги боор мен деп, кижиниң бодаалдары КУДУККА, ЭЖИКТЕРГЕ, ЭЛЕЗИНГЕ, ЧАШ ХАРГА, БАЙЛАҢГА, СЫЛДЫСТАРГА хамаарыштыр ҮЕ, НАЗЫН, ӨЛҮМ база АМЫДЫРАЛ деп философияның “казыргыларын” дамчыштыр бир янзы чуруп көргүскени солун бооп тур.

...ЭЖИКТЕР, КАЗЫРГЫЛАР, КЫЗАҢНААШТАР, ОРУКТАР авторнуң чогаалдарының иштики хөгжүлдө тургузуунуң “дүлгүүлери” болбушаан, номчукчу бүрүзү-биле ижин-кара чок хууда чугаа кылырынга чогаалчының база бир кол эпиги

аргазы болуп турар. Ийе, Эдуард Байырович хөй-хөй кижиниң эрткен оруу-биле эвес, бодунуң тып алганы оруу-биле номчукчуларже кел чыдар.

Чогум черле бо номда кол маадыр кымыл ынчаш? Бир-ле дугаарында, эргим номчукчу, сен бодун-дур сен. Ол дээрге, сээң бир-ле дугаар төрээн чериңге ак харны баскаш, ында бодунуң истериңни көрүп кааның дег, ам улуг кижини апаргаш, амыдырал дугайында хандыр боданырынга сеңээ чылдак берип турар авторнуң иштики делегейи – хууда “кудуундан” адыш-даа бол аржаанны амзадың бе, эскердин бе? Ооң шүлүкчү чүрэниң сээң-биле чугаалажып турары ол-дур. А, сен, номчукчу, ол кудуктуң кырында херел азы көжүп эртип чыдар булут-тур сен. Бо кудук соглуп калбазын деп сагыш човаар болзуңза, хөй-ниитиге чүнү кылып болгу дег-дир сен? Назын болгаш амыдыралдың мурнунга хөөкүй шүлүкчүвүс байлаң азы элезин-даа болуп алгаш, хензиг-даа бол бистиң сеткил-сагыжывысты хөлзедиптер азы оттуруптар ирги мен бе дээш эчис-күзели-биле бодунуң номун дамчыштыр бистиң-биле чугаалажып олур.

Бо автор чогаалында дыка арыг хамааты нүүрлүг чорду. Мээң чогаалчы эш-өөрүм амыдыралга база Эдик эживистиң “байлаңы” дег хилинчек чок болуп шыдаар ирги бис бе?

Чүге дээрге, шүлүкчү кижини хөй-ниитиниң сеткил-сагыжыны арыг көрүнчү болгай. **ДАМЫРАК, СЫЛДЫСТАР**, силер бистерниң сеткил-сагыжывысты дыка-ла онза чазап, чаартып чоруур-дур силер! Шүлүкчүлөр бистер, чогаалывыска-даа, амыдыралга-даа силер ышкаш болуксаар бис!

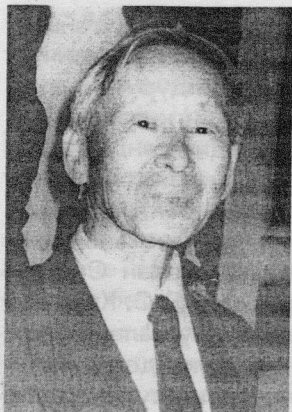
Сайлыкмаа КОМБУ,

Филология эртемнериниң кандидады.

Билиг-мергежили эгээртиңмес...

(Эртемден Д.С. Кууларның портрети)

Ырда кирген көгү-шыгы хөлбеңчиннээн хөлчок чараш Хөндергейден төрээн Тывазын алдаржыдып, ооң хөгжүлдезинге хөйүнү кылган мерген, күчүлүг, оккур сөстүг оолдар, кыстар-ла хөй: чараш ырларның чаяакчызы Р.Д. Кенденбиль, Делегейиниң дириг эртинези, төөгү эртемнериниң доктору М.Б. Кенин-Лопсан, цирк артизи В.Б. Оскал-оол, сатирик-чогаалчы В.Б. Монгуш, баштайгы тыва херээжен чогаалчы Д. Барыкмаан, эки турачылар Сат Бүрзеккей, Сарыглар Канчыыр-оол, Куулар Дончут...

Оларның санынга база бир онзагай салым-чаяанныг эртемден Доржу Сеңгилович Куулар хамааржыр. Алыс боду Хөндергейге төрүттүнген. А кажан ол үш харлыг турда, ачазының авазы Хандагайтының Хам-Дыттан ажып келгеш, ушкарып алгаш чорупкан. Шак ынчаар ол Хам-Дыт, Бора-Шай ол черлерни чуртсунуп, аңаа кырган ада, иезиниң өөнгө өскөн. Кырган ада, иези бичии оглун күш ажылга чаңчыктырып, улуг, бичени хүндүлөп билир, чончу сеткилдиг кылдыр кижизиткен. Шак ынчаар ооң делгем өртемчейже көрүүшкүнү хевирлеттинген. Бора-Шай талазын-

дан Танды-Ууланың ылым-чылым көк эзимнери, Успа-Хөлдүң көккүр делгемнери, Каргырааның бедик, түрлүг сыннары тода көстүп чыткылаар. Бо черниң бойдузунуң чараш-каазы, аянынг-магалыы бичии Доржунуң сагыш-сеткилин чаагай, бедик кылдыр хевирлээни чадап чок. Кижиге – бойдустуң төлү деп чугаа бар.

Эртем-билигже кокпа оруун ол он харлыында эгелээн. Хөндергейге ада-иезинге келгеш, эге школаның эжиин ажыдып өөренип кирипкен. Өөредилгеге салым-чаяанныы бирги класска турда-ла илереп келген. Хөндергей эге школазын болгаш Чадаананың чеди чыл школазын дооскан. "Чадаанага тургаш, ол школаның дээр дээн ыраажызы апарган" деп ооң дугайында С. Сарыг-Донгак бижээн. Харын-даа тыва улустуң кижилерни билиг, мергежилиниң аайы-биле хүндүлөп адаар чаңчылын езугаар ону "Ырлаар Доржу" деп адай берген. Ол чорук чонда ооң ат-сураглыын, база чоннуң аңаа ынакшылын, хүндүлелин көргүзүп турары ол болур. Д. С. Куулар чоннуң аас чогаалының кавайынга өскөн болгаш бичиизинден тура-ла улусчу ырларны, кожамыктарны хөйү-биле эки билир. Өөреникчи апарган чылдарында ол бүгү билии делгереп, көскү апарганы билдингир. Ынчангаш, кижилерниң сеткил-хөңнүнге дээп турар кылдыр ырлап-даа чораан ужуру ол.

Үениң аайы-биле ол чылдарда чеди чыл школазын дооскан кижиге башкылап база кандыг-даа ажыл-ишти кылып чой баар. Чадаананың бир дугаар школазын дооскаш, эртем-билигже чүткүлдүг өөреникчи Кызылдың ийи дугаарлыг национал школазынга улаштыр өөренип кирип алган. Тываның алдарлыг чогаалчызы Екатерина Танованың сактыышкыны-биле алырга, школага

Доржу Кууларны танывас, билбес кижичок турган. Ооң дугайында чогаалчы мынчаар сактып бижип турар: "...кандыг кончуг дыңзыг үннүг оол ийик, өткүт, хостуг тенор зал долдур чаңгыла-нып, ыраажының үнү улам хөнүп, көрүкчүлерниң кичээнгейин шуут-ла сорунзалапкан дег, залдың сынык, чөмдик сандайлары безин шыгырт дивейн турганын ам сактыр-дыр мен... Куулар Доржуну ынчан танып алганым ол ийин...". Шыырак өөредилгезинден аңгыда база бир илереп келген салым-чаяаны ооң ырлаары болур. Тываның Улустун чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун аалының ишти Мария Черноусова-Сарыг-оол Д.С. Куулар-ның школага башкызы турган. Ол мынчаар сактып чугаалап орар: "Кайгамчык эки класс турган. Өөредилгеге сундулуг деп чүвези аажок. Шупту-ла көдээ черлерден, аңгы-аңгы кожууннардан келген өөреникчилер чүве. Бурунгаар үзел-чүткүл оларда тода илергей турган. Чурум үрээр хамаанчок, кичээлден безин озалдап, кичээл үзөр чоруктар чок турган. Доржу бичежек дурт-сынның, шилгедек, аажок арыг-силиг, эштеринге, башкыларынга болгаш чоок-кавы кижилерге кончуг кичээнгейлиг оол турган. Өөренири мырыңай тергиин кижичок..."

1951-1952 өөредилге чылында национал школаны доозуп, ниити ортумак билигни алган кезек аныяктар Абакан хоорайның ийи чыл хуусаалыг башкы институтунче кирип алганнар. Ынчалза-даа өөредилгеге салым-чаяанныг база улуг сонугалдыг болгаш Доржу Куулар дээди эртем чедип алыры-биле ол-ла хоорайның дөрт чыл хуусаалыг өөренир педагогика институтунче кирип алган. Кады дооскан эштеринден үш кижичок аңгыг болганнар.

Д. С. Кууларның студентилеп чораан чылдары – Ада-чуртун Улуг дайынының сөөлүндө бүгү чуртка ажыл-агыйны катап тургузуп турган чылдары болур. Москва болгаш Ленинград хоорайларның дээди өөредилге черлеринге ажылдап тургаш, дайын чылдарында Сибирьге көжүргөн хөй-хөй башкылар, эртемденнер ол үеде Абаканның өөредилге черлеринге ажылдап тургулаан. Ынчангаш эртемнерни олар ханызы-биле сургуулдарга берип, оларны чүгле эртем-билиг-биле чөпсеглээринден аңгыда, сагыш-сеткил культуразын база дамчыдып турганнар. Шак ынчаар эртемниң делегейи аныяк кижиниң мурнунга ажыттынып эгелээн. Амыдыралга турум, быжыг, ажыл-ишке тура дүшпес кылдыр кижизиттинген болгаш Д. Куулар улуг бергелер турза-даа, ук өөредилге черин чүгле беш демдектерге доозуп, кызыл дипломну холга алган.

1955 чылда Абаканның педагогика институтунуң төөгү-филология факультетин дооскан дээди эртемниг база бир кадр төрөөн Тывазынче чанып чедип келген. Тыва областың өөрөдиге килдизи ону Чадаананың ортумак школазынга өөрөдиге эргелек-чизинге томуйлаан. Ынчалза-даа ол үеде Тываның дыл, литература, төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң директору Н.А. Сердобов доозарының чылы турда, бо институтче чагыдып алган тускай эртемниг киживис деп бадыткааш, Д.С. Кууларны бодунче хаара тудуп апкан. Абаканның педагогика институтун доозар бетинде, специалистер үлелгеzi болуп турда, Д.С. Кууларны Тываның эртем-шинчилел институтунче кээп ажылдаары-биле негелде бижик, чалалга чоруткан турган. Ынчангаш үлелге езугаар ажылдаар болган черинге Тываның дыл, литература, төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга шак ынчаар 1955 чылдың август 16-да чаа ажыттынган аас чогаалы болгаш литература секторунга ажылдап эгелээн. Алыс эртеми төөгүчү-даа болза, литература делегейин, ооң төөгүзүн шинчилээри-биле кирипкен.

Ол секторга Доржу Сеңгилович Куулардан аңгыда Ленинград-тың күрүне университетин дооскан Антон Каваевич Калзан, Иркутскиниң күрүне университетин дооскан Мария Адреевна Изынеева олар ажылдап эгелээн турган. Улустуң аас чогаалының алдын эртинелерин чыып, шинчилеп, аныяк тыва чечен чогаалды өөренип, ооң төөгүзүн бижиир ажыл шапкын хөгжүп эгелээн. Чечен чогаалдың шинчилел ажылының эге кокпазын истеп үндүрүп келген баштайгы ол эртемденнерниң ажылдарында тыва литератураның төөгүзү, ооң төөгү-культурлуг үндезиннери, чогаалчыларның ажыл-чорудулгазы, чогаалдарның идея-эстетиктиг ужур-утказы – бо-ла бүгү айтырыглар чырыттынып, долу сайгарылгалар көстүп келгилээн. Ооң түңнелинде “Тыва литература: допчу төөгүзү” (1964), “Тыва литератураның төөгүзүнүң очерктери” (1975) деп улуг ажылдар чырыкче парлаттынган. Чечен чогаал шинчилелиниң баштайгы үш ожук дажын салган эртемденнер литератураның үш улуг аймаан: шүлүк, проза, ши чогоалдарын хуваажып алгаш, аңгы-аңгы шинчилеп кирипкеннер. Түңнелинде Доржу Сеңгилович “Тыва шүлүк чогаалының тургустунганы, хөгжүлдэзи” деп эртем ажылын бижип дооскаш, 1969 чылда Москваның делегей литература институтунуң аспирантуразынга, филология эртемнериниң кандидады Г.И. Ломидзениң удуртулгазы-биле, эртем адын камгалаан. Шак ынчаар тыва эртемге база бир чаа ат – филология эртемнериниң кандидады немешкен. База ол ышкаш эртемге шүм

чыткан тыва шүлүк чогаалы шинчилеттинип, ооң үндезиннери, эстетиктиг көрүжү, сайзыралы тодараттыңан. Ол бүгү айтырыглар Д.С. Кууларның 1970 чылда чырыкче үндүргени “Тувинская поэзия” (“Тыва шүлүк чогаалы”) деп номунда чырыттыңан. Тыва шүлүк чогаалының, база ол ышкаш тыва чечен чогаалдың хөгжүлдезин бир-ле дугаарында үе-чадаларга хуваар айтырыгны көдүрүп, ооң методологтуг үндезиннерин айытканы эртемден Д.С. Кууларга хамааржыр.

Доржу Сеңгилович Куулар тыва чечен чогаалдың үндезилекчилеринден эгелээш, чаа салгалдарның төлээлекчилери чогаалчыларның литературлуг портреттерин бижигилээн. Чогаалчы Салчак Токаны ол: “эң-не сурагжаан тыва кижии” деп тодарадып, ооң чогаалдарының тыва чогаалчыга салдарын демдегледип, С. Токаның “Араттың сөзүн” горькийжи хөөн сиңген чогаал-дыр дээрзин бадыткаан. Ол ышкаш Сергей Пюрбюнү “мөңгө чыргалдың ыраажызы”, а салым-чаяанның күжү Степан Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында бар дээрзин илередип, “улустарның мерген угаанының көстүүшкүнү — аас чогаалыңга, өң-баазын амыдыралыңга, үениң мурнакчы идеяларыңга демир-үжүүн шалып ап чоруур” Юрий Кюнзегешти, ынчангы үеде “чогаадыкчы мергежилдин бедиинче” тептинип үнүпкен Кызыл-Эник Кудажыны, “амыдырал чалбыраажын ырлаан” Олег Сувакпитти дээш оон-даа өске шүлүкчүлөрниң, прозаиктерниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында монографтыг шинчилелдери делгем бодалдыг, байлак билигиг, чечен сөстүг. Д. С. Кууларның литературлуг шинчилелдери хэй талалыг: чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы, тыва литература критиказының хөгжүлдези, чогаалдарда кол-кол овор-хевирлер, уруглар чогаалы, очулга айтырыглары, чечен чогаалдың кол-кол темаларының сайзыралы дээш янзы-бүрү. Чаа үнген номнар, чогаалдар дугайында бижээн рецензиялары, үнелелдери кайы хей: “Тараа”, “Ногаан ортулук” деп тоожулар, “Октябрьның оглу”, “Чалгыным” деп шүлүк номнары, “Силиг-оолдуң чагаалары”, “Уйгу чок Улуг-Хем” деп проза дептерлери дээш даңзы төнчү чокка уламчылап болур. Ол-ла бүгү үнелелдерден, материалдардан литературлуг үениң көрүжү, тыныжы болгаш төөгүзү долузу-биле тургустунган.

“Хей националдыг совет литератураның төөгүзү” (“История советской многонациональной литературы”), “Допчу литературлуг энциклопедия” (“Краткая литературная энциклопедия”), “Украин совет энциклопедия” (“Украинская советская энциклопедия”), “Шевченконуң энциклопедиязы” (“Шевченковская

энциклопедия”) деп академиктиг үндүрүлгелерде тыва чечен чогаал болгаш тыва чогаалчылар дугайында чүүлдери парлат-тынып, бүгү Совет Эвилели, Россия чергелиг тарап, номчукчулар-да, литература сонуургап чоруурларда, эртем ажылдакчыла-рында чиг эт болуп четкен.

Доржу Сеңгилович Куулар – тыва улустуң аас чогаалын чыып, шинчилээр талазы-биле хөйүн кылган эртемден. Ол тыва эртемге чүгле бир дугаар чечен чогаал шинчилекчизи эвес, бир дугаар фольклорист бооп база быжыг турушту ээлээн. Улустуң аас чогаалын чыыры-биле республиканың булуң бүрүзүнге аъттыг, чадаг, машина-тергелиг барып чедип каапкан. Тоолчулардан хөй-хөй тоолдарны бижидип ап чораанының түннелинде “Тыва улустуң тоолдары” деп номнуң 4, 5, 6, 7 дугаар үндүрүлгелерин 1957, 1959, 1960, 1963 чылдарда чырыкче парлаткан. (1957, 1960 чылдарда үндүрүлгезин А.К. Калзаң-биле кады кылган). Ол ышкаш “Уругларга тоолдар” (1959), “Тывызыктар” (1958, А. К. Калзаң-биле), тыва улустуң тоолчургу болгаш төөгү чугааларының “Кыс-Халыыр” (1974, 1996 чылдарда, Ч.Ч. Куулар-биле), “Улустуң аас чогаалы” (2002) деп улустуң тоолдары” (орус дылда, 1971), “Демир-Шилги аъттыг Тевене-Мөгө” (1972), “Бора-Шокар аъттыг Боралдай” (1983) деп аттыг чыындыларның эге сөзүн болгаш сөөлгү сөс орнун бижигилээн. Ук ажылдарда тоолдун эстетиктиг утка-шынары болгаш дыл-домаа окур-хевирлери, оларның амыдырал-биле, бойдус-биле харылзаалары делгеренгей чырыттырган. 1976 чылда чырыкче үндүрген “Тыва улустуң аас чогаалы” деп номну бижижеринге үлүг-хуузун Д.С. Куулар база кириген. Ол “Тоолдар” болгаш “Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар” деп эгелерни бижээн. Ук ажылдарда тыва аас чогаалында бар тоолдарның бөлүктөрүн айтып, бөлүк аайы-биле тоолдарны хуваап, сайгарып, база ол ышкаш ийи аңгы термин-биле адап, эртемге үргүлчү кады көрүп турар тоолчургу болгаш төөгү чугааларның чыып, бижип, шинчилеп келген төөгүзүнден эгелээш оларның темаларын тодараткан. “Тыва улустуң аас чогаалы” деп бо ном болза тыва улустуң аас чогаалының жанр-ларының бир дугаар очириги болур. Ону бөлүк авторлар-фольклористер (А.К. Калзаң, Л.В. Гребнев, С.Б. Пюрбю, Ч.Ч. Куулар, С.М. Сат, З.Б. Самдан) белеткээн. Олар тыва аас чогаалының ол үеде шинчилеттингени-биле кол-кол онзагай чүүлдерин допчу болгаш ниитизи-биле тодарадырын оралдашкан. Тыва фолькло-ристикада теоретиктиг айтырыгларны бир дугаарында номчукчуга чедирип, чырыткан ном болган.

Тыва фольклористикада Доржу Сеңгилович Кууларның онзагай туружу – баштайгы эпос шинчилекчизи, тодарадырга “Кезер тоожузунуң” шинчилекчизи болуп кирер. 1950 чылдарның ийиги чартыындан эгелеп, Төп Азия улустарының аас чогаалыны дириг эртинези – “Кезер тоожузу” деп эпосту чыып бижип, шинчилеп кирипкен. Делегейге алдаржаан, билдингир “Манас”, “Алпамыш”, “Роланда дугайында ыр”, “Калевала” дээн ышкаш өндүр аас чогаалдарының санында турар “Кезер тоожузу” тыва чоннуң мерген эртинелериниң бирээзи болуп турар. Ооң Тывага нептереп келген үезин, Тывага ону чыып бижип эгелээнин тодарадып, хэй шинчилелдерни фольклорист Д. С. Куулар кылган. Ону (“Кезер тоожузу” – С.К.) “кожа-хелбээ чурттап чораан элээн хэй улустарның ниити чогаалы” деп шынныг, допчу угаадыгны, түңнелди ол кылган. Шак бо маадырлыг, философчу тоолду чыып, тургускаш, “Он чүктүң ээзи он хоранның үндүсүн үскен Ачыты Кезер-Мерген дугайында тоожу” деп номнарны (1963, 1993) үндүргени тыва фольклористикада бир улуг чедииншин.

Д.С. Куулар тыва улустуң аас чогаалын өске чоннарның аас чогаалдары-биле холбап көрүп чорааны ооң чогаалга көрүүш-күнүнүн делгемин херечилеп турар. Дыка хэй чоннарның аас чогаалын хэй чылдарда деңнеп, холбап шинчилеп келгениниң түңнелинде Д.С. Куулар “Тыва аас чогаалының Төп Азияның улустарының аас чогаалының чаңчылдары-биле харылзаазы” деп улуг эртем ажылын бижээш, 2000 чылда Россияның Эртемнер Академиязының Сибирь салбырының Улан-Үдэде моолду, будда шажынны болгаш тибетти шинчилээр институтунга камгалап, филология эртемнериниң доктору атты чаалап алган. Тыва эртемде улустуң аас-чогаалының талазы-биле бирги эртем доктору болганы ол.

Эртемден Д.С. Куулар бодунуң эртем ажылын башкылап ажылы-биле долу холбап чоруур. Кызылдың педагогика институтундан эгелээш, (1971) Тываның күрүне университетинге чедир эртемден башкының бүгү-ле чадаларын эртип келген: 1973 чылда ол доцент атты, 1996 чылда профессор деп хүндүлүг атты аңаа тывыскан. Ол чорук ооң башкылап-даа, эртем-даа ажылын бедик үнелеп көргениниң бадыткалы болур. Тыва филология кафедрасындан эргелекчизинге, институттуң эртем талазы-биле проректорунга, партия секретарынга, профэвилел даргазынга дээш кылбаан ажылы чок. А амгы хүннерде тыва аас чогаалы болгаш литература кафедрасының эргелекчизи. Эртемниң болгаш башкылапдың барык 50 чылының дургузунда хэй-хэй башкылар-

ны, чогаал шинчилекчилерин, критиктерни белеткээн. Эртемден башкының бедик культурлуг мөзү-шынары, ажылынга бердингени чогаадыкчы хөөнү ооң ажык, бөдүүн сеткили студент бүрүзүнге улуг үлегер. Доржу Сеңгиловичиниң сургуулдары чүгле школаларда эвес, журналистика ажылындан эгелээш республиканың хөй янзы ажыл-агыйларындан көрүп болур. Ортумак школаларның төрээн чогаалдың өөредилге номнарының, хрестоматияларының автору. Бүгү республиканың школалары улустуң аас чогаалы болгаш төрээн чогаал эртемнерин Доржу Сеңгиловичиниң тургускан программалары биле өөренип турары дээрге-ле, улуг профессионал, эртемден дээрзиниң база бир кол бадыткалы болур. А ол эртемнерни башкылап турарларга бижээни методиктиг сүмелери, удуртулгалары чогаал башкызы бүрүзүнүң тоң чугула чепсээ ол болур. Эртем-педагогиктиг ажыл-ижи дээш Доржу Сеңгилович Куулар К.Д. Ушинскийниң медалы-биле шаңнаткан.

Доржу Сеңгилович чүгле эртемден, фольклорист, башкы эвес, ол чечен чогаал очулгазының талазы-биле база хөйүнү кылган. Тываның ном үндүрер черинге ооң очулдурганы-биле Э.М. Казакевичиниң "Көк кыдырааш" (1962), В. Н. Ширяеваның "Экии, Тыва!" (1962), Д. Дашинимаевтиң "Шоодай иштинде бөрү" (1963 бо ном орус, бурят, тыва дылда) деп номнары, бөлүк якут чогаалчыларның "Харлыг черде амыдырал" (1966) деп чечен чугааларының чыындызы чырыкче парлаттынып үнген. Чогаалчы С. Козлова-биле кады В. Көк-оолдуң "Самбажык" деп шиизин база тыва дылдан орус дылче очулдурган. Ук номнар очулга талазы-биле тыва литературада үлегерлер болур. Тыва очулга ажылының шапкын хөгжүлдезиниң чылдарында Доржу Сеңгиловичиниң кириген үлүү улуг болган. "Ашпас хүн" (1967) деп шүлүктөр чыындызын база тургузуп, үндүрген. Ында тыва чогаалчыларның ленин, октябрь темазына бижиттинген үлүктерин парлаан.

Профессор Д.С. Куулар боду эртем школалыг. Ол дээрге эртемден кижини бүрүзүнүң чедип ап шыдавас чүүлү дээрзи билдингир. Россия Федерациязының база турган Совет Эвилелиниң булуң бүрүзүндөн хөй-хөй аспирантылар, докторантылар Доржу Сеңгиловичиден боттарының эртем ажылдарына сүмө айтырып, үнелелдерни ап чоруурлар. Бо чорук Д.С. Кууларның эртемденнер аразында ат-алдарының бедииниң херечизи. Доржу Сеңгиловичиниң үнелел берген эртемденнери ат-сураглыг, бүгүдөгө билдингир кижилер. Даг-Алдайындан филология эртемнериниң докторлары С.С. Каташ, Н.М. Киндикова, Бурятиядан филология эртемнериниң докторлары Н.О. Шаракшина,

С.С. Бардаханова, Якутиядан филология эртемнериниң доктору
В.В. Илларионов, филология эртемнериниң кандидаты М.Н. Дьячков-
ская дээш оон-даа өскөлөр. Хөй-хөй тыва эртемденнерниң сүмелек-
чи удуртукчузу болгаш деткичизи.

Чечен чогаал болгаш улустуң аас чогаалының шинчилелинде
башкылаашкын ажылында профессор, филология эртемнериниң
доктору Доржу Сеңилович Кууларның киирген үлүү эгээр-
тинмес. Ол “Россия Федерациязының улус өөредилгезиниң
тергиини”, “Тываның эртемниң алдарлыг ажылдакчызы”, 2000
чылда журналистер аразына болган “Чонар-даш демир-үжүк”
деп конкурстуң тиилекчизи, 2001 чылдың түңнели-биле “Эртем”
деп номинацияга “Тыва Республиканы чылдың кижизи”, Тыва
Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Доржу Сеңилович Кууларның сеткилиниң байы эгээртинмес
болганы дег, ооң билиг-мергежили эгээртинмес болгаш кылган
ижи хөй деп чүүлдү, бо 2002 чылда, август 1-де эртемден башкывыс
70 харын демдегледип турда, бадыткаар ужурувус-даа ында.

Черлиг-оол КУУЛАР

Ачыты башкы профессор КУУЛАРГА

(Оюн-баштак)

Кырыдың бе диген ышкаш
Кыстар бо-ла кыжыраан дег,
Чарык-чарык юбкалыг
Шалдаң чыгыы уткуй келир.

Мен хөөкүй эпчоксунгаш,
Меңеги дег алаң азып,
Профессор башкымдыва
Будалдырып өскээр көрдүм.

“Чоп-кончуг коргар сен”— деп,
Профессор кыжырып тур
Чода көрбейн чораан эвес,
Мода билбес кончуумну көр.

Авырган дег куу чүве
Ашаксымаар көзүлбеди.
Кыжымаанга, оюнзаанга
Кырыыр хире эвес чорду.

2002, сентябрь 12

Аспирант, сургуул-суюл
Ажыл-ла хөй — баш муңгаш.
Доржу болгаш шыдап турар
Доктор дээн херээ ол-дур.

Кезер-чиңгис угаанынга
Херээженнер дыка ынак.
Хөөкүй мээң адааргалым
Хөөктүрүп ошкаар-дырлар.

Кенин-Лопсан биле меңээ
Херээженнер чагдавастан.
Кылык-чарлыг хөөкүйлер
Кырыксай-даа бердивис ай.

Чарык-чарык юбкалыг
Чарашпайлар модазыраан
Доржуңарның мурнунга-ла
Доза туруп чайганыңар...

Сарыкай Дыртыкович ДАНДАР-ООЛ

*70 харлаан юбилейинге байыр чедирип ,
"Бустунмаан үүже" деп тоожузундан үзүндүнү парладывыс.*

1932 чылдың май 19-та Тыва Арат Республиканың Улуг-Хем кожууннун Арыс-канда Хам-Дыт деп черге төрүттүнген.

Москваның даг институтун дооскан.

Ажылчын базымын Донбасстың, Караганданың, Экибазтузун хөмүр-даш шахталарына эгелээн. "Кызыл-Хавак" шахтазына даг мастери бооп, Дус-Дагга участок начальниктеп, 1961-1970 чылдарда СЭКП Тыва обкомунун бүдүрүлгө болгаш транспорт килдизиниң инструкторунга, эргелекчиниң оралакчызына, 1970-1992 чылдарда Каа-Хем хөмүр-даш уургайына ээлчег начальнигинден директорнун оралакчызына чедир ажылдаан.

Чогаал ажылын 1962 чылда эгелээн. Прозаик. Баштайгы ному "Бустунмаан үүже" 1975 чылда чырыкче үнген. Ооң бодунун очулгазы-биле ол ном орус дылга 1978 чылда, "Орук" деп чогаалдарының чыындызы 1994 чылда парлаттынган. Өске авторлар-биле кады "Кывар даш" деп барымдаалыг очерктер номун үндүрген. Ооң чогаалдары "Сибирские огни", "Байкал" сеткүүлдерге, "Литературная газета" солунга орус дылда парлат-тынган.

1982 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

ТАНЫЖЫЛГА

Эх, бо шагда чаңгыс кижиниң безин амыдыралына кайгамчык дүрген солчуушкуннар болгулаар-дыр! Каш-ла хонук бурунгаар мен делегей кырында эң-не чараш хоорайның делгем кудумчуларына шөлээн кылаштап чоруп турдум чоп. Ам бо дүмбей тайга ортузунда, үе-дүптен бээр кижиниң холу дегбээн чүм эзим иштинде Фомич-биле иелээн олур бис. А Фомич деп кым дээр силер?

Таганда тип каан хөөлүг кара кочалывыс адаанче оттуг кезектер чүшкүрүп орар аразында Фомичиниң омур-хевирин чуруй кааптайн аа?.. Арны эъткир болгаш мөрзүгүр кызыл, карактары сыгыраш,

думчуунуң бажы хертешсимээр, эриннери кылын, дөрбегер, соок-ирей салдыг. Сывырнып алган дүктүг билектери мээң дөңмектеримден безин чоон. Деңзизи центнер ажыг, узуну ийи метр чыгам, черле ынчаш улуг чаагай талазы-биле ховар бүдүштүг бо кижиге болза, геолог Степан Фомич Макушенко-дур.

Бистиң баштайгы таныжылгавыс мырыңай кара хөктүг болган чоор. Маңаа, геологтар турлаанга, практикалап чедип кээримге, мени Фомичиге дузалакчы кылдыр кожуп кааннар. Ол мени элээн үр шинчилей көрүп олуп-олуп:

— Арганыңны аа, хырның кадык бе, кортук эвес сен бе? — дээш, ам кээп, ара-соора: — Адың кымыл, харың кажыл, кайыын келдиң? — деп, бо-ла-дыр.

Ынчаарга мен иштимде бүдүү хорадаксап, бо мажаалайзыг геолог ашак мени базымчалап, ыялаар сагыштыг чоор бе деп бодап келгеш, чөңгээлей аарак сөгледим:

— Адым Шулуу, фамилиям Ак-кыс, удавас чээрби харлаар мен. Москва университетинин студентизи, келир үдеги геолог кижиге мен. Бо-ла чораан назынымда чүден-даа коргуп көрбээн мен, кортпас-даа мен, билдиңер бе?

Мээң бардам харыымны Фомич хаайынга-даа какпайн эртирикеш, база бир айтырыг салган:

— Сээң адыңны болгаш фамилияңны орус дылче канчаар очулдуарыл?

Борта хенертен мээң бажым иштинге хөй-ле бодалдар дойлуп келген: “Па, чиктиин але мооң? Очулганың херээ черле чүл? Кандыг-даа ат-сылтыг кижиге чораай-ла, Өтпек-оол-даа, Чыдыг-оол-даа болза, канчап баарыл?..” Бир тээ айтырыг салдыгач чүве болган төлээде, харыылаар ужурга таварыштым:

— Шулуу дээрге даш дээн моол сөс-түр, а Ак-кыс деп фамилиямны орус дылче “белая девушка” деп очулдуар ийин.

Фомичинин дүрзүнчүг арнындан ынчан билдиртир-билдиртпес хүлүмзүрүг көстүш дээнин эскерип кааптым эвеспе. Ам-на ооң аксы хагдынар боор деп бодап олуп-олуп, каткан-хувурааның, кижим менче улам кадалып, харын мырыңай делгеренгей тайылбыр негей берген дивес силер бе:

— А-ха, даш. Кончуг чараш ат-тыр! А анаа-ла даш бе азы кандыгыл? Даштар янзы-бүрү боор ышкажыгай. Маны, чаныы, оттук-даш, шивит-даа суг-суг дээн аан.

Мен Фомичиге анаа-ла ниити даш дээн чүве дийин деп кагдым. Кижим ам-даа менден салдынар ужур чок, сонупураа дам-на барган:

— Фамилияңның каттырынчыын аа? Сен ак кыс эвес, харын сыр-дедир, кара-оол ышкакжың чүл, ооң ужуру чүдөл?

Бичиимде, кырган-авамдан дыңнааным бир солун төөгүнү сактып келгеш, чугаалап-ла эгеледим оң:

— Мээң ачам чырык өртемчей кырынга төрүттүнүп кээп турар үеде тыва улус амгы дег эвес, үжүк-бижик безин чок, караңгы-бүдүүлүк чораан. Ынчан кырган-авамның уруглары ызыртынмас, кавайлыында-ла бүрлүп каар турган чүве-дир. Шак ындыг хай-бачыттан адырлып аарының аргазын кырган-авамга бир шуваганчы кадай мынчаар сүмелээн-дир: “Ам божан төлүнү оол болза кыс деп, ак болза кара деп, дедир адап ал. Ынчаарыңга аза-четкер алаагып, алыр дээш келген кижизин тыппайн чоруй баар”. Хөөкүй кырган-авам ол сүмеге бүзүрээш, дараазында божан оглун Ак-кыс деп адап алган, а ол оглу каң-кадык өзүп келген. Мээң фамилиямның укталган дөзү ол-дур...

УЖУРАЖЫЛГА

Эрткен дүне турлагже батпайн, черге одагланып хондувус. Бир эш база таваржып келген. Бо черниң аңгыыр даамылы Бараан Назыты деп киж и мен дээр чорду. Мында геологтар барын билгеш, өнээзин хууда херектиг чедип келген хевирлиг болду. Акшазының хавындан даш бузундузу ужулгаш:

— Таныжым бир киж и мону геологтарга көргүс дээн чүве ийн, чүү деп кончуг чүве ирги аар бо? – дээш, Фомичиге тудускан.

Пирит¹-ле чорду оозу. Даштындан көөрге, кедергей чараш кара-ногаан өңнүг, хүнге кылаңнадыр чайнап турар боор чүве. Билбес киж и ону аар өртектиг даш деп бодаар чыгыы, а чогуу херек кырында чүгле дашты каас дээрден башка үнези мырыңай чок даш болбазыкпе.

Пиритти Фомич топтап көргеш:

— Тывылган черин айтып берем, картага демдегледип аайн – дээрге, Назыты арай мулдурлап:

— Амдыызында эки билбес мен ыңар, соонда менче чагаадан чорудуптуңар, адресим бижиб берейн – дээр мындыг.

Мен бодаарымга Назыты ол черни билир-даа болза, үнээр-гедип олуар хевирлиг чорду. Бодунуң чажыңдын биске элекке ажыдып бериптериндең дадагалзаан боор ол. Кажар киж и аа? Удатпаанда шай хайындырып ишкен сөөлүвүсте, ийи кижиниң

Пирит — күгүр дажының минералы.

чугаазы шуудап, бот-боттарынга сиңниге-ле бергеннер. Мен оларның аразынга киришпейн, кыйыындан дыңнап-ла олурдум. Назыты айтырыг салырга, Фомичизи тайылбырлап бээр, чугаалажыышкынның солуну аажок бооп турду.

— Мынаар бир чер бар. Долгандыр өске черлер мырыңай чүм чыдырда, ооң хары эрип каар ийин. Чүге ыңдыгыл ол? Адаанда вулкан бар ирги бе?

— Ында үңгүрлер бар бе? Морзук довураанда кара-кара чүвелер эскербедиге? Хөмүр-даш бар чадавас чер-дир.

— Үңгүрлер барында-ла бар чер. Чогум морзук довураан топтап көрбээн мен ийин.

— Ам бир баргаш, топтап көрөм. Чер иштинде дыка ханы эвесте хөмүр-даш бар болза, кырында хөрзүн эриг чыдар, ынчангаш ооң хары мурнай агар, өрге-күске ыңдыг черлерге үңгүрлээр боор чүве.

— Шаанда ашактар чугаалажыр, мен аңаа бүзүрөвес кижини мен, мынаар бир тайгада куй бар дижир. Ооң иштинче кире бээрге, кижини-ле кайгап ханмас, көк, ногаан, кызыл, сарыг, өң-баазын чинчилерни черде төп каан чүве дег чыткылаар дээр. Хуурмак чугаа боор аа?

— Чок, шын боор ол. Бо харын эртемге солун хире чүве-дир. Сээң ол куюң сталактитиг куй болган-дыр. Ыңдыг куйлар кончуг ховар боор чоор. Аалың кайдал сээң? Сөөлүңде чайланып алгаш, чеде берейн, демги ол куйга баар бис аа?..

— Совхозтуң бетини салбырында мен. Чедип кел харын, сүттүг шай ижер бис, хой өлүрүп бээр мен. Оон ыңай, мындыг чугаа база дыңнаан мен, кижини хойлап аарга, анаа-ла чиде бээр даштар турар дээр ийин. Шын бе ол?

— Шын, шын. Эстириниң температурасы 25-30 градус болур кристаллдар бар-ла болгай, а кижиниң эддиниң изини 36 градус ышкажыгай – дээш, Фомич боду айтырыглар салып эгеледи оң:

— Сээң адың Бараан-дыр, ону орус дылче канчаан очулдуарып?

Назыты даңазынга таакпы тиккеш, оозун оттуг кезектен кыпсып алгаш, тайылбырлады:

— Бараан дээрге, эрги сумум, ам болза фамилиям-дыр. Адым Назыты деп кижини мен. Шагда бо черге Назыты деп ашак чурттап чораан чүве-дир. Таптыг-ла мээң төрүттүнген хүнүмде ол ашак адыг даялап каан-дыр. Ынчангаш мени ада-иём шак ол ашак ышкаш дидим аңчы кылдыр өссүн дээш, Назыты деп адап алганнары ол-дур.

Фомич ам кыдыраажын уштуп алган билип олур. Ынчан хенертен өңнүктерниң рольдары солушкан. Айтырыгларны ам Фомич салып, Назыты харыылап эгелээн:

— Дуу ол хемни чүге Даш-Балык деп адап каанының ужурун билир сен бе?

— Улустан шала-була дыңнаарымга, ооң сайында балык-ла олчаан даштар бар чер дээнигай. Ындыг чүве туруп болур бе, кандыгыл?

— Болбайн аан. Турум, тулаа сугга өлген балыктарның эди ирип чыдааш, эстип хайлы бээрге, казырыктыг хос кежи артып каар. Ооң иштинге чыгып, дыгылган малгаш сөөлүндө кургай бээрге, балык хевирлиг болур. Эзилдирген коргулчунну хепке кудуптарга кандыг ийик, ол дег аан.

— Уваа, элдеп-даа чүве-дир але...

— Бустуг-Чарык деп ат кайын келген?

— Суу кыжын доңмас чер ол. Соокта ырактан көөрге, кыры бусталып чыдар. Ынчангаш Бустуг-Чарык дээр.

— Оон өске кандыг черлер аттары билир сен?

— Чер бүрүзү шупту аттыг-ла болгай, чежезин адап ханар кижиге. Мынаар бир хөлдү Мезилдиг-Хөл дээр. Ында дендии улуг мезилдер бар дижир. Шагда Улуг-Хем шынаазынга куу дыт турган. Ол кезек черни ам Куу-Дыт дээр апарган. А хей-ле чүге чер ады сонуургап чоруур кижиге боор сен, таныш? Ында солун чүү-даа чок, көңүс чүве болбазыкпе. Бо эзимниң адын көр даан, анаа-ла Чалбак-Пөш. Пөштүг калбак эзим боорга, аңчылар ынчап адап калганнар-дыр.

— Чо-ок, өңнүк! Чер ады солун эвес, бөдүүн дээриң шын эвес. Бөдүүн боорга, харын эки-дир, артык тайылбыр херекчок, чайгаар-ла билдингир, сактып алырда база белең. Тываларның чер адаары кончуг дорт болгаш чечен улус-тур бо. А билдинмес аттың чүзү солун боор чүвөл? Сээң бо чүктеп чоруур хавыңны рюкзак дээр болгай, чүү дээн сөзүл ол? Билбес сен бе? Мен база билбес мен. Ынчаарга солун-дур бе чээ, хе-хе-хе...

Ийи кижиниң чугаазы төнмөстээш туруп берген, халаптыг чоор! Мен оларның аразынга хелемечилээин дээш мырыңай бужурганы бердим. Фомич улустуң аас чогаалынга, фольклорга, база кедергей ынак кижиге бооп тур. “Уран дойду” деп тоол дыңнады. Ооң соонда Назытыны тывызыкта деп диледи. Демгизи кезек боданып олургаш, “Чүведе үш кызыл”, “чүведе үш кара” деп хары угда ийи тывызык салган. Оларның харызын тып чадааш, хөөкүй Фомич дээрге, мырыңай бажы ышкыже муңчулган. Чадап кааш, адак сөөлүндө

Назытыга чанньп-тейлеп, харыызын айтып бээйт дээш олурупкан. Ол тывызыктарның харыыларын мен база билбес кижини мен, а мындыг чүве иргин: *чыварлыг дээрний кыдыы кызыл, чыргалдыг кадынның чаагы кызыл, чыртак кижинин караа кызыл. Ооң соонда: бай кижинин өдээ кара, падарчы ламаның шозу кара, багда ыттың сагыжы кара.* Харыылаары ол хире нарын тывызыктарны Фомич канчап тывар дээр силер, чээ? Мен безин "шо" деп сөстүн утказын эки билбес болгаш, Фомичиге "диагноз" деп очулдуруп бердим.

Назыты база Фомичиден калышпас, айтырыг салырга, амырап-ла турар-дыр. Кайгал кижини ышкаш чорду. Фомичиниң дилээн езугаар ол "Өдүген тайганы" ырлады. Артистеп чорбаан, консерватория дооспаан болгаш ыңдыг бе, күүселдениң чевени кончуг болду. Ынчалза-даа Фомич өөрээш, шүгжең салын огбачнадыр каттырып, дөңмектерин часканып турду. Ырның сөзүн очулдуруп бээйт дээш ээрежи берген, "соонда, соонда" деп алаактырып чыткаш арай деп адырлып алдым. Улузум дүн ортузу эрттир хөөрешкен, дөрт хөнек шай ижип кааптылар.

Дем эртен оттуп кээримге, өңүктөр шай аартаан олурлар.

Удатпаанда Назыты-биле байырлаштывыс. Фомичини ол аалынче чалаарга, баар бооп аазааш, "кышкы хайыракан өдү чагаан улус бар чүве, тып каар сен көрөм" деп диледи. Назыты бистен чарылгаш, турлагже бадыпкан. Аңаа баргаш, пиридин өске бир "киолокка" магадылал кылдыр база катап көргүзөр ыйнаан ол...

Хүндүс шыргай шет иштинден булан бызаазы хойзупкан бис. Фомич бо удаада чүгле хол боозу ап чораан, ынчангаш мен арай сестип, буур халдап келзе, элдеп болдувус-ла деп бодап чордум. Фомичиниң хылба чиир деп чүвезин кайгаар мен! Та кандыг кончуг пөкпес кижини ийик, хүнзедир аксы кеппеди. Дем чаа баштактанып:

— Хырның дүп чок кижини эвес сен бе, Фомич? — дээримге ол:

— Эрги христиан шажын номналында "ааска кирген чүве сүнезин бужартатпас" дээн чоор — деп харыылады. Ону дыңнааш, мен бичимде даайым ашак-биле иелээн чүдүлгелиг орустар бажыңымга баарывыска: "Христос бурган өршээ, хлеб тараа хырным өршээ, господи омаанай, боос бе дег тодуг чорууйн!" деп чугаалаттынмышаан, даайым ол-бо чүктөрже тейлеп турганын сактып келгеш, шаанга киир каттырдым...

Чаа, ам практикам хуусаазы төнер чоокшулап келди. Ааскежи бооп Фомичиге таварышкаш, хөй-ле чүве билип алдым, хомудал чок болду! Удавас чанып барып, аалымга сагыш-амыр дыштанып аар мен. Ачам санакчы кижини чүве. Мурнунда турган ажылындан халашкаш, өске черде көжүп келген сураглыг болду. Чаа чер меңээ харын солун ыйнаан...

ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ АМЫДЫРАЛЫНДАН ХӨКТҮТ ТАВАРЫЛГАЛАР

30-40 чылдар үезинде аныяанда Степан Сарыг-оол биле Сергей Пюрбю бир шил спирт садып алгаш, Кызылдың парыгының аксында ортулукка (ам ында Уруглар хоорайжыгажы бар) төрөөн Тывавыска өлгүжө шынчы бараан болур бис деп, бот-боттарынга даңгырак берген улус-тур. Ооң демдээ кылдыр демги бир шил спиртин ишпейн, терек дөзүңгө хөөп каан бис дижир. Хоочун чогаалчылар аксы-сөзүңгө ээ бооп шыдааннар.

Оон бээр ам 50-60 чылдар эрткен. Бир эвес оларның ол хөөп каан спиртин тып алып болза, ажыы 90 эвес, харын 180 градустан ара эвес боор. Чүгө дээрге араганы үр шыгжаан тудум ооң ажыы кедерээр болгай. Ону тып ижер болза, кижиниң бажы дораан тырыккыланы бээр боор.

С. А. Сарыг-оол өөрү-биле аңнап чорааш, даң бажы караңгы имирде Чаргы адаанда Хүлбүс-Дашта бир малчын аалга кире берген. Өг ишти турбаан, удуп чыткан. Чогаалчы кирип кээрге, өгнүң орунда чыткан эр ээзи уйгу кадында айтырып-тыр:

— Кым сен?

— Сарыг-оол-дур мен – деп, чогаалчы харыылаан.

— Мегелеве, язы – деп, орунда эр чугаалаан-дыр – Арагаң кут!

Сарыг-оол карманында белен чораан аксы бош шилде арагазын куткаш сунуп-тур. Малчын ону ток кылгаш, амырап чугаалаан:

— Четтирдим, күдээ, ам-деңи кыпсывыт. Дүүн кечээ арага чок турдуң, ам ону кайыын тып алдың? Арага чажырып алгаш, ону куттунуп тура хонгаш, ам кээп чогаалчы Сарыг-оол мен деп мени чүгө шооттун, язы?

Сарыг-оол деңи кыпсыпкаш чугаалап-тыр:

— Мен силерниң күдээңер эвес, Степан Агбаанович-дир мен.

Дең чырыынга Сарыг-оолду ам-на танып кааш, малчын алгырып-ла үнген:

— Буруулуг болдум, Степан Агбаанович, дүүн эзирик силерниң дугайыңарда чугаалажып ордувус, ынчангаш-ла хай болду. Тур, кадай, хоюң өлүр, хойтпааң тик, улуг чогаалчывыс келген-дир!

Театрның артистери С. Токаның "Боттанган күзөл" деп шиизин Чөөн-Хемчикте бир көдээ клубка ойнап турганнар дижир. Алдарлыг артист, драматург В. Ш. Көк-оол аңаа Агбаан-Шыыраптың ролюн ойнап чораан.

В. Көк-оол сценаже ойнап үнер деп турда, ийи аныяк оол халчып келгеш: "Мыя мону ижиптиңер, башкы" дээш шилде арага сунган. "Ам хоржок мен" дээш, хоочун артист ынаваан. Ынчаарга ийи оол: "Ши соонда ижер силер" дээш аксы чок шилди берип кааннар. Ол аразында Көк-оол шилин костюмунуң иштики карманынга суга каапкаш, сценаже үнүпкен, Көк-оол ойнап-ойнап, сөөлүндө Мылдыкпанны пистоледи-биле "боолап" кааш, ооң өлүг-дириин хынаар дээш, бажын доңгайып көрүп турда, иштики карманында шили шала кырынче барып дүшкеш, арагазы төктүп чыткан. Хайыраан араганы! Ооң кадында араганы ол хевээр каапкаш баарга, шииде болуушкунга таарышпас.

Аңаа улуг артист бичи-даа торулбаан, боду чогаадып улаштыр ойнап каапкаш барган: Көк-оол шилди халып баргаш сегирип алгаш, ону улуска көзүлдүр чайгылааш, арагазын доңгайты ижипкеш: "Ол боор, большевиктерниң бир

сыскындызын эрлик оранынче чорудуптум” деп чугаалааш, хертейтир базып үне берген.

Араганы суг-дур деп бодаан көрүкчүлөр улуг артистиң ойнаанын магадап, адыштарын чирттиледир часкап турганнар. Улус ол шиини черле ынчаар бижиттинген деп бодаан. Бир кижги артында мынчаар чугааланган джигир: “Кончуг дайзынны, арагазын безин хойлап алган чоруур”.

Бөлүк совет чогаалчылар Хабаровскиге улуг хуралдан Москваже чанып органнар. Оларның аразынга бистиң Юрий Кюнзегеш база чораан. Самолет Иркутскиге кээп хонупкан. Чогаалчыларның бажынга Кюнзегеш чораан чүведир. Ынчан аэровокзалдан улус халчып келгеш, чогаалчыларны ресторанче чалаан. Оон чүү боор, чогаалчылар орта чиирин чула чип, ижерин чула ижип алгаш, ужуп үнүпкеннер. Аъш-чем-даа, арага-дары-даа өртээ негевес болган.

Оон удатпаанда аңаа япон аалчылар болгаш оларны үдээн орус эштер ужуп келгеннер. Оларны кым-даа уткуваан, ресторанче чалаваан. Японнарны үдеп чораан эштер хорадап айтырага, Иркутскинин даргалары оларны аъш-чемиңер, арага-дарыңар ижип алган силер дээш тоовас болганнар.

Сөөлүндө илерээни чүл дээрге, Кюнзегешти иркутчулар япон кижги деп бодаан болганнар. Шак ынчаар бистиң Кюнзегеживис хөй чогаалчыларны халас чемгерип, арагададып-хымызадып каан кижги-дир. Ону ынчан боду база эскербээн, чүгле сөөлүндө билген.

Барыын-Хемчикке кезек чогаалчылар ужуражылгага чорааннар. Оларны үдээри-биле Шекпээрге бир малчын өггө аъш-чем белеткеп каан. Чогаалчылар чугаалажып шаг болганнар.

— Сайлыымны манап аалыңар — деп, малчын чугаалаан.

Кадайы кыйыында орда, Сайлыым деп чүзү малчын боор, азы Сайлык деп бүдүү душтуктуг малчын-дыр аа деп, чамдык чогаалчылар иштинде бодангылаан. Оон элээн үр болганда эжик ажыттынган.

Малчын ынчан ам-на:

— Сайлыым келди! — дээш, арагазын куда-ла берген.

Чогаалчылар болгаш үдээн кижилер эжикче көрүптөргө, Салим Сүрүң-оол кирип орган.

Е.Д. Танова Москва чорааш, Т.П. Хертектиң чагыын езугаар аңаа хөйлөң садып эккеп берген. Эртенинде Тыва телевидение болгаш радио коллективинге мындыг чугаа дораан тарай берген:

— Танова-даа келген, Таан-оол-даа кеттинген.

Чогаалчы Кызыл-Эник Кудажыны Кызылда ийи дугаар лагерь чери чалаан чүве-дир. Орта баргаш херектеннер-биле чугаалажырга, оларның аттары даңгаарла Маадыр, Эрес, Орлан, Омак, Ай-Даш, Алдын-оол, Мөңгүн-оол, Сылдыс, Шолбан дээш баар болган.

Чогаалчы тургаш:

— Оода ол чараш аттарыңарны чүге бодавас силер. Чок болза чогаалчылар бистер ышкаш, Кызыл-Эник, Кара-Күске, Молдурга, Черлик, Эник, Өдербей, Сазыг-оол, Бүрүшкек суг-суг кылдыр адаттынып алыңар. Бистиң аравыста кем-херек үүлгедикчилери чок, харын алдарлыг аттарлыг, орден-хавыяларлыг бис — дээн.

Чогаалчы эртенінде “Шын” солунну ажып номчуурга, Сарыглар Кудажы деп кижі кем-херек үүлгеткен деп каан чораан.

База-ла ол магерге дараазында ужуражылгага Кызыл-Эник Черлик-оол биле чеде бергеннер:

— Дыка-ла ырлап-шоорлап, шүлүктээш, олар үнүп бар чыдырда, домзак оолдары:

— Ат болган ыттар-дыр мооңар! — дишкеннер.

ТАР үезинде Тока дарга Хараал алдын уургайынга ооң ажыл-агыйы-биле таныжып чораан-дыр. Алдын тывыкчыларының бүгү ажылы-биле танышкан, кезээ суурга хурал чарлаан.

Индирже Тока дарга үнүп келгеш, алдын тывыкчыларының ажылының дугайында эки сөстөрни чечен-мергени-биле чугаалааш мынча депкен-дир: “Уургайның ажылчыннарын көөрүмге, ашактар дажаан, сөөрткен, кадайлар алдын чугган турлар”.

Че-ве конкурс!

Эргим номчукчу! Бо оюн-баштак чурукта кымнар-дыр? Оларның бир-ле чогаалынга пародия азы анаа-ла чурукка дүүштүр оюн-баштак одуруглардан чогааткаш, бисче чорудуп көрүңер. Шаңналы -- автографтыг номнар.

ДОПЧУЗУ

ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ 60 ЧЫЛ ОЮНГА “Саянның чаңгызы”	3
--	---

ЧАА ЧҮС ЧЫЛДЫҢ ШАПКЫНЧЫЛАРЫ

Тоожулар, чечен чугаалар

Кызыл-Эник Кудажы. Аъттар дугайында балладалар.....	10
Екатерина Танова. Контрлаар часкан Ырың-Сырың. <i>Чечен чугаа</i>	25
Василий Монгуш. Хонача. <i>Чечен чугаа</i>	30
Куулар Черлиг-оол. <i>Уер соонда. Чаа тоожудан эгелер</i>	39
Маадыр-оол Ховалыг. Сыртык. <i>Чечен чугаа</i>	50
Николай Куулар. Чаа чылдың ийи дүнү. <i>Чечен чугаа</i>	61
Саая Майнак. Чолдун човулаңы. <i>Тоожу</i>	70

ШҮЛҮКТЕР

Александр Даржай. Тываның ырлары. Дагларым. Оожургалдың херээ чок ийин. Езулал.....	83
Эдуард Мижит. <i>Ырылар апарган шүлүктөр</i>	86
Сайлыкмаа Комбу. Шүлүк деп чүл... Шивээ чонум буян-чолдуг. Октаргай сен. Кежээ дургу манап келгеш.....	88
Мария Күжүгет. Алды одуруг шүлүктөр.....	91
Игорь Иргит. Диргизип чор.....	93
Лидия Иргит. Тун Пайрам. Салымывыс кончуун, ыдым.....	94
Натпий-оол Кара-оол. Сээ тип бээр мен. Чонуң сөзү.....	95
Алексей Арапчор. Хову делгем.....	96
Чечек болгаш херээжен... ..	97
Борис Чюдюк. Буян ыры... ..	98
Чечен Ирбижей. Сонет.....	98
Зоя Намзырай. Болчаг кылбайн чарылдывыс.....	99
Чооду Кара-Күске. Чер чок канчап чурттаар чон бис.....	101
Бижек Комбу. Ырларымга сүзүглөп чор мен. Ыдык чечек.....	102
Салчак Сарыг-оол. Мени кагба.....	103
Күстүгүр Сат. Алдар кончуг... Авам кижини... ..	104
Зоя Донгак. Алдар кончуг. Ава кижини.....	105
Охемчик Ондар. Чаванажык.....	106
Маады Болат. Авам сеңээ аян тудайн. Хөлзенчиг шак.....	107
Өөлөт Чиңмит. Тес-Хем чалгыы. <i>Монологдан үзүндү</i>	108
Каң-оол Чүльдүм. Поэтиктиг бодалдар.....	109
Владимир Донгак. Тывазы-даа... Төлөп чогу.....	110

ШАПКЫНЧЫЛАРГА УШКАШКАННАР

Чечен чугаалар

Сарра Куулар. Он бирги будук	
“Эдегейниң шынаазынга” деп тоожудан	
үзүндү...	112
Бригад Дүпчүр. Ломбу-Хелиң оруу. <i>Чечен чугаа</i>	119
Раиса Ламажап. Хайыраан эжимни. <i>Чечен чугаа</i>	126
Виктор Дандар. Чаңгыс-Карыш. <i>Баштак чугаа</i>	130

ШҮЛҮКТЕР

Николай Ондар. Сакты бээр мен. Ынакшылым...	137
Хертек Ленов. Ие сөзүн ишкен... Аза бөрттери.	
Ээрем дүвү.....	138
Николай Ширин-оол. Ымзанып... Оду өшпес.....	139
Хаван бөрттери.....	140
Тайгана Очур. Хунук күстүң хөөннери.....	141
Эскербейн артып каар сен.....	
Ынаныжым камнап арткан.	—
Казыргызы ээргийштелген.....	—
Норбу Орлан. Бодалымда чашкы үөм.....	143
Ыржым дүне... Кышкы дүне... Сарыг чечек... ..	—
Мила Баажай. Сүзүгпелим – Эрзиним. Чайгы дүне... ..	144
Шилова Чаяна. Буяныг чай... Дүнеки ай... ..	145
Шончалай Чүлдүм-оол. Оожум аккан хемчигештиң... ..	146

САЙЗАНАК..

Уругларга булуң

Иргит Бадра. Моортай-башкы биле күскелер. Тоолчугаш.....	147
Куулар Аракчаа. Айлаң-кушкаш.....	149
Чаңгыс дузак. <i>Чечен чугаалар</i>	150
Моторк Дирчиң. Чолдак-ой. Итпик. <i>Чечен чугаалар</i>	151
Ховалыгмаа Куулар. Элдептиг хая.	
<i>Фантастиктиг чечен чугаа</i>	153
Виктор Сагаан-оол. Катя. Вася.....	157
Каң-оол Чүльдүм. Дагаажыгым.....	158
Шаңгыр-оол Доржу. Кулунчак.....	159
Хенчелерим.....	

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

Уран Донгак. Тыва шүлүкте эге рифма.....	161
Куулар Черлиг-оол. Лириктиг рецензия.....	171
Сайлыкмаа Комбу. Билиг-мергежили эгээртиңмес.....	172
Куулар Черлиг-оол. Ачыты башкы профессор Кууларга.....	180
Сарыкай Дандар-оол. Бустунмаан үүже. Тоожудан үзүндү.....	181
Чогаалчыларның амыдыралындан хөктүг таварылгалар.....	187

**"Улуг-Хем", № 4-5 (34) 110
2002, июль — октябрь**

**Литературно-художественный и общественно-политический журнал
Союза писателей Тувы.**

Редакторы выпуска К.К. Кудажы, М.О. Саая.
Обложка художника В.У. Донгак.
Набор и верстка Н.С. Суван-оол.
Корректор Д.Х. Кюнзегеш.

Набрано и сверстано на компьютерном
центре журнала "Улуг-Хем".

Формат 60x84 $\frac{1}{16}$. Бумага писчая. Гарнитура литературная. Печать
высокая. Физический печ.л.12. Усл. п.л., 12, Тираж 900 экз.
Заказ № 1310

Редакция журнала "Улуг-Хем". 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина-Кравченко, 57,

Отпечатано в Республиканской типографии Госкомитета РТ
по печати и информации.
667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина-Кравченко, 1.

